

UNIWERSYTET GDAŃSKI
WYDZIAŁ HISTORYCZNY

Aleksandra Zuzanna Fijałkowska

**POCHÓWKI KOŃSKIE I ELEMENTY RZĘDÓW
KOŃSKICH W GROBACH LUDZKICH ZACHODNICH
BAŁTÓW WE WCZESNYM ŚREDNIOWIECZU
NA TLE PORÓWNAWCZYM**

Praca doktorska
wykonana
pod kierunkiem
prof. dr hab. Witolda Świątosławskiego

Gdańsk 2022

Spis treści:

Wstęp.....	4
Rozdział 1 - Szczątki końskie i elementy rzędu końskiego w grobach ludzkich w kontekście nekropolii Bałtów zachodnich.....	30
1 a. Groby ludzkie pozostające w bezpośredniej relacji stratygraficznej ze szkieletami końskimi.....	33
1 b: Groby ludzkie z częściowymi depozytami szkieletów końskich.....	51
1 c: Samodzielne pochówki końskie.....	64
1 d: Pochówki ludzkie wyposażone w elementy rzędu końskiego.....	75
Rozdział 2 - Szczątki końskie i elementy rzędu końskiego w grobach ludzkich w kontekście nekropolii Bałtów wschodnich.....	84
2 a: Groby ludzkie pozostające w bezpośredniej relacji stratygraficznej ze szkieletami końskimi.....	86
2 b: Groby ludzkie zawierające czaszki oraz kończyny końskie.....	88
2 c: Samodzielne depozyty szczątków końskich oraz symboliczne pochówki końskie na cmentarzyskach.....	99
Rozdział 3 - Szczątki końskie i elementy rzędu końskiego w kontekście nekropolii północnoeuropejskich.....	107
3 a: Groby ludzkie pozostające w bezpośredniej relacji stratygraficznej ze szczątkami końskimi.....	111
3 b: Samodzielne pochówki końskie.....	126
3 c: Koń w obrzędowości pogrzebowej Skandynawów. Źródła pisane i sztuka.....	131
Rozdział 4 - Pochówki końskie i elementy rzędu końskiego w kontekście nekropolii z terenów Wielkiego Stepu.....	137
4 a: Groby ludzkie pozostające w bezpośredniej relacji stratygraficznej ze szczątkami końskimi.....	141
4 b: Samodzielne pochówki końskie.....	157
4 c: Pochówki ludzkie wyposażone w elementy rzędu końskiego.....	159
Rozdział 5 – Kwestia obecności szczątków końskich i elementów rzędu końskiego w kontekście nekropolii słowiańskich.....	162
Wnioski.....	166
Katalog do rozdziału 1.....	177

Katalog do rozdziału 2.....	193
Katalog do rozdziału 3.....	197
Katalog do rozdziału 4.....	203
Bibliografia.....	208
Tablice do rozdziału 1.....	223
Tablice do rozdziału 2.....	232
Tablice do rozdziału 3.....	239
Tablice do rozdziału 4.....	244

Wstęp

1. Cel badań, zakres terytorialny i chronologiczny oraz konstrukcja pracy:

Zwyczaj występowania szczątków końskich oraz elementów rzędu końskiego w grobach ludzkich na terenach zajmowanych przez zachodnich Bałtów był zjawiskiem fascynującym i niewątpliwie stanowi fenomen na skalę europejską. Napisano wiele opracowań dotyczących poszczególnych stanowisk, na których odkrywane były interesujące mnie depozyty, powstały także prace traktujące o kulturze Bałtów zachodnich czy Prusów a także ich stosunków z Zakonem Krzyżackim. Brakuje jednak syntetycznej pracy opisującej zwyczaj grzebania koni i wyposażania grobów ludzkich w elementy rzędu końskiego. Celem niniejszej rozprawy jest zebranie najbardziej reprezentacyjnych przykładów dotyczących tematyki końskiej w obrzędku pogrzebowym zachodnich Bałtów we wczesnym średniowieczu oraz porównanie ich z obiektami znajdującymi na terenach, gdzie również chowanie koni było nieodłącznym i charakterystycznym elementem zwyczajów pogrzebowych. Zakres chronologiczny niniejszej pracy obejmuje okres pomiędzy przełomem VI i VII wieku a XIII stuleciem, kiedy to przez ekspansję Zakonu Krzyżackiego zanikają opisywane przeze mnie zwyczaje. Analizując przykłady grobów z terenów zajmowanych przez Bałtów wschodnich, ziemie Europy Północnej oraz Wielkiego Stepu i porównując je z obiektami Bałtów zachodnich brałam pod uwagę szereg różnych aspektów. Interpretowałam konstrukcje grobowe, sposób ułożenia zmarłych w jamach pogrzebowych, ilość pochowanych osób oraz elementy składowe wyposażenia. Badałam układ i ilość szczątków końskich w grobach, brałam także pod uwagę, czy były to pochówki towarzyszące szczątkom ludzkim czy odosobnione. Rozpatrywałam wyposażenie grobowe, którym obdarzano wierzchowce bądź które znajdowało się w bezpośrednim sąsiedztwie zwierząt. Opisałam również zwyczaj występowania symbolicznych grobów końskich. Powyższa analiza porównawcza przykładów reprezentatywnych dla kultur, które we wczesnym średniowieczu kultywowały zwyczaj grzebania koni, pozwoliła mi na stworzenie pracy o charakterze syntetycznym oraz postawienie tezy dotyczącej przyczyny, dla której Bałtowie zachodni umieszczali wierzchowce w grobach swoich zmarłych.

Główny zakres terytorialny niniejszej rozprawy obejmuje ziemie zamieszkałe we wczesnym średniowieczu przez zachodnich Bałtów. Pod tym pojęciem rozumiem wszystkie ludy i plemiona zamieszkujące ziemie dzisiejszej północno-wschodniej Polski oraz Półwyspu Sambijskiego – Pomezanię, Pogezanię, Galindię, Sasinię, Warmię, Barcję, Sambię, Natangię,

Nadrowię, Skalowie i Sudawię. Zakres terytorialny, którym zajęłam się w głównym rozdziale mojej pracy obejmuje więc zarówno tereny plemion pruskich, jak i jaćwieskich. Wspomniany obszar, w dużym uproszczeniu, ograniczają dwie rzeki – Wisła od zachodu oraz Niemen od wschodu. Taki zakres terytorialny dla Bałtów zachodnich przyjmują m.in. Danuta Jaskanis (Jaskanis 1981), Maciej Karczewski (Karczewski 2011), Jerzy Kolendo (Kolendo 2009), Wojciech Nowakowski (Nowakowski 2006) czy Jerzy Okulicz (Okulicz 1981B). W kolejnych rozdziałach zajmowałam się terytoriami zajmowanymi przez Bałtów wschodnich – plemiona litewskie, Kurów, Zemgalów, Zelów i Łatgalów, mieszkańców Europy Północnej oraz Wielkiego Stepu.

Pracę podzieliłam na pięć głównych rozdziałów. Pierwszy z nich dotyczy występowania szczątków końskich oraz elementów rzędu końskiego w grobach ludzkich w kontekście nekropolii Bałtów zachodnich i stanowi podstawę analitycznej części pracy. W ramach rozdziału pierwszego wydzieliłam następujące podrozdziały:

1a. *Groby ludzkie pozostające w bezpośredniej relacji stratygraficznej ze szkieletami końskimi*, w którym przytoczyłam przykłady grobów zawierających jednocześnie szczątki ludzkie i całe szkielety końskie.

1b. *Groby ludzkie z częściowymi depozytami szkieletów końskich*. W tej części analizowałam pochówki zawierające tylko części szkieletów wierzchowców, przy czym zazwyczaj były to kości czaszek i nóg.

1c. W podrozdziale *Samodzielne pochówki końskie* opisałam przykłady obiektów, w których złożono kompletne szkielety końskie lub ich części i których nie było możliwości przypisania do konkretnych grobów ludzkich.

1d. Ostatnim podrozdziałem dotyczącym Bałtów zachodnich są *Pochówki ludzkie wyposażone w elementy rzędu końskiego*. Opisałam w nim groby zawierające szczątki ludzkie bez śladów kości końskich ale wyposażone w elementy związane z jeździectwem.

Przykłady opisywane w ramach poszczególnych podrozdziałów ułożyłam w porządku alfabetycznym, przy czym nie dzieliłam stanowisk na odkrywane na terenie dzisiejszej Polski i Obwodu Kaliningradzkiego. Podział zachowany w rozdziale ma swoje odzwierciedlenie w katalogu stanowisk umieszczonym po części analitycznej oraz w znajdujących się w końcowej części pracy tablicach z rycinami.

Drugi rozdział mojej pracy nosi tytuł *Szczątki końskie i elementy rzędu końskiego w grobach ludzkich w kontekście nekropolii Bałtów wschodnich*. Podałam analizie przykłady obiektów sepulkralnych najbliższych sąsiadów Bałtów zachodnich, stanowiących z nimi wspólnotę kulturową. Rozdział nr 2 podzieliłam następująco:

2a. W podrozdziale *Groby ludzkie pozostające w bezpośredniej relacji stratygraficznej ze szkieletami końskimi*, analogicznie jak w przypadku rozdziału dotyczącego Bałtów zachodnich, opisałam przykłady obiektów, w których odkryto szczątki ludzkie z towarzyszącymi im końmi złożonymi w całości w układzie stratygraficznym pozwalającym na wyciągnięcie wniosku o powiązaniu zmarłych ludzi i zwierząt.

2b. Część *Groby ludzkie zawierające czaszki i kończyny końskie* zawiera opisy przykładów pochówków ludzkich, którym towarzyszyły kości czaszek i nóg końskich. Na terenach zajmowanych przez Bałtów wschodnich była to znacząca i charakterystyczna grupa pochówków, dlatego zdecydowałam się nadać podrozdziałowi powyższą nazwę, a nie jak w przypadku podobnego fragmentu w opisie Bałtów zachodnich, groby ludzkie z częściowymi depozytami szkieletów końskich.

2c. Fragment *Samodzielne depozyty szczątków końskich oraz symboliczne pochówki końskie na cmentarzyskach* zawiera analizę przykładów należących do dwóch kategorii pozostających, w przypadku Bałtów wschodnich, ściśle ze sobą powiązanych. Przytoczyłam w nim przykłady całkowitych i częściowych depozytów szkieletów końskich, których nie można jasno połączyć z konkretnymi pochówkami ludzkimi oraz kenotafy, czyli groby niezawierające kości wierzchowców, których wyposażenie sprawia, że można interpretować je jako pochówki symboliczne mające zastąpić odosobnione groby końskie.

W rozdziale nr 2 również przytoczyłam przykłady, zachowując porządek alfabetyczny nazw stanowisk. Podobnie jak w przypadku pierwszego rozdziału po części analitycznej pracy umieściłam katalog oraz tablice ilustracyjne.

Rozdział nr 3 dotyczy zjawiska występowania szczątków końskich oraz elementów rzędu końskiego w grobach ludzkich na terenach wczesnośredniowiecznej Europy Północnej. Tekst podzieliłam następująco:

3a. *Groby ludzkie pozostające w bezpośredniej relacji stratygraficznej ze szczątkami końskimi*, w którym poddałam analizie pochówki ludzkie pozostające w relacji stratygraficznej ze szkieletami i fragmentami szkieletów końskich.

3b. W części *Samodzielne pochówki końskie* umieściłam przykłady grobów końskich, których nie można stratygraficznie połączyć z grobami ludzkimi.

3c. W przypadku terenów Europy Północnej, a w szczególności Skandynawii, dysponujemy dużym zasobem źródeł pisanych w postaci sag i zapisów wierzeń. Obrządek pogrzebowy znajdował swoje odzwierciedlenie również w sztuce figuralnej i rytach. Z tego powodu niezbędne było napisanie traktującego o tym podrozdziału – *Koń w obrzędowości pogrzebowej Skandynawów. Źródła pisane i sztuka*.

W rozdziale trzecim analizowałam obrządek pogrzebowy, którego przejawy odkrywano na terenie kilku krajów. Z tego powodu niezbędny był inny podział wewnętrzny podrozdziałów, niż miało to miejsce w przypadku ziem zajmowanych przez Bałtów zachodnich i wschodnich. Tekst rozdzieliłam najpierw pod względem państw, na terenie których znajdowały się poszczególne stanowiska, a dopiero potem użyłam układu alfabetycznego. W katalogu umieszczonym po części analitycznej zachowałam układ alfabetyczny stanowisk, natomiast w końcowej części pracy umieściłam tablice z rycinami.

Czwarty rozdział niniejszej rozprawy dotyczy zagadnienia pochówków końskich i elementów rzędu końskiego w grobach ludzi na terenie Wielkiego Stepu. Składanie szczątków końskich na cmentarzyskach stanowiło nieodłączny i charakterystyczny element obrządku pogrzebowego ludów stepowych. W rozdziale nr 4 analizowałam przykłady dotyczące zarówno europejskiej jak i azjatyckiej części stepu i podzieliłam go następująco:

4a. Podrozdział *Groby ludzkie pozostające w bezpośredniej relacji stratygraficznej ze szczątkami końskimi* traktuje o rozbudowanym zwyczaju chowania wierzchowców wraz z ludźmi, związanym w wielu przypadkach z grobami komorowymi.

4b. We fragmencie *Samodzielne pochówki końskie* zawarłam informacje dotyczące przykładów sepulkralnych depozytów szczątków końskich, dla których niemożliwe jest ustalenie bezpośredniego powiązania z pochówkami ludzkimi.

4c. *Pochówki ludzkie wyposażone w elementy rzędu końskiego* stanowią ostatnią część rozdziału traktującego o zjawisku grobów końskich i wyposażeniu związanym z jeździectwem na terenach Wielkiego Stepu. W podrozdziale tym poddałam analizie przykłady grobów ludzkich niezawierających kości końskich ale wyposażonych w elementy rzędu końskiego.

Tereny Wielkiego Stepu to bardzo rozległy obszar, co wymusiło bardziej szczegółowy podział wewnętrzny poszczególnych podrozdziałów. Podobnie jak w kwestii rozdziału dotyczącego Europy Północnej zachowałam podział ze względu na państwa, na terenie których dokonano odkryć a następnie analizowałam przykłady w porządku alfabetycznym. Tak jak w przypadku powyższych rozdziałów, na końcu części analitycznej znajduje się katalog z zachowanym porządkiem alfabetycznym według nazw stanowisk oraz tablice zawierające ryciny poszczególnych obiektów.

Ostatni, piąty rozdział mojej pracy dotyczy *Kwestii obecności szczątków końskich i elementów rzędu końskiego w kontekście nekropolii słowiańskich* i w sposób naturalny jest najmniej zasobną w treść częścią rozprawy. Słowianie we wczesnym średniowieczu stanowili społeczność, która często i chętnie kontaktowała się z Bałtami zachodnimi, na co istnieją

liczne dowody archeologiczne, historyczne, etymologiczne i religioznawcze. Tym bardziej interesującym wydaje się fakt, że w obrządku pogrzebowym wczesnośredniowiecznej ludności słowiańskiej nie istniał zwyczaj grzebania koni w podobnym kształcie jak miało to miejsce u Bałtów zachodnich, wschodnich, mieszkańców północy Europy czy Wielkiego Stepu. W rozdziale nr 5 przytoczyłam przykłady z trzech wczesnośredniowiecznych cmentarzysk odkrytych na terenie dzisiejszej Polski, na których znaleziono szczątki końskie lub elementy rzędu końskiego w grobach ludzkich. W tej części pracy wspomniałam jedynie o kwestii obecności szczątków końskich i rzędu końskiego na nekropoliach słowiańskich, tak więc wydzielenie podrozdziałów, tworzenie katalogu oraz tablic nie było koniecznością.

Konstrukcja pracy, a zwłaszcza tytuły podrozdziałów jasno dają do zrozumienia, że istnieją zauważalne różnice w obrządku pogrzebowym na poszczególnych terenach. Dlatego też podrozdziały w rozdziałach głównych nie są takie same. Opisuując przykłady obiektów i umieszczając je w ramach kategorii stanowiących części rozdziału brałam pod uwagę indywidualny charakter pochówków końskich i elementów rzędu końskiego w grobach ludzkich u danych społeczności. Część analityczną pracy wieńczą *Wnioski*, w ramach których dokonałam porównania poszczególnych elementów obrządku pogrzebowego oraz opisałam rezultaty analizy, a także postawiłam cele badawcze na przyszłość. Bezpośrednio po części analitycznej, umieściłam katalogi stanowisk podzielone na poszczególne rozdziały, w ramach których zachowałam porządek alfabetyczny. Po nich znajduje się bibliografia najważniejszych prac, z których korzystałam pisząc niniejszą rozprawę. Pracę kończą tablice zawierające najważniejsze ryciny obiektów, wyposażenia grobowego oraz rekonstrukcji zabytków i sposobu ich użytkowania czy ułożenia w grobie. Tutaj również zachowałam podział na rozdziały, a odnośniki do poszczególnych rycin znajdują się w tekście - w części analitycznej.

2. Tradycje pogrzebowe przodków Prusów w okresie wpływów rzymskich i wędrowek ludów – zarys tematu:

Tradycja pochówków końskich oraz składania do grobów ludzkich elementów rzędu końskiego u ludów zachodniobałtyjskich sięga epok poprzedzających wczesne średniowiecze. Zakres chronologiczny mojej pracy obejmuje okres pomiędzy przełomem VI i VII wieku a XIII stuleciem, jednak należy wspomnieć o poddawanej analizie zjawisku w okresie wpływów rzymskich i wędrowek ludów. Tradycję grobów końskich i ludzkich wyposażonych w elementy rzędu końskiego, z czasów przed wczesnym średniowieczem traktuję tylko jako

temat poboczny i nie będę w tym miejscu poddawać analizie poszczególnych przykładów obiektów czy zjawisk.

Już żyjący w pierwszym i drugim wieku naszej ery historyk rzymski Publius Cornelius Tacitus wspomina o Estach mieszkających przy wybrzeżach Morza Bałtyckiego i zajmujących się zbieraniem bursztynu, poddawanych częstym analizom pod względem tożsamości z Bałtami zachodnimi (Tacyt księga XLV; Bitner-Wróblewska, Wróblewski 2015; Kolendo 2009). W źródłach rzymskich występują również nazwy Galindai i Sudinoi, także uznawane za przodków zachodnich Bałtów (Nowakowski 1992, Okulicz 1981A). Obrządek pogrzebowy, a zwłaszcza wybór miejsca, w którym zakładano nekropolie w okresie wpływów rzymskich i wędrowek ludów, uwarunkowany był czynnikami naturalnymi. Znacząca większość znanych stanowisk zlokalizowana była na niewielkich wzniesieniach terenu w pobliżu źródeł wody płynącej, bądź stojącej. Miało to znaczenie praktyczne, ponieważ woda była potrzebna do gaszenia stosów pogrzebowych. Taka lokalizacja stanowisk mogła też stanowić odzwierciedlenie wierzeń, według których zaświaty wiązano ze strefą akwaticzną. Cmentarzyska znajdowały się też w niewielkiej odległości względem osad (Jaskanis 1974: 22-46). Wielkość nekropolii była dosyć zróżnicowana i zależała przede wszystkim od okresu użytkowania. Zazwyczaj groby młodsze znajdowały się na północ w stosunku do starszych obiektów, a ich układ był zbliżony do rzędowego (Jaskanis 1974: 46-66).

W okresie wpływów rzymskich przeważające były cmentarzyska płaskie, na których rzadko występowały konstrukcje naziemne. Zdarzało się jednak, że groby oznaczano głazami lub brukami kamiennymi. Możliwe, że występowały konstrukcje, które nie pozostawiły czytelnych archeologicznie śladów. Z okresu wpływów rzymskich znane są również groby podkurhanowe zawierające szczątki jednej lub kilku osób. Zarówno na cmentarzyskach płaskich jak i kurhanowych występował birytualizm (Jaskanis 1974: 66-87).

W okresie wędrowek ludów dominującą formą konstrukcji grobowej stał się niewielki kurhan z nasypem kamiennym, którego średnica wahała się od kilku do kilkunastu metrów (Jaskanis 1974: 66-87). Obrządek pogrzebowy w okresie bezpośrednio poprzedzającym wczesne średniowiecze różnił się pomiędzy ludnością należącą do poszczególnych grup kulturowych. Pod względem wyposażenia pochówków szczególnie wyróżniały się cmentarzyska grupy olsztyńskiej, gdzie w grobach masowo występowały srebrne i pozłacane zapinki płytowe. Konie na cmentarzyskach grupy olsztyńskiej umieszczano zazwyczaj poniżej jamowych grobów męskich (Okulicz 1973: 476-480). Znane są cmentarzyska datowane na VI-VII wiek zawierające wyposażenie grobowe świadczące o znacznym

zróznicowaniu społecznym. Przykładami takich stanowisk mogą być Tumiany lub Nowinka, na których znaczna ilość pochówków była bardzo bogato wyposażona (Jaskanis, Kaczyński 1981: 24; Okulicz-Kozaryn 1983: 73). Groby te często zawierały szczątki końskie i elementy rzędu końskiego, co razem z bogatym wyposażeniem, może świadczyć o tym, że chowanie wierzchowców było jedną z części obrządku pogrzebowego przynależną wyższej warstwie społecznej (Okulicz-Kozaryn 1983: 73).

Zarówno w okresie wpływów rzymskich jak i wędrowek ludów, jednym z typowych zachowań sepulkralnych Bałtów zachodnich było umieszczanie w grobach koni bądź elementów rzędu końskiego. Występowały pochówki ludzkie z towarzyszącymi im szczątkami końskimi, odosobnione obiekty zawierające jedynie szczątki wierzchowców, jak i groby ludzkie, w których zarejestrowano obecność elementów rzędu końskiego, ale brak w nich śladów kości tych zwierząt. Stanowisk z okresu poprzedzającego wczesne średniowiecze i zawierających obiekty związane z kwestią końską jest bardzo wiele i nie sposób wymienić w tym miejscu chociaż części z nich, przytoczę jednak kilka najbardziej charakterystycznych przykładów.

Spośród cmentarzysk zawierających odosobnione pochówki końskie z okresu wpływów rzymskich i wędrowek ludów wyróżnia się stanowisko w Nowince. Obiekty opisywanej kategorii datowane są na okres od IV do VII wieku. Odkrywane tam groby zawierały całe szkielety końskie zachowane w różnym stanie i złożone na brzuchach z podkulonymi nogami, którym towarzyszyły elementy rzędu końskiego. W przypadku pochówków nr 20, 47, 119 i 160 były to dwu lub trzyczęściowe wędzidła, sprzączki oraz łączniki rzemieni (Kontny, Okulicz-Kozaryn, Pietrzak 2011: 18-55).

Drugim, bardzo charakterystycznym stanowiskiem zawierającym odosobnione pochówki końskie było stanowisko Tumiany, na którym odkryto wiele obiektów omawianej kategorii. Groby końskie znaleziono tam w innej części cmentarzyska niż pochówki ludzkie. Znajdowano tu pojedyncze, podwójne, a nawet potrójne i poczwórne groby końskie, w których układ kości świadczy o ich gwałtownym uśmierceniu. Wierzchowce wyposażano zazwyczaj w wędzidła, pobocznice oraz łączniki rzemieni (Baranowski 1996: 84-122). Inne stanowiska z okresu poprzedzającego wczesne średniowiecze zawierające odosobnione groby końskie to m. in. Wyszembork, Paprotki-Kolonia czy Onufryjowo (Bitner-Wróblewska 2007: 354-359).

Drugą kategorią obiektów zachodniobałtyjskich z okresu wpływów rzymskich i wędrowek ludów były groby ludzkie z towarzyszącymi im szczątkami końskimi. Obiekty takie wystąpiły m. in. w datowanym na IV-VII wiek Komorowie, gdzie zmarłym

towarzyszyły pochowane w całości wierzchowce. W skład wyposażenia weszły wędzidła, elementy łączące rzemienie oraz ozdoby ogłowia (Bogucki 1998: 30-33).

Również w Korklinach datowanych na okres pomiędzy V a VII wiekiem odkryto groby ludzkie z towarzyszącymi im szkieletami końskimi. Szczątki ludzkie i końskie umieszczano tu pod nasypami kurhanowymi i również wyposażano w elementy rzędu końskiego (Jaskanis 1968: 302-304; Jaskanis 1970: 147-176; Krzysiak, Serwatka 1970: 215).

Interesujący jest przykład grobu nr 30 A z Netty datowany na III wiek. Odkryto tu ciało palny pochówek mężczyzny, któremu towarzyszyły czaszka i kończyny końskie. W skład wyposażenia obiektu weszły m. in. ozdoby stroju, ostroga i toporek, brak natomiast elementów rzędu końskiego (Serwatka 1970: 230-231; Bitner-Wróblewska 2007: 18).

Zdecydowanie wartym odnotowania stanowiskiem jest Nowinka – cmentarzysko, na którym odkryto kilkadziesiąt grobów ludzkich zawierających szczątki końskie, datowanych na okres wpływów rzymskich i wędrówek ludów. Zazwyczaj były to całe szkielety końskie w różnym stopniu zachowania, złożone w bezpośredniej relacji stratygraficznej z pochówkami ludzi. W Nowince odkryto zarówno pojedyncze, jak i podwójne groby końskie, przy czym towarzyszyły one nie tylko mężczyznom, ale również kobietom i dzieciom. Tak było w przypadku grobu nr 55, w którym pochowano dorosłą kobietę oraz około pięcioletnie dziecko. Zmarłych wyposażono w bursztynowe paciorki, naczynia ceramiczne, ozdoby stroju i sprzączki do pasa. Obok odkryto dwa szkielety końskie, przy których złożono dwa wędzidła, żelazną sprzączkę oraz okucia rzemieni (Kontny, Okulicz-Kozaryn, Pietrzak 2011: 13-54).

Na cmentarzyskach zachodniobałtyjskich z okresu wpływów rzymskich i wędrówek ludów odkrywano również groby ludzkie, którym nie towarzyszyły szczątki wierzchowców, ale w których odkryto elementy rzędu końskiego. Sytuacja taka miała miejsce na wspomnianym już powyżej stanowisku w Nettcie, a także m.in. w Bogaczewie-Kuli. W grobie nr 327 odkryto szczątki ludzkie wyposażone w wędzidło z uchwytami do rzemieni, żelazne okucie, zapinkę, nóż, sprzączkę oraz dwa krzyżowe okucia pełniące funkcję łączników rzemieni uprzęży końskiej (Okulicz 1958: 103).

Doskonałym przykładem stanowiska, na którym odkrywano groby ludzkie wyposażone w elementy rzędu końskiego jest Szwajcaria, datowana na okres wędrówek ludów. Kurhan nr 2 zinterpretowano jako pochówek książęcy. Pochowanego tu mężczyznę wyposażono w wiele elementów uzbrojenia i ozdób. Do grobu złożono mu także dwa żelazne wędzidła, uchwyty i rozdzielacze rzemieni oraz okucia uprzęży. W kurhanie znaleziono także

zestaw przedmiotów interpretowanych jako pozostałości siodła. Grób ten miał być przykładem pochówku elit (Jaskanis 2013: 202-207).

Powyższe przykłady obiektów związanych z kwestią umieszczania w grobach wierzchowców lub elementów rzędu końskiego w okresie wpływów rzymskich i wędrówek ludów zdecydowanie nie wyczerpują, a nawet zbyt mocno nie zgłębiają tematu. Zakres chronologiczny mojej pracy to wczesne średniowiecze, dlatego też nie postawiłam sobie za cel przywoływania wielu przykładów oraz prowadzenia wnikliwej analizy wcześniejszych chronologicznie pochówków. Z tego powodu krótki zarys tematu umieściłam we wstępie a nie jako oddzielny podrozdział. Fragment ten jest jednak niezbędny dla zaznaczenia, że tradycja grobów końskich oraz elementów rzędu końskiego w grobach ludzkich jest u zachodnich Bałtów dużo starsza, niż okres wczesnego średniowiecza.

3. Stan i historia badań:

Niniejsza rozprawa doktorska dotyczy pochówków końskich oraz elementów rzędu końskiego w grobach ludzkich w kulturze zachodnich Bałtów we wczesnym średniowieczu. Chcąc napisać rzetelną pracę musiałam jednak sięgnąć do opracowań poruszających nieco szerszą tematykę. Część dotyczącą stanu i historii badań podzieliłam na następujące części: 1. opracowania dotyczące Bałtów zachodnich i Prusów w ogóle, w tym również prace omawiające czasy przed wczesnym średniowieczem, opracowania historyczne i sięgające do innych dziedzin nauki; 2. wybór monografii, artykułów i prac zbiorowych dotyczących zagadnień wierzeń i religijności Bałtów, w tym również wschodnich; 3. opracowania dotyczące szczątków końskich i elementów rzędu końskiego w grobach ludzkich na cmentarzyskach Bałtów zachodnich; 4. prace omawiające kwestię pochówków końskich i zabytków związanych z jeździectwem u Bałtów wschodnich; 5. literaturę dotyczącą kwestii końskiej w obrzędzie pogrzebowym mieszkańców Europy Północnej; 6. opracowania grobów końskich oraz elementów rzędu końskiego w grobach ludzi z terenów Wielkiego Stepu. W częściach nr 3,4,5 i 6 nie przytaczałam wszystkich istniejących opracowań stanowisk sepulkralnych, na których wystąpiło interesujące mnie zjawisko, lecz wspomniałam jedynie prace, z których korzystałam pisząc poszczególne rozdziały rozprawy. Wewnątrz części dotyczących stanu i historii badań prace przytoczyłam w porządku chronologicznym poczynając od najstarszych pozycji.

Na początku warto wspomnieć niemieckich, przedwojennych badaczy działających w ramach Towarzystwa Fizykalno-Ekonomicznego oraz Towarzystwa Starożytności *Prussia*

w Królewcu. Tematem zajmowali się Wilhelm Schieferdecker (Schieferdecker 1864), Otto Tischler (Tischler 1885), Georg Bujack (Bujack 1882), Abraham Lissauer (Lissauer 1887), Ludwig Stieda (Stieda 1891) oraz Adalbert Bezenberger (Bezenberger 1895). Ważne są również prace Roberta Dorra (Dorr 1903), Wilhelma Gaerte (Gaerte 1924) oraz Carla Engla (Engel 1935).

Jedną z najstarszych polskojęzycznych pozycji traktujących o kulturze Bałtów jest wydana w 1835 roku praca *Dzieje starożytne narodu litewskiego* (Narbut 1835). Choć autor w publikacji poruszył kwestie przeszłości Litwinów, należy o niej wspomnieć ze względu na bliskie pokrewieństwo kulturowe Bałtów zachodnich oraz wschodnich. Jeszcze przed rozpoczęciem drugiej wojny światowej powstała kolejna praca o charakterze historycznym, lecz dotycząca już typowo ziem pruskich – *Prusy pogańskie* Henryka Łowmiańskiego (Łowmiański 1935). W roku 1937 wydano pracę poruszającą zagadnienia etnograficzne dotyczące Bałtów zachodnich – *Etnografia dawnych Prusów* (Fisher 1937). Od lat pięćdziesiątych zaczyna się okres wzmożonej publikacji opracowań dotyczących różnych aspektów historii i kultury Bałtów zachodnich i Prusów. Jednym z czołowych badaczy, związanych z Kompleksową Ekspedycją Jaćwieską, był Jerzy Antoniewicz. Jego tekst wydany w 1958 roku w pracy opublikowanej pod redakcją Gerarda Labudy był jednym z pierwszych opracowań kultury materialnej wczesnośredniowiecznych Prusów (Antoniewicz 1958). Pomocny w opisie dziejów Prusów okresu wczesnego średniowiecza był również artykuł wydany w 1970 roku w pierwszym tomie *Komunikatów Mazursko-Warmińskich* (Odoj 1970). Jerzy Okulicz to kolejny bardzo zasłużony badacz, który przygotował wiele opracowań dotyczących kultury Bałtów zachodnich. Jego praca wydana w 1973 roku objęła bardzo obszerny okres – od paleolitu po początki wczesnego średniowiecza (Okulicz 1973). W tworzeniu klasyki literatury w badaniach nad ziemiami zachodnich Bałtów duży udział mieli także Danuta i Jan Jaskanis. Praca Jana Jaskanisa z 1974 to syntetyczny opis obrządku pogrzebowego zachodnich Bałtów z okresu wpływów rzymskich i wędrówek ludów (Jaskanis 1974). W roku 1979 została wydana kolejna praca Jerzego Antoniewicza, w której opisał zakres terytorialny oraz funkcjonowanie gospodarcze i stosunki społeczne przez dziesięć wieków plemion bałtyjskich, obejmując tym razem również ziemie Bałtów wschodnich (Antoniewicz 1979). Z kolei w 1981 roku powstały aż cztery ważne dla niniejszej rozprawy publikacje. Przytoczę je w porządku alfabetycznym kierując się nazwiskami autorów. Tekst Mariana Dygo wydany pod redakcją Jerzego Sikorskiego i Stanisława Szostakowskiego, mimo popularnonaukowego charakteru także stanowi wartość w badaniach terenów dzisiejszego województwa warmińsko-mazurskiego (Dygo 1981). W 1981 roku

wydany został również katalog wystawy czasowej opracowany przez wspomnianą powyżej Danutę Jaskanis (Jaskanis 1981). W tym samym roku Jerzy Okulicz opublikował dwie prace naukowe. Pierwsza z nich to artykuł wydany w czternastym tomie Rocznika Białostockiego, który dotyczył interpretacji fragmentów tekstu Ptolemeusza (Okulicz 1981A). Jerzy Okulicz napisał też tekst w ramach wspomnianej już powyżej pracy zbiorowej, w którym opisał dzieje osadnictwa na ziemiach pruskich od okresu pradziejowego do XIII wieku (Okulicz 1981B). Łucja Okulicz-Kozaryn to kolejna z zasłużonych badaczek dziejów Bałtów zachodnich. W 1983 roku opublikowała obszerną pracę, w której omówiła aspekt życia codziennego Prusów i Jaćwingów w okresie od IX do XIII na podstawie odkryć archeologicznych (Okulicz-Kozaryn 1983). Władimir Kulakov to wybitny badacz zagadnień obrządku pogrzebowego Bałtów zachodnich na terenie Półwyspu Sambijskiego. Z jego prac wielokrotnie korzystałam przygotowując rozdział główny niniejszej rozprawy. W tym miejscu warto wspomnieć o pracy o bardziej ogólnym charakterze, chociaż również zawierającej wiele przykładów interesujących mnie grobów czyli wydanej w 1990 roku publikacji *Drevnosti Prusov VI-XIII vv.* (Kulakov 1990). Wojciech Nowakowski jest kolejnym naukowcem, z którego dorobku naukowego wielokrotnie korzystałam. W artykule wydanym w ramach dziewiątego tomu *Studiów i Materiałów Archeologicznych* podjął temat konfrontacji informacji zawartych w tekście Tacyta z danymi archeologicznymi (Nowakowski 1992). W wydanym trzy lata później tekście również zajął się porównaniem źródeł pisanych i archeologicznych (Nowakowski 1995). W 1997 roku powstała praca zbiorowa będąca opisem wystawy *Prusowie. Dzieje i kultura ludu bałtyjskiego* zorganizowanej przez Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie oraz Centralne Muzeum Morskie w Gdańsku (Bitner-Wróblewska, Iwanowska, Piotrowski 1997) oraz bardzo ważna publikacja autorstwa Łucji Okulicz-Kozaryn *Dzieje Prusów* (Okulicz-Kozaryn 1997). W samym końcu XX wieku ważną pracę wydał Grzegorz Białyński – wybitny badacz historii ziem pruskich (Białyński 1999). W 2001 roku opublikował tekst w ramach pracy zbiorowej wydanej pod redakcją Stanisława Achremczyka (Białyński 2001). Kolejna pomocna mi praca Wojciecha Nowakowskiego, również dotycząca porównania źródeł pisanych z historycznymi i archeologicznymi, została wydana w 2003 roku (Nowakowski 2003). *Barbarzyńska Europa* Karola Modzelewskiego to jedna z podstawowych pozycji, do których należy sięgnąć nie tylko badając zagadnienia związane z Bałtami zachodnimi, ale także w kontekście jakichkolwiek ludów europejskiego Barbaricum (Modzelewski 2004). W 2005 roku opublikowano zbiór artykułów Jana Powierskiego z lat 1965-1995 (Powierski 2005). Szczególnie interesujący w mojej pracy okazał się tekst *Bałtowie i ich relacje z Polską do*

końca XII wieku. Bardzo ważnym tekstem traktującym o stanie badań historycznych nad dziejami Prusów jest artykuł Grzegorza Białuńskiego opublikowany w ramach pierwszego tomu czasopisma *Pruthenia* (Białuński 2006). W tym samym tomie ukazały się również dwie prace o podobnej tematyce (Łowmiański 2006; Nowakowski 2006). W drugim tomie *Pruthenii* artykuł o początkach wczesnośredniowiecznych Prus opublikował natomiast Wiesław Długokęcki (Długokęcki 2006). W roku 2006 wydana została także praca zbiorowa pod redakcją Wojciecha Chudziaka i Sławomira Moździocha. Z punktu widzenia mojej rozprawy najważniejszy był tekst Wojciecha Wróblewskiego (Wróblewski 2006). Rok później ukazał się katalog do wystawy *Skarby Starożytnej Łotwy*, w którym znalazły się ważne wzmianki dotyczące Bałtów wschodnich (Bitner-Wróblewska 2007). Wspominany już kilkakrotnie Wojciech Nowakowski napisał artykuł opublikowany w trzecim tomie czasopisma *Pruthenia*, w którym zajął się tematyką genezy Prus (Nowakowski 2008). W kolejnym tomie *Pruthenii* ukazał się tekst Rafała Simińskiego traktujący o źródłach duńskich opisujących ziemie pruskie (Simiński 2008). W 2009 roku w *Komunikatach Mazursko-Warmińskich* Wiesław Długokęcki opublikował syntezę badań nad okresem plemiennym w Prusach przeprowadzonych przez olsztyńskie środowisko naukowe (Długokęcki 2009). Bliższa głównemu tematowi moich rozważań jest analiza przeprowadzona przez Pawła Kawińskiego (Kawiński 2009). W tym samym roku ukazał się kolejny artykuł w czasopiśmie *Pruthenia* – tym razem był to tekst Jerzego Kolendo traktujący o źródłach antycznych dotyczących terenów, na których mieszkali Bałtowie (Kolendo 2009). Kolejna analiza historyczna dotycząca Prus we wczesnym średniowieczu dokonana przez Wiesława Długokęckiego została opublikowana w ramach pracy zbiorowej pod redakcją Mariana Dygo (Długokęcki 2010). Maciej Karczewski w obszernej pracy *Archeologia środowiska zachodniobałtyjskiego kręgu kulturowego na pojezierzach* poruszył m. in. kwestie archeologii środowiska w badaniach obrządku pogrzebowego oraz zachowań symbolicznych. Szczególnie pomocny był dla mnie fragment dotyczący szczątków końskich odkrywanych na cmentarzyskach (Karczewski 2011). Interesujący jest również artykuł Sławomira Wadyła, który ukazał się w 2011 roku w trzynastym numerze *Funeralii Lednickich* (Wadył 2011). W 2015 roku opublikowano kolejny tekst dotyczący porównania źródeł starożytnych historyków i informacji dostarczanych przez archeologię. Tym razem była to praca Anny Bitner-Wróblewskiej (Bitner-Wróblewska 2015). Warta wspomnienia jest monografia Alicji Dobrosielskiej *Opór, oportunizm, współpraca. Prusowie wobec zakonu krzyżackiego w dobie podboju*. Autorka opisała w niej różne postawy ludności pruskiej wobec zakonu. Mimo, że praca dotyczy okresu, którego nie obejmują ramy czasowe niniejszej rozprawy, to sięga ona

do wcześniejszych źródeł zachowań (Dobrosielska 2017). Bardzo ważną pracą dotyczącą historii badań jest niewątpliwie publikacja Mirosława Hoffmanna, z której wielokrotnie korzystałam (Hoffmann 2018). Jedno z najnowszych monograficznych opracowań historycznych dotyczących ziem pruskich to wydana w 2019 roku *Pomezania. Na styku świata pogańskiego i chrześcijańskiego (studia z dziejów)*. Seweryn Szczepański poruszył w niej kwestie osadnictwa, zwyczajów oraz religijności nie tylko Pomezanów, ale też Prusów w szerszym kontekście (Szczepański 2019). Również wydana przed trzema laty monografia Sławomira Wadyła *Studia nad kształtowaniem się pogranicza pomorsko- i mazowiecko-pruskiego we wczesnym średniowieczu* porusza szereg ważnych tematów. Znaczącą część pracy stanowi analiza naczyń ceramicznych podzielona na poszczególne mikroregiony i stanowiska. W dalszej części autor poruszył kwestie takie jak próba definicji słowiańskiego i pruskiego kręgu kulturowego, kształtowanie się strefy pogranicza, źródeł pisanych oraz toponomastycznych. Całość została uzupełniona o katalog stanowisk i skarbów z terenów pogranicza prusko-słowiańskiego (Wadył 2019). Najnowszą pracą poruszającą ogólne kwestie pruskie jest wydana w 2021 roku monografia Piotra Szczurkowskiego (Szczurkowski 2021). Autor podzielił tekst na części traktujące o etnogenezie Prusów a następnie dokonał podziału chronologicznego dzieląc go na trzy elementy – przed, w trakcie i po podboju ziem pruskich przez Zakon Krzyżacki. Tam również można znaleźć podsumowanie historii badań nad tematem.

Poddając analizie zagadnienia obrządku pogrzebowego niezbędne było posiłkowanie się opracowaniami omawiającymi wierzenia, obrzędy i religijność dawnych Bałtów zachodnich. Jest to zagadnienie na tyle trudne, że nie istnieją źródła pisane stworzone przez wczesnośredniowiecznych Prusów. Z tego względu korzystałam zarówno z opracowań związanych z działalnością misjonarzy chrześcijańskich, źródłami krzyżackimi jak i wierzeniami zachowanymi w litewskich pieśniach i przekazach. Zagadnienie religijności i wierzeń jest dla mojej rozprawy kwestią marginalną, dlatego też przytoczyłam jedynie kilka przykładów opracowań. Jedną z najstarszych pozycji, do których sięgnęłam, był artykuł omawiający historię badań nad religią Bałtów (Biezais 1976). W tym samym roku Marcelego Kosmana wydał tekst o okresie przejściowym pomiędzy pogaństwem a chrześcijaństwem na ziemiach pruskich (Kosman 1976). *Złota gałąź* Georga Frazera to pozycja, której nie można pominąć omawiając jakiegokolwiek zagadnienia związane z religijnością ludów indoeuropejskich (Frazer 1978). Kolejny artykuł Marcelego Kosmana, z którego korzystałam, utrzymany był w podobnej tematyce co poprzedni (Kosman: 1981). Aleksander Brückner to badacz, który zajmował się nie tylko mitologią słowiańską i polską ale również wierzeniami

litewskimi a więc stanowiącymi ważne źródło do rozważań o religijności Bałtów zachodnich (Brückner 1984). Jedną z podstawowych pozycji omawiających wspomniane zagadnienia jest monografia Jerzego Suchockiego z 1991 roku (Suchocki 1991). Kolejnym badaczem, do którego prac należy sięgnąć omawiając zagadnienia wierzeń i religijności ludów indoeuropejskich był Mircea Eliade (Eliade 1993; 1995). Równie ważną pozycją o szerokim zakresie jest praca Andrzeja Kowalskiego z 1999 roku (Kowalski 1999). Zainteresowania badawcze Grzegorza Białuńskiego oscylujące wokół kwestii religijności Prusów opierały się na badaniach zagadnień wczesnośredniowiecznych misjonarzy (Białuński 2002). W 2006 roku został opublikowany kolejny tekst dotyczący religijności w szerszym zakresie (Kadrow 2006). Monografia *O bogach i ludziach. Studia o mitologii litewskiej* dotyczy w głównej mierze zachowań religijnych Bałtów wschodnich z epok późniejszych niż wczesne średniowiecze, stanowi jednak cenne źródło, do którego sięgnęłam przygotowując niniejszą dysertację (Greimas 2007). W 2007 roku powstały dwie kolejne prace – omawiająca zagadnienia kultury magicznej praca wspomnianego już wyżej Andrzeja Kowalskiego (Kowalski 2007) oraz monografia Tadeusza Zubińskiego traktująca o wierzeniach, obrzędach i zwyczajach religijnych Bałtów (Zubiński 2007). Dwa lata później ten sam autor wydał pozycję, w której omówił kwestie mitologii bałtyjskiej (Zubiński 2009). Praca Grzegorza Białuńskiego z 2010 roku dotyczy misji św. Brunona (Białuński 2010). W tym samym roku powstał bardzo ważny dla mojej pracy artykuł (Pacholec 2010). Autor poruszył w niej kwestię wróżb, w tym również zjawiska hippomancji, które miały pomóc w podejmowaniu decyzji wojennych. Rok później Julia Możdżeń w artykule opublikowanym w czasopiśmie *Pruthenia* poddała analizie kronikę Szymona Grunau i na jej podstawie wyciągnęła wnioski dotyczące synkretyzmu w religii Prusów (Możdżeń 2011). W tym samym roku światło dzienne ujrzał drugi, również bardzo ważny dla mojej pracy, artykuł Marka Pacholca – tym razem opisujący rytuały uśmiercania (Pacholec 2011). Praca Agnieszki Łukaszyk 2012 roku dotyczyła w głównej mierze zagadnienia występowania motywu konia w wierzeniach słowiańskich i skandynawskich, umożliwia jednak wyciągnięcie wniosków związanych z religijnością Bałtów (Łukaszyk 2012). Artykuł Grzegorza Białuńskiego z 2013 roku dotyczył poruszanego już wcześniej przez autora tematu – postaci Brunona z Kwerfurtu (Białuński 2013). Dwie wydane w odstępie czterech lat prace Pawła Kawińskiego (Kawiński 2014; 2018) to wnikliwe analizy zagadnień elementów wierzeń pruskich. Prac dotyczących religijności pruskiej i wierzeń bałtyjskich w szerszym kontekście jest oczywiście o wiele więcej i z pewnością stanowią one doskonałą pomoc w badaniach religioznawczych i rozważaniach nad mitologią.

Niniejsza rozprawa dotyczy jednak stricte archeologicznego zagadnienia obrządku pogrzebowego, dlatego też pozwoliłam sobie przytoczyć tylko niektóre pozycje.

Przygotowaną przeze mnie dysertację podzieliłam na pięć rozdziałów. Pierwszy, stanowiący główną część analizy, dotyczy szczątków końskich i elementów rzędu końskiego w grobach ludzkich w kontekście nekropoli Bałtów zachodnich. Istnieje wiele bardzo cennych opracowań poszczególnych grobów i stanowisk zawierających interesujące mnie obiekty. Poddając analizie powyższe teksty można zauważyć różnorodne podejście badawcze. Doskonale widoczna jest kwestia aspektów, o których badacze wspominają. Pisząc fragment o występowaniu w obrządku pogrzebowym Bałtów zachodnich zwyczaju składania do grobów szczątków końskich bądź przedmiotów związanych z jeździectwem miałam jednak na celu wybór reprezentatywnych przykładów, które będę mogła porównać z omawianym zjawiskiem na innych terenach. Starłam się przy tym dotrzeć do najistotniejszych dla mnie informacji czyli kwestii obecności szczątków końskich, ich układu w obrębie obiektu oraz obecności elementów rzędu końskiego i uzbrojenia. Dlatego przytoczone poniżej pozycje nie są zbiorem wszystkich, czy nawet większości prac, które powstały na interesujący mnie temat a jedynie ich subiektywnym wyborem. Ogromnym i bardzo cennym opracowaniem dotyczącym nie tylko kwestii szczątków końskich na cmentarzyskach Półwyspu Sambijskiego ale również wielu innych aspektów, jest pozycja Władimira Kulakova z 1990 roku (Kulakov 1990). Publikacja stanowi jedno z głównych źródeł, z których czerpałam analizując obrządek pogrzebowy Bałtów zachodnich zamieszkujących dzisiejszy Obwód Kaliningradzki. Tumiany leżące w powiecie olsztyńskim to wyjątkowe cmentarzysko datowane na VI-VII wiek. W niniejszej rozprawie opisałam kilka grobów, a informacje na ich temat czerpałam głównie z wydanego w 1996 artykułu Tadeusza Baranowskiego (Baranowski 1996). W tekście wspomnianego już wcześniej Władimira Kulakova z 2010 roku odnalazłam interesujące informacje na temat jednego ze sztandarowych stanowisk ze szczątkami końskimi z terenów Półwyspu Sambijskiego (Kulakov 2010). Monografia Macieja Karczewskiego *Archeologia środowiska zachodniobałtyjskiego kręgu kulturowego na pojezierzach* nie jest typowym opracowaniem cmentarzyska czy obiektów sepulkralnych. Mimo to odnalazłam w niej informacje na temat pochówków ze szczątkami końskimi, m. in. ze stanowiska w Prudziszkach (Karczewski 2011). Praca zbiorowa wydana w 2011 roku to kompleksowe opracowanie znalezisk z miejscowości Nowinka, w obrębie której odkrywano pochówki ze szczątkami końskimi (Kontny, Okulicz-Kozaryn, Pietrzak 2011). Kolejne dwie prace wspomnianego już dwukrotnie powyżej autora zostały opublikowane w 2012 roku (Kulakov 2012A; Kulakov 2012B). Władimir Kulakov umieścił w nich dokładne opisy

kolejnych kilkudziesięciu grobów ze stanowiska Małyj Kaup, spośród których poddałam analizie wybrane przykłady. Dwa lata później wydany został artykuł tego samego autora traktujący o dwóch formach obrządku pogrzebowego, który występował na powyższym stanowisku (Kulakov 2014). Mimo, że rozdział dotyczący kwestii obecności szczątków końskich i elementów rzędu końskiego w grobach ludzkich na terenie ziem zachodnich Bałtów jest głównym elementem części analitycznej mojej pracy, przytoczonych pozycji nie ma zbyt wiele. Powodem takiego stanu rzeczy nie jest brak źródeł, lecz fakt, że przygotowując opisywany fragment tekstu starałam się posłużyć jak najpełniejszymi opracowaniami, zawierającymi jak najwięcej przydatnych dla mnie informacji oraz najbardziej reprezentatywne przykłady.

W drugim rozdziale niniejszej dysertacji analizowałam przykłady grobów ze szczątkami końskimi i groby ludzkie zawierające elementy rzędu końskiego w kontekście nekropolii Bałtów wschodnich. Znakomita większość prac, z których korzystałam to artykuły litewskich autorów zamieszczone w dwóch czasopismach – *Archaeologia Baltica* oraz *Lietuvos archeologija*. Najstarszy artykuł, do którego sięgnęłam, został opublikowany w 1979 roku i dotyczył cmentarzyska w Gintališkės (Vaitkunskienė 1979). Dwa lata później ukazał się kolejny tekst tego samego autora omawiający kolejne znaleziska grobów ze szczątkami końskimi (Vaitkunskienė 1981). W 1984 roku opublikowano artykuł, z którego zaczerpnęłam informacje na temat interesującego pochówku ze stanowiska w Požerės (Tautavičius 1984). Na cmentarzysku w Alinka odkryto cztery odosobnione pochówki końskie umieszczone w specjalnie wydzielonej części cmentarzyska (Bliuienė 1992). W artykule z 1995 roku opublikowanego w ramach *Lietuvos archeologija* opisano natomiast przykłady grobów z Barinės, w których szczątkom ludzkim towarzyszyły czaszki i kości kończyn końskich (Petruilienė 1995). Wspomniany już powyżej autor wydał także artykuł traktujący o stanowisku w Pagrybis datowanym na okres od V do XIII wieku (Vaitkunskienė 1995). W obrębie jedenastego tomu czasopisma *Lietuvos archeologija* ukazał się artykuł o stanowisku w Tulpakiemis, na którym odkryto częściowy grób koński nie wykazujący relacji stratygraficznej z pochówkami ludzkimi (Varnas 1995). Rok później ukazała się kolejna praca autorstwa tego samego badacza (Varnas 1996). Artykuł z roku dwutysięcznego, opublikowany w dwudziestym tomie *Lietuvos archeologija*, posłużył jako doskonałe źródło do analizy pochówków z Šukionių (Vaškevičiūtė 2000). Kolejną pracą, którą postanowiłam się posłużyć przy pisaniu rozdziału o analizowanym przeze mnie aspekcie obrządku pogrzebowego Bałtów wschodnich, był artykuł wydany w ramach ósmego tomu *Archaeologica Baltica* i nieco szerzej omawiający tematykę pochówków wojowników

wyposażonych w elementy rzędu końskiego (Vilcāne 2007). Dwa teksty wydane dwa lata później w ramach jedenastego tomu powyższego czasopisma omawiały natomiast groby ludzkie z towarzyszącymi im szczątkami końskimi oraz wyposażone w elementy rzędu końskiego (Blijenė, Butkus 2009; Reich 2009). W tym samym roku światło dzienne ujrzał również artykuł poruszający kwestię końskich pochówków symbolicznych – zjawiska charakterystycznego dla cmentarzysk Bałtów wschodnich (Laurnas 2009).

Zjawisko grzebania koni było jednym z typowych zachowań rejestrowanych na cmentarzyskach Europy Północnej, dlatego też niezbędny był wybór reprezentatywnych przykładów obiektów zawierających szczątki końskie. Najstarsza praca, do której sięgnęłam, została wydana w 1997 roku i opisano w niej duńskie stanowisko Nørre Sandegård (Jørgensen, Nørgård, Jørgensen 1997). Kolejny artykuł omawiał z kolei znalezisko z Danii – grób łodziowy z Ladby (Sørensen 2001). Warto zaznaczyć, że w 2002 roku wydano dwie interesujące prace. W pierwszej z nich, mimo bardziej ogólnego charakteru, natrafiłam na przykład szwedzkiego grobu (Gräslund 2002), druga natomiast traktowała szerzej o zjawisku grobów ludzkich ze szczątkami końskimi w Skandynawii w Epoce Wikingów (Shenk 2002). Artykuł wydany w ramach czasopisma *Current Swedish Archaeology* zawierał analizę grobów zwierzęcych, w tym również końskich (Jennbert 2003). Korzystałam też z pracy Władysława Duczko *Ruś Wikingów: historia obecności Skandynawów we wczesnośredniowiecznej Europie Wschodniej* (Duczko 2006). Autor porusza w niej różnorodne zagadnienia, w tym również kwestie obrządku pogrzebowego. W 2007 roku został opublikowany kolejny artykuł, w którym opisano szwedzkie stanowisko ze szczątkami końskimi (Klevnäs 2007). Birka to jedno z najbardziej znanych szwedzkich stanowisk, na których znajdowano szczątki końskie. W artykule opublikowanym w ramach czasopisma *Antiquity* opisano wyniki analizy izotopowej grobów (Linderholm, Jonson, Svensk, Lidén 2008). W wydanym w 2009 roku opracowaniu zostały natomiast opisane groby z Islandii, w tym interesujący pochówek w miejscowości Hrífunes (Pétursdóttir 2009). Artykuł, który ukazał się w ramach *European Journal of Archaeology* zawierał opisy grobów końskich odkrywanych na terenie Wielkiej Brytanii (Cross 2011). W monografii *Orientation of pagan graves in Viking Age Iceland* autor poddał analizie ułożenie grobów względem kierunków świata. Wiele z opisywanych przez niego obiektów zawierało interesujące informacje, które wykorzystałam pisząc rozdział o kwestii pochówków końskich na terenach Europy Północnej (Zugaiar 2012). W wydanym w 2013 roku artykule poddano analizie obiekty z cmentarzyska w Litlu-Núpar na Islandii (Roberts, Hreiðarsdóttir 2013). W tekście opublikowanym w ramach dziewiętnastego tomu *European Journal of Archaeology* wspomniano o grobie ze stanowiska Skopintull w Szwecji,

w którym odkryto przepalone szczątki pięciu koni (Lund, Arwill-Nordbladh 2016). W wydanej w 2017 roku monografii autor poddał analizie zagadnienie roli pochówków łośdźiowych (Malfatti 2017). Kolejna praca dotycząca kwestii obrządku pogrzebowego w Epoce Wikingów została wydana rok później (Borgfjord 2018). W tym samym roku ujrzała światło dzienne monografia, w której analizowano kwestię rytualnych pochówków zwierzęcych i związanych z nimi zachowań (Leifsson 2018). Zjawisko występowania pochówków końskich oraz wyposażania zmarłych w elementy rzędu końskiego było szeroko rozpowszechnione w Europie Północnej a interesujące mnie obiekty odkrywano na terenie kilku krajów. Z tego powodu wybór przykładów, które poddałam analizie w niniejszym rozdziale był niezwykle trudny. Opisałam obiekty zawierające różne warianty pochówków końskich o różnych konstrukcjach grobowych i wyposażeniu. W ten sposób udało mi się zebrać reprezentatywną grupę danych na podstawie których mogłam wyciągnąć wnioski dotyczące kwestii pochówków końskich w Europie Północnej we wczesnym średniowieczu.

W czwartym rozdziale niniejszej rozprawy poddałam analizie przykłady pochówków końskich i elementów rzędu końskiego w grobach ludzkich na terenie Wielkiego Stepu. Jest to bardzo szeroki geograficznie obszar, obejmujący zarówno tereny Europy, jak i części Azji. Wybrałam przykłady obiektów różnych etnicznie i kulturowo ludów, co pozwoliło mi zbudować zarys omawianego zjawiska na Wielkim Stepie we wczesnym średniowieczu. W artykule wydanym w węgierskim czasopiśmie *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* autorzy podjęli temat pochówków ze stanowiska Bana (Kiss, Bartha 1970). W wydanym dziesięć lat później w ramach tego samego czasopisma tekście omówione zostało kolejne węgierskie cmentarzysko, na którym odkryto szczątki końskie (Bálint 1980). W tym samym roku inny autor poddał analizie obiekty z nekropolii w Szegvár-Sápodel (Bóna 1980). Rok później w kolejnym numerze wspomnianego powyżej czasopisma zostało opisane cmentarzysko w Hajdúböszörmény-Erdős Tanya, gdzie odkryto m. in. grób ludzki, któremu towarzyszyły czaszka oraz kończyny końskie (Kovács 1981). Obszerna monografia *Arheologiâ severnoj Azii* dostarczyła mi wielu informacji na temat grobów końskich z terenów dzisiejszej Rosji (Konopackij, Hudâkov 1982). W pracy Teresy Nagrodzkiej-Majchrzyk z 1985 roku autorka opisała różne aspekty kultury ludu, zwanego Czarnymi Kłobukami. Skorzystałam z niej szukając przykładów pochówków z końmi z terenów dzisiejszej Ukrainy (Nagrodzka-Majchrzyk 1985). Igar to kolejne węgierskie stanowisko, na którym odkryto groby ludzkie ze szczątkami końskimi (Fülöp 1988). *Koczownicy Ukrainy. Katalog wystawy* to publikacja związana z ekspozycją zabytków z terenów ukraińskiej części Wielkiego Stepu wydana pod redakcją Jana Chochorowskiego (Chochorowski 1996).

Kočevniki severo-zapadnyh predgorij Altaâ v IX-XI vekah to monografia, z której zaczerpnęłam wiele informacji na temat stanowisk z terenów rosyjskich (Mogilnikov 2002). W wydanej w 2006 roku pracy zbiorowej autorzy poruszyli temat kurhanów konkretnego typu z uralsko-kazachskiej części stepu (Botalov, Tairov, Lûbčanski 2006). W tym samym roku Witold Świątosławski opublikował monografię, w której poddał analizie ślady koczowników z Wielkiego Stepu w dorzeczu Wisły i Odry (Świątosławski 2006). Sięgnęłam do tej pozycji, by przywołać przykłady pochówków o stepowym charakterze występujących na terenach dzisiejszej Polski. Powyższa historia badań nie obejmuje wszystkich ważnych pozycji dotyczących kwestii grobów końskich w kulturach Bałtów, na terenach Europy Północnej czy Wielkiego Stepu. Powołując się na konkretne pozycje brałam pod uwagę jedynie te, z których korzystałam tworząc kolejne rozdziały dysertacji. Nie przytaczałam tu źródeł dotyczących wierzeń Skandynawów bądź innych tematów towarzyszących, ujęłam je jedynie w treści pracy oraz w bibliografii. Pomięłam tu również prace dotyczące słowiańszczyzny, ponieważ rozdział piąty ma zupełnie inny charakter niż poprzedzające go cztery części i przytoczyłam tam przykłady jedynie z trzech stanowisk.

4. Źródła pisane i przekazy historyczne:

Poddając analizie zagadnienie pochówków końskich i obecności elementów rzędu końskiego w grobach ludzkich w kulturze zachodnich Bałtów we wczesnym średniowieczu konieczna jest konfrontacja źródeł archeologicznych i pisanych przekazów historycznych. Prusowie we wczesnym średniowieczu nie posługiwali się pismem, więc nie dysponujemy bezpośrednimi zapisami na temat obrządku pogrzebowego pozostawionymi przez społeczeństwa, które ten obrządek kultywowały. Znanych jest jednak wiele źródeł pośrednich – poczynając od historyków greckich i rzymskich z epok o wiele wcześniejszych niż zakres chronologiczny mojej pracy, przez źródła krzyżackie obejmujące okres chrystianizacji Prusów i opisujące czasy przemian kulturowych po wierzenia i zwyczaje zawarte w pieśniach litewskich. Przytoczę tutaj najważniejsze zapisy poczynając od najstarszych chronologicznie.

Tradycję pochówków końskich opisywano już dużo wcześniej, niż pojawiły się pierwsze źródła pisane dotyczące Bałtów zachodnich. Jednym z najciekawszych jest opis występowania tego zwyczaju umieszczony w dziele „Dzieje” przez greckiego historyka zmarłego w V wieku przed naszą erą. Herodot z Halikarnasu opisał tam sposób postępowania ze zmarłymi u Scytów zamieszkujących tereny Wielkiego Stepu (Herodot, *Dzieje*). Historyk opisał pogrzeb władcy, któremu w darze grobowym składano m. in. kilkadziesiąt specjalnie

wybranych i uśmiercanych koni. Opis obrządku pogrzebowego Scytów przekazany przez Herodota opisałam szerzej w początkowej części rozdziału, dotyczącego pochówków końskich w kontekście cmentarzysk na terenach Wielkiego Stepu.

Cesarz August w swoim testamencie politycznym wspomina o wyprawie morskiej z 5 r. n. e., która opłynęła półwysep Jutlandzki i tym samym przyniosła nieco informacji dotyczących wybrzeży Morza Bałtyckiego. Zapisano tam wzmiankę, według której rzymska flota po raz pierwszy dopłynęła do wybrzeży Cymbrów (Oktawian August, *Res Gestae Divi Augusti*).

Pierwszym, bogatszym w interesujące mnie treści źródłem historycznym jest *Germania* Publiusza Korneliusza Tacyta (Tacyt, *Germania*). W księdze XLV rzymski historyk wspomina o morzu Swewskim, na którego wschodnich wybrzeżach zamieszkiwali Estonowie. Według jego opisu był to lud o zwyczajach i ubiorze podobnym do Swewów posługujący się językiem zbliżonym do języka Brytanów. Tacyt wspomina, że Estiowie wyznawali pogaństwo oraz czcili matkę bogów, co stało się przedmiotem wielu późniejszych analiz naukowych. Historyk opisuje również, że Estiowie nie używali żelaznej broni co kłóci się ze źródłami archeologicznymi oraz o zwyczaju zbierania bursztynu. Według rzymskiego historyka opisywana przez niego ludność nie znała materialnej wartości bursztynu, jednak handlowała nim na zasadzie wymiany z kupcami świata antycznego. *Aestii* Tacyta stali się przedmiotem wielu dociekań i analiz współczesnych badaczy (Bitner-Wróblewska, Wróblewski 2015; Kolendo 2009). O Swewach, do których zaliczani są m. in. *Aestii* Tacyta, w kontekście walk prowadzonych z Cesarstwem Rzymskim wspomina również Paweł Orozjusz (Paweł Orozjusz, *Historia przeciw poganom*).

Konieczne jest również poruszenie zagadnienia *Galindai* i *Sudinoi* Klaudiusza Ptolemeusza. Żyjący na przełomie pierwszego i drugiego wieku naszej ery grecki geograf, historyk i astronom stworzył mapę znanego ówczesnie świata (Ptolemeusz, *Geografia*). Według niego Wisła miała stanowić granicę pomiędzy Germanią i Sarmacją europejską. Wymienia on również cztery rzeki wpadające do Oceanu Sarmackiego: Chronos, Rudon, Turuntas i Chesions. Aleksandryjski geograf podaje też informacje, na podstawie których można odtworzyć przebieg linii wybrzeża Morza Bałtyckiego. Najważniejsze dla mojej pracy są jednak nazwy ludów, które wymienia Ptolemeusz. Wspomina o Wendach zajmujących tereny wzdłuż Zatoki Wendyjskiej a następnie Grytonach, Wenedach i Finnach. Najbardziej intrygujące i najważniejsze nazwy ludów jakie padają to *Galindai* i *Sudinoi*, którzy utożsamiani są z przodkami wczesnośredniowiecznych Galindów i Sudowów.

Kolejnym źródłem, w którym jest być może wzmianka o przodkach Bałtów, są *Dzieje Gotów* Jordanesa będące skrótem *Historii Gockiej* Kasjodora. Tworzący w VI wieku rzymski kronikarz wspomina w swym dziele o klanie Bałtów zaliczonym przez niego do Scytów, których cechowało doskonale posługiwanie się łukiem. Jordanes pisał również o terenach zajmowanych przez Estiów – miały to być ziemie graniczące od zachodu z terytorium Widiwariów a od południa ze stepami zajętyymi przez ludność huńską (Jordanes, *Dzieje Gotów*). Wiemy również o istnieniu *Listu króla Teodoryka do Estiów* autorstwa Kasjodora. Wiedza tego ostrogockiego urzędnika pochodziła w głównej mierze z *Germanii* Tacyta.

Najbardziej wartościowymi źródłami dla niniejszej rozprawy są treści współczesne zakresowi chronologicznemu mojej pracy, czyli wczesnemu średniowieczu. Ibrahim Ibn Jakub przy okazji opisów krajów słowiańskich wspomina o sąsiadujących od wschodu z krajem Mieszka Burus (Ibrahim Ibn Jakub, *Relacja Ibrahima Ibn Jakuba z podróży do krajów słowiańskich w przekładzie Al-Bekriego*). Według tego źródła ich siedziby znajdowały się nad Morzem Bałtyckim i posługiwali się oni odmiennym językiem niż sąsiedzi. Ibrahim wspomina również, że Burus byli ludem walecznym i używali w bitwach mieczy.

Relacja z podróży Wulfstana zawiera najcenniejsze informacje dotyczące obrządku pogrzebowego Prusów we wczesnym średniowieczu i została przytoczona w *Chorografii* Orozjusza, którą znamy z przekładu króla Alfreda (*Chorografia Orozjusza w anglosaskim przekładzie króla Alfreda*). Wulfstan przy okazji opisu podróży do Truso wspomina o Prusach zamieszkujących tereny pomiędzy dolną Wisłą a Niemnem. Pisał, że kraj zamieszkiwany przez Estów zajmował rozległe tereny nad Morzem Estyjskim, natomiast Wisła stanowiła granicę, na zachód od której znajdowały się siedziby Słowian. Według przekazu Wulfstana kraj Estów był bogaty i znajdowało się w nim wiele miast z ośrodkami władzy. Stąd też pochodzi sławny zapis o picciu kobyłego mleka przez wyższą warstwę społeczną, podczas gdy reszta ludności raczyła się miodem. Przywodzi to na myśl skojarzenia ze zwyczajami charakterystycznymi dla ludów Wielkiego Stepu. Wulfstan pozostawił również bardzo cenny i szeroki zapis dotyczący obrządku pogrzebowego Prusów. Według jego relacji po śmierci człowieka urządzano ucztę – w tym czasie zmarły pozostawał niespalony w domu, w którym odbywała się stypa i poddawano go kremacji dopiero po jej zakończeniu. Wulfstan pisał również o zwyczaju, który był kultywowany w dniu pogrzebu. Według jego przekazu rozkładano pozostałe po uczcie dobra ruchome wzdłuż drogi i urządzano po niej konne wyścigi. Im przedmioty były cenniejsze tym w większej odległości od domu je kładziono. O zwycięstwie i wzbogaceniu się decydował więc szybki koń oraz umiejętności jeździeckie. Zwyczajowi temu nie podlegało jednak uzbrojenie, które palono razem ze zmarłym na stosie.

Przekaz Wulfstana nie znajduje jednak pełnego odzwierciedlenia w źródłach archeologicznych. W pochówkach pruskich często znajdowane były inne elementy wyposażenia niż tylko uzbrojenie, m. in. przedmioty codziennego użytku, naczynia lub fragmenty bursztynu. Podróżnik pisał również o obligatoryjnym paleniu zmarłych. Mimo występowania birytualnego obrządku pogrzebowego stwierdzić można, że większość zachodniobałtyjskich wczesnośredniowiecznych pochówków ludzkich faktycznie przyjmuje formę kremacji. Wspomina również o umiejętności wytwarzania lodu. Przekaz ten był obiektem współczesnych eksperymentów naukowych, w których dowiedziono, że wytwarzanie lodu było możliwe w warunkach wczesnego średniowiecza (Madela 2006). Na podstawie opisu trasy Wulfstana odbył się również eksperymentalny rejs z Hedeby do Gdańska (Englert, Ossowski 2005).

Kolejne przekazy zachowały się pod postacią opisów żywotów i działań dwóch misjonarzy chrześcijańskich – św. Wojciecha i św. Brunona. W opisie żywotu św. Wojciecha opisano jak został on wraz z towarzyszami wygnany kolejno z dwóch pruskich osad (Ks. Piotr Skarga, Prokop Leszczyński, Otto Bischnau, *Żywot św. Wojciecha, Biskupa i Męczennika*). Źródło wspomina również o świętym miejscu Prusów – Romowe, w którym to pojmano i zabito biskupa.

Następcą Wojciecha w działalności misyjnej był św. Brunon z Kwerfurtu. Podstawę źródłową dotyczącą tej postaci stanowią cztery niezależne wersje datowane na XI wiek, a więc niemalże współczesne działalności świętego Brunona. Wersja saska przetrwała przede wszystkim pod postacią kroniki Thietmara (Thietmar, *Kronika Biskupa Merseburskiego Thietmara*). Drugim źródłem jest relacja kapelana Wiperta zachowana pod postacią kopi w kodeksie z Tergensee. Wersję włoską znamy z Żywotu Romualda Piotra Damiani (Piotr Damiani, *Fragmety żywotu świętego Romualda*) a czwarty przekaz pochodzi od francuskiego mnicha Ademara z Chabannes (*Ademari Cabnnensis Chronicon*). Jednym z najważniejszych źródeł jest list Brunona do króla Henryka II, dzięki któremu znamy pruski kierunek wyprawy biskupa (Brunon z Kwerfurtu, *List do króla Henryka II*). Brunon z Kwerfurtu wyruszył z misją chrystianizacyjną do Prus w 1008 lub 1009 roku. Źródła wspominają, że natychmiast po przekroczeniu pruskiej granicy misjonarz wraz z towarzyszami zostali pojmani przez miejscową ludność i zaprowadzeni przed oblicze króla. Następnie biskup został poddany próbie ognia, którą przeszedł pomyślnie. Mimo początkowych sukcesów ostatecznie pojmano go i zabito.

Kronika Słowian autorstwa Helmolda to źródło z XII wieku zawierające wiele treści na temat Słowiańszczyzny, autor wspominał również o południowych wybrzeżach Morza

Bałtyckiego (Helmoldus, *Kronika Słowiańska*). W przekazie jego autorstwa Bałtyk nosi nazwę Morza Scytyjskiego. Część jego wybrzeży mieli zamieszkiwać Prusowie graniczący od wschodu z Rusami, od południa zaś z Polakami. Helmold wspomina, że wszystkie ludy poza Prusami przyjęły już w owym czasie wiarę chrześcijańską.

Kolejną kategorią, stosunkowo rzadko wspominaną w kontekście ziem pruskich i szerzej bałtyjskich, kategorią są źródła skandynawskie, a szczególnie duńskie. Wyjątkowe zainteresowanie, jakim możni duńscy darzyli południowe wybrzeża Bałtyku sprawiło, że dysponujemy opisami zwyczajów Prusów w okresie przed podbojem krzyżackim. Praca Adama z Bremy, która powstała na terenach niemieckich, opierała się w dużej mierze na źródłach skandynawskich (Adam z Bremy, *Czyny biskupów hamburskich*). Kronikarz zawarł w niej informacje dotyczące geografii i etnografii ziem południowo-wschodnich wybrzeży Bałtyku. Opierając się na relacjach żeglarzy Adam z Bremy opisał również wielkość basenu Morza Bałtyckiego oraz fakt istnienia wyspy *Aestland*. Adam z Bremy wspomniał również o Sambii zamieszkaną przez lud zwany Sambami lub Prusami. Informacje zawarte we fragmencie Żywotu św. Anskara opisują działalność misyjną z IX wieku prowadzoną wśród ludu identyfikowanego z Kuronami a także położenie i organizację terytorialną zajmowanych przez nich ziem. Wspomniał o pięciu miastach o charakterze obronnym, w tym dwóch wymienionych z nazwy (Rimbert, *Vita Anskarii*). Stricte duńskim źródłem jest opis czynów króla Knuta Wielkiego autorstwa Svena Aggesøna (Sven Aggesøn, *Lex Castrensis*). Kronikarz opisuje w nim sukcesy króla, który poszerzał swoje terytorium zdobywając kolejne ziemie, m. in. Sambię. Kolejnym przekazem jest anonimowa Wyprawa Duńczyków do Jerozolimy z początków XIII wieku. Opisano w niej ziemie zdobyte w przeszłości przez Duńczyków, wymieniając m. in. Sambię. Nieco więcej informacji na temat podbojów duńskich na terenach południowych i wschodnich wybrzeży Bałtyku zawiera dzieło Czyny Duńczyków Saksa Gramatyka (*Saxonis Gesta Danorum*). Autor opisuje w nim wyprawy duńskich władców z IX wieku oraz wspomina o ataku na Sambię jednego z norweskich jarłów. W innym miejscu Saxo pisał o Estach i Kuronach a także o bitwie, w wyniku której Duńczycy mieli poślubić żony pokonanych Sambów. Charakterystyczne, że w przeciwieństwie do innych ziem, opisy Saxa dotyczące terenów pruskich nie zawierają nazw miejscowych. Może to świadczyć o ich niezbyt dokładnej znajomości. W *Liber census Daniae*, czyli tzw. małej liście ziem pruskich, zostały wymienione ziemie takie jak m. in. Pomezania, Warmia, Natangia, Barcja, Nadrowia czy Galindia (Labuda 1961). Informacje o wyprawach wojennych na tereny Prus zawierają również roczniki, m. in. *Annales Waldemariani*, *Annales Ryenses* czy *Annales Sorani*. Mimo, iż duńskich źródeł dotyczących ziem pruskich znamy całkiem dużo, są one dość

monotematyczne. Wymieniają głównie podboje duńskich i skandynawskich władców, którzy prowadzili ekspansję terytorialną na południowo-wschodnich wybrzeżach Morza Bałtyckiego, brak w nich jednak bardziej szczegółowego opisu podbijanych ludów.

Kolejną kategorią źródeł są przekazy kronikarzy krzyżackich. Choć część z nich datowana jest na okres chrystianizacji, kiedy zwyczaje i obrzędy pruskie były nadal żywe, są one obarczone funkcją moralizatorską mającą potępiać pogańskie rytuały, co sprawia, że ukazują zaburzony obraz pruskiego, przedchrześcijańskiego świata. *Traktat dzierzgoński* to zapis ustaleń pokoju zawartego pomiędzy plemionami pruskimi a Zakonem Krzyżackim z 7 lutego 1249 roku (*Traktat dzierzgoński*). Zawiera ustalenia na temat praw i obowiązków Prusów, którzy przyjęli wiarę chrześcijańską. Zapisy traktują o sprawach dziedziczenia majątku, małżeństwa a także kwestii przystępowania przez Prusów do stanu kapłańskiego i rycerskiego. Najważniejszy dla mojej pracy jest zapis o wprowadzeniu zakazu stosowania dawnego obrządku pogrzebowego. Według dokumentu Prusowie byli zobowiązani grzebać swoich zmarłych w obrządku chrześcijańskim i na chrześcijańskich cmentarzach. Traktat wspomina również o zakazie składania ofiar bogu Kurche oraz pozbawienia władzy i funkcji Tuliszy i Ligaszy.

Jednym z najbogatszych krzyżackich źródeł jest *Kronika ziemi pruskiej* Piotra z Dusburga powstała w roku 1326 (Piotr z Dusburga, *Kronika ziemi pruskiej*). Krzyżacki kronikarz pisał, że Prusowie nie czcili konkretnej istoty boskiej, lecz do ich sfery sacrum należały siły przyrody. Wspomina o oddawaniu boskiej czci ciałom niebieskim, zagajnikom i zbiornikom wodnym, w których unikano polowań na zwierzęta. Zakonnik pisał także o otaczaniu czcią zwierząt, co znajduje odzwierciedlenie również w innych źródłach pisanych i archeologicznych, m.in. pod postacią amuletów z oprawionymi kłami dzików. W Kronice w kilku miejscach opisana została sylwetka Kriwe, który miał być głównym kapłanem pruskim otoczonym czcią i sprawującym władzę również w kwestiach świeckich. Jego rolą było też sprawowanie opieki nad utrzymaniem świętego ognia a atrybutem specjalnie powykrzywiana laska. Kriwe, podobnie jak Tulisze i Ligasze, pełnili szczególną rolę w obrządku pogrzebowym będąc pośrednikami pomiędzy światem ludzkim i boskim. Piotr z Dusburga wspomina również o galindzkiej kapłance, która cieszyła się poważaniem i posłuchem wśród otaczającej ją społeczności. Kronika Ziemi Pruskiej zawiera interesujące informacje na temat sfery chtonicznej i wierzeń związanych ze śmiercią. Zakonnik krzyżacki wspomina o wierze w częściową reinkarnację, jaką wyznawali Prusowie. Według niego uważali oni, że pośmiertna egzystencja jest odpowiednikiem ziemskiego życia. Wspomina w tym miejscu o zwyczaju palenia ludzi i koni, które przed ofiarą zaganiano, wraz z szatami,

uzbrojeniem i innymi darami grobowymi. Według jego przekazów osobom o wyższym statusie społecznym składano w ofierze ciałopalnej również psy i ptactwo drapieżne. Zabiegi te miały sprawić, że człowiek przeniesie się w zaświaty wraz ze wszystkim co zostanie spalone razem z nim. Co ciekawe, opis ten nie znajduje odzwierciedlenia w źródłach archeologicznych – mimo że w wielu wczesnośredniowiecznych pruskich grobach odkrywano szczątki końskie, uzbrojenie oraz inne przedmioty. Były one zazwyczaj składane w postaci niespalonej i towarzyszyły ciałopalnemu pochówkowi ludzkiemu. Piotr z Dusburga opisał również zwyczaj składania w ofierze ciałopalnej jednej trzeciej części zdobytych w boju dóbr, co wyraźnie wskazuje na sakralny charakter ognia oraz jego związek ze strefą chtoniczną i boską. W innym miejscu autor wspomniał o złożeniu w ofierze człowieka, jeńca wojennego. Miało to miejsce po bitwie pod Pakarwis, w której Prusowie pokonali rycerzy zakonu krzyżackiego. Posługując się losami wybrano jeńca, którego następnie przywiązano do konia i spalono. Kronikarz zanotował także zwyczaj picia kobyłego mleka po wcześniejszym jego poświęceniu oraz uznawanie koni różnej maści za przeznaczone bóstwom i związany z tym zakaz używania ich do jazdy pod wierzch. Piotr z Dusburga opisał również kwestie społeczne, np. traktowanie kobiet, a także wymienił ziemie pruskie – Warmię, Natangię, Barcję, Pomezanię, Pogezanię, Skalowię, Sudowię i Galindię.

Wspomniany przez Piotra z Dusburga zwyczaj rzucania losów w celu zasięgnięcia opinii bóstw przed podjęciem ważnej decyzji oraz palenie jeńców wraz z koniem znajduje potwierdzenie również w opisie Caspara Schütza, który korzystał z zaginionego oryginału kroniki Wiganda (Schütz, *Historia rerum Prussicarum*). O składaniu ofiary ciałopalnej z jeńców wojennych oraz ich wierzchowców, a także części łupów, wspomina Kronika Liwońska Wierszowana (*Kronika Liwońska Rymowana*).

Kronika pruska Szymona Gruanaua to źródło powstałe w XVI wieku, a więc w czasie, w którym zanikła już większość wczesnośredniowiecznych zwyczajów pruskich i nie jest uznawana za wiarygodne źródło (*Simon Grunau's preussische Chronik*). Warto jednak wspomnieć kilka informacji, które się w niej zachowały. Kronika Szymona Grunau to dzieło bardzo stronnicze, mające ukazać wyższość państwa polskiego nad Zakonem Krzyżackim oraz prawa króla polskiego do Prus. Autor wymienia w nich imiona legendarnych władców pruskich oraz przyczyny upadku Prus pod jarzmem zakonu. Szymon wypisuje źródła historyczne, z których korzystał, m. in. kronikę kanonika płockiego Jarosława oraz kronikę pierwszego biskupa Prus Chrystiana. Kronikarz szeroko opisuje dzieje, religię oraz zwyczaje pogańskich Prusów, jednak opis ten jest bardzo subiektywny i moralizatorski. Dominikanin zamieścił również geograficzny opis ziem pruskich.

Kolejnym szesnastowiecznym źródłem jest *Kronika mistrzów pruskich* ks. Marcina Murinisa (*Kronika mistrzów pruskich*, Marcin Murinis), której powstanie datujemy na 1582 rok. Autor opisuje w nim położenie ziem pruskich graniczących według niego od południa z Polską, od północy z Inflantami a od zachodu z Pomorzem. Wspomina również o mieście Romanowo lub Romnowo mając zapewne na myśli Romowe, które w okresie współczesnym autorowi zostało przemianowane na Heiligenbeil. Opisuje też pruskiego króla Brutene, który miał pełnić funkcję kapłana – wspomnianego już wcześniej Kriwe. Marcin Murinis zajął się również zagadnieniami wierzeń pruskich. Podobnie jak wcześniejsze źródła, wspominał o otaczaniu czcią sił natury i zwierząt, a zwłaszcza węży, oraz o istnieniu wyróżniającego się rozmiarami dębu pełniącego funkcję świętego drzewa. Wymienił imiona bogów: Patollo, Patrimpos oraz Percunos. Autor dosyć szeroko opisał pogańskie święta z urządzanymi z ich okazji ucztami, obrzędami oraz składaniem ofiar ze zwierząt przeznaczonym poszczególnym bogom. Murinis poświęcił również fragment najbardziej interesującemu mnie zagadnieniu, czyli zwyczajom i wierzeniom okołopogrzebowym. Podobnie, jak inne źródła, wspomina o wierze w reinkarnację przy zachowaniu statusu społecznego równego ziemskiemu oraz o paleniu na stosach pogrzebowych żywności, przedmiotów, ale także ludzi i zwierząt, w tym ptaków drapieżnych i koni.

Powyżej przytoczyłam najważniejsze dla mojej pracy przykłady źródeł historycznych zawierających informacje dotyczące Bałtów zachodnich, geografii zajmowanych przez nich terenów, ich zwyczajów i obrzędów. Najcenniejsze są z pewnością przekazy Wulfstana oraz *Kronika Piotra z Dusburga*. To w tych dwóch źródłach najszerzej opisano obrządek pogrzebowy Bałtów we wczesnym średniowieczu a także zwyczaje, które wskazują na szczególną, związaną ze sferą sacrum, rolę konia. Ze względu na powstanie ich w czasie, gdy opisywane zwyczaje były nadal żywe, można je również uznać za przekazy dość wiarygodne, zwłaszcza że część z nich została poświadczona przez znaleziska archeologiczne. Na wyjątkową rolę konia zwracają również uwagę nowożytnie pieśni litewskie, tzw. dainy. Można w nich odnaleźć szereg bóstw odpowiedzialnych za opiekę nad końmi, przyjmujących postać konia lub dosiadających boskich wierzchowców. Temat ten był szerzej podejmowany przez wielu badaczy mitologii i wierzeń bałtyjskich, m. in. Aleksandra Brücknera (Brückner 1985, 1984), Aligirdasa Greimasa (Greimas 2007) czy Tadeusza Zubińskiego (Zubiński 2009).

Rozdział 1

Szczałki końskie i elementy rzędu końskiego w grobach ludzkich w kontekście nekropolii Bałtów zachodnich

Cmentarzyska pruskie lokalizowane były zazwyczaj na zboczach wzgórz w bliskim sąsiedztwie wody. Na terenach sambijskich były to ujścia niewielkich strumieni do większych cieków wodnych (Jaskanis 1974; Kulakov 1990: 19-21). Natomiast w strefie pojeziernej dzisiejszej północno-wschodniej Polski często występowały one przy wąskich przesmykach pomiędzy jeziorami bądź w bezpośrednim sąsiedztwie jezior. Na tym terenie granica cmentarzysk wyznaczała jednocześnie skraj strefy osadniczej - zazwyczaj był to kraniec zachodni lub południowy (Karczewski 2011: 141-142). Nekropole często przynależały do jednej tylko osady położonej w niewielkiej odległości od nich. Na co najmniej 21 pruskich cmentarzyskach groby wczesnośredniowieczne sąsiadowały z wcześniejszymi pochówkami. Typowe dla obrządku pogrzebowego opisywanej ludności, było umieszczanie nasypów kurhanowych w rzędach. Miały one bardzo regularne kształty, co może świadczyć o ograniczaniu ich rodzajem ogrodzeń, które nie zachowały się do czasów współczesnych. W niektórych przypadkach podczas badań cmentarzysk wczesnośredniowiecznych Prusów natykano się na ślady konstrukcji interpretowanych jako rodzaj świątyń służących do odprawiania rytuałów pogrzebowych. Podobne sanktuaria znane są z nekropolii litewskich (Kulakov 1990: 19). Ślady stosów pogrzebowych odnajdywane były zazwyczaj na skrajach stanowisk sepulkralnych w jamach o głębokości dochodzącej do 10-15 m. Odkrywano w nich pozostałości przepalonych kości, fragmenty ceramiki oraz inne przedmioty. Pierwsze wzmianki pisane dotyczące obrządku pogrzebowego Prusów pochodzą z końca IX wieku. Wulfstan przekazuje tam informacje o powszechnie występującym zwyczaju kremacji i przykładaniu wielkiej wagi do dokładnego wybierania przepalonych kości z resztek stosu pogrzebowego (Kulakov 1990: 19-21).

Kulakov wyróżnia dwie grupy terytorialne wśród Bałtów zachodnich, dzieląc ich ze względu na różnice zaobserwowane w obrzędku pogrzebowym:

1. **Grupa sambijsko-natangijska** charakteryzowała się depozytami szkieletów końskich umieszczanych w bezpośredniej relacji stratygraficznej z popielnicowym pochówkiem ludzkim. Zwierzęta układano z podgiętymi pod tułów nogami i wyposażano w elementy rzędu końskiego.

2. **Grupa mazurska** podzielona została na podgrupy - mągowską oraz suwalską. Pierwsza z nich charakteryzowała się obecnością bruków kamiennych ponad pochówkami, natomiast podgrupę suwalską wyróżniały nasypy kamienno-ziemne. Pojawiła się ona w VI wieku i charakteryzowała obecnością w grobach przedmiotów o naddunajskiej proveniencji (Kulakov 1990: 19-21).

Całość obrzędku pogrzebowego Prusów w okresie między VI a XIII wiekiem można podsumować w sposób następujący: w północno-wschodniej części terytorium występowania cmentarzysk odkrywane były kurhany zawierające zarówno groby ciałopalne jak i inhumacyjne a szczątki końskie obecne były rzadko. W części wschodniej, zajmowanej przez południowy wariant kultury sudowskiej, dominowały groby ciałopalne umieszczane pod kamiennymi nasypami. Tereny południowo-wschodnie zajmowane były natomiast przez ludność południowego wariantu kultury sudowskiej. Tu typowym zachowaniem było umieszczanie zmarłych wraz z końmi pod kurhanami z kamienną konstrukcją. Od południa i południowo-zachodu Prusowie sąsiedowali z ludnością zachodniosłowiańską – występował tu obrządek birytualny a zmarłych umieszczano pod kurhanami o konstrukcji kamienno-ziemnej (Kulakov 1990: 19-21).

Pod względem terytorialnym, obrządek pogrzebowy Prusów we wczesnym średniowieczu podzielić można na dwie grupy:

Pierwsza obejmuje Sambię oraz ziemie przylegające. Na terenach tych dominowały okrągłe lub owalne jamy pogrzebowe o wymiarach od 80 do 130 cm i głębokości od 20 do 80 cm. Przeważała orientacja wzdłuż linii północny-zachód południowy-wschód. Zdarzały się kurhany z brukami kamiennymi zazwyczaj o takim samym kształcie jak jamy grobowe. Interesujące, że w co najmniej kilkunastu przypadkach odkryto od dwóch do kilku zgrupowań przepalonych kości w obrębie jednego kurhanu. Jest to potwierdzenie informacji zawartych w źródłach pisanych dotyczących pochówków zbiorowych. W około połowie grobów należących do tej grupy, zaobserwowano resztki węgla pochodzących ze stosów pogrzebowych. W niektórych przypadkach zachowały się przepalone szczątki końskie umieszczane na specjalnie usypywanych platformach. W skład wyposażenia wchodziły

zazwyczaj fragmenty ceramiki, rzadkością było deponowanie całych naczyń. W pochówkach występujących na niektórych stanowiskach tej grupy, odkrywano brązowe lub gliniane naczynia odwrócone do góry dnem i przykrywające przepalone kości. Taki układ naczyń wskazuje na zwyczaj przenoszenia w nich przepalonych szczątków ze stosu pogrzebowego i wysypywanie ich w miejscu pochówku. W około 1/3 przebadanych pochówków odkryto szczątki od jednego do trzech koni umieszczane na głębokości dochodzącej do 1,2 m. Na cmentarzyskach sambijskich zdarzają się depozyty jedynie czaszek i nóg końskich, co sugeruje umieszczanie w pochówkach skór tych zwierząt. Głowy wierzchowców orientowano na zachód bądź południowy-wschód. Wraz ze szczątkami końskimi odkrywano elementy związane z jeździectwem – wędzidła, strzemię oraz okucia i rzemienie ogłowia. W niektórych przypadkach zachowały się elementy siodła oraz ostrogi. W obrębie ciałopalnego obrządku stosowanego przez ludność sambijskiej grupy wyróżnić można kilka wariantów:

1. przepalone szczątki ludzkie umieszczone w urnie, szczątki końskie zdeponowane po zachodniej jej stronie
2. przepalone szczątki ludzkie umieszczone bezpośrednio w okrągłej jamie, kości końskie obok, oba warianty pochówków przykrywane były kamiennymi brukami.
3. przepalone szczątki ludzkie wraz z resztkami stosu pogrzebowego rozrzucone w górnej części jamy, szczątki końskie umieszczone poniżej
4. przepalone szczątki ludzkie wraz z resztkami stosu pogrzebowego wymieszane ze szczątkami końskimi,
5. przepalone szczątki ludzkie z resztkami stosu pogrzebowego umieszczone w jamie, szczątki końskie z boku (Kulakov 1990: 19-21).

Druga, wydzielona przez Kulakova, grupa obejmuje południową część wybrzeża Bałtyku na wschód od ujścia rzeki Nogat. Tu również dominował obrządek ciałopalny. W około połowie odkrytych kurhanów wystąpiły konstrukcje kamienne w formie bruków. W przybliżeniu w 30 % przebadanych pochówków przepalone kości zostały zebrane w grupy, przy czym zawsze występowały resztki stosu pogrzebowego. W skład wyposażenia grobów grupy drugiej wchodziły ceramiczne naczynia, które prawdopodobnie pełniły analogiczną funkcję, jak naczynia brązowe odkrywane w grupie pierwszej – przenoszono w nich szczątki ze stosów pogrzebowych na miejsca pochówku. Często odkrywane były fragmenty odzieży oraz ozdób, czasem rejestrowano obecność elementów uzbrojenia takiego, jak miecze i groty włóczni. W około 20 % przebadanych przypadków poniżej pochówku ludzkiego odkrywano szkielety końskie. Kulakov twierdzi, że były to wyłącznie pojedyncze wierzchowce

znajdowane zazwyczaj w jamach o głębokości dochodzącej do 1 m (Kulakov 1990: 21). Zwierzęta chowano zazwyczaj z podwiniętymi pod tułów nogami, z głową skierowaną na południe, czasem złożoną między przednimi kończynami. Między zębami odkrywano wędzidła a na czaszkach brązowe nakładki będące elementami ogłowa końskiego (Kulakov 1990: 19-21; Wadyl 2019: 230-237).

Interesująca jest kwestia pochówków datowanych na VI-VIII wiek i odkrywanych w zachodniej części Pojezierza Mazurskiego. Właściwie odkrywane w nich przedmioty nie pozwalają na dopasowanie grobów do żadnej z opisanych powyżej grup. Najwięcej analogii wykazują groby z cmentarzyska w Miętkich datowanego na VI wiek, jednakże występowały tu urny okienkowe nieobecne na innych nekropolach pruskich (Kulakov 1990: 19-21).

1 a. Groby ludzkie pozostające w bezpośredniej relacji stratygraficznej ze szkieletami końskimi:

Jednym z najbardziej charakterystycznych zjawisk dotyczących obrządku pogrzebowego zachodnich Bałtów w opisywanym przeze mnie okresie jest występowanie grobów ludzkich z towarzyszącymi im szkieletowymi pochówkami końskimi. Obiekty te były charakterystyczne zarówno dla terenów sambijskich, jak i stanowisk leżących obecnie na ziemiach północno-wschodniej Polski.

Berezovka, rejon Gwardejskij:

Na stanowisku **Berezovka** odkryto dwa pochówki ludzkie z towarzyszącymi szczątkami końskimi, przy których całość wyposażenia przypisywana jest zwierzętom. W obiekcie nr 87 odnaleziono wędzidło, dziewięć ornamentowanych nakładek, nóż oraz zakończenie rzemienia. Obiekt powstał prawdopodobnie w początkach VIII wieku. Kolejny, pozbawiony numeru, pochówek z opisywanego cmentarzyska wyposażono podobnie. Odkryto tu dwa wędzidła, nakładki, nóż oraz fibulę. Obiekt wydatowano na VII wiek (Kulakov 1990: 62).

Byvsz. Tengen, rejon Gur'evskij:

W obiekcie nr 9 odkryto owalną jamę o średnicy około 1,5 m zorientowaną wzdłuż linii północny-zachód południowy-wschód i otoczoną kamieniami. Przy kościach ludzkich

zdeponowano miecz typu „długi saks” z pozostałościami srebrnej okładziny rękojeści. Na niższym poziomie obiektu natrafiono na szkielet koński z zachowanymi okuciami ogłowia. Na południowy-zachód od jamy odkryto naczynie. Obiekt nr 9 powstał prawdopodobnie w końcu VII wieku (Kulakov 1990: 63).

Chojnowo, powiat elbląski:

Na cmentarzysku w miejscowości Chojnowo, leżącej w powiecie elbląskim, w obiekcie nr 14, całość wyposażenia spoczywała w okolicach szkieletu końskiego. Były to: trzy srebrne sprzączki, posrebrzane nakładki, fragmenty wędzidła oraz fragmenty ceramiki. Pochówek wydatowano na początek VIII wieku (Kulakov 1990: 62).

Natomiast w obiekcie nr 15 odkryto pochówek ludzki z towarzyszącym mu podwójnym grobem końskim. W północnej części wyżej położonej jamy natrafiono na skupisko węgla oraz przepalonych kości ludzkich. W skład wyposażenia wchodziły ułamki bursztynu, naczynie gliniane oraz fragmenty przedmiotów żelaznych. Poniżej, w oddzielnej jamie, spoczywały dwa szkielety końskie wyposażone jedynie w ozdoby ogłowia. Cmentarzysko w Chojnowie wydatowano na VI-VII wiek (Kulakov 1990: 62).

Klincovka, rejon Zelenogradskij:

Cmentarzysko w **Klincovce** obfituje w różnorodne warianty depozytów grobów ludzkich z towarzyszącymi szczątkami końskimi bądź elementami rzędu końskiego. W obiekcie nr 45, pod brukiem kamiennym, natrafiono na owalną jamę o wymiarach 1,40x1,00 m i głębokości 88 cm zorientowaną wzdłuż osi północny-zachód południowy-wschód. Na wyższym poziomie obiektu, znajdującym się bezpośrednio pod pochówkiem nr 30, odkryto fragmenty wagi z trzema ciężarkami, miecz, parę złamanych grotów włóczni, nożyce, klucz, fragmenty brązowego naczynia oraz fragmenty naczynia ceramicznego. Na niższym poziomie, pod brukiem kamiennym, zdeponowano niemal kompletny szkielet koński. Wierzchowca złożono głową na zachód z podkulonymi nogami. Zwierzę wyposażono w wędzidło, strzemiona, ostrogę zdobioną srebrem i ogłowie z nakładkami wykonanymi z żelaza, zakończeniami rzemieni i dwiema trzyczęściowymi sprzączkami. Obiekt powstał w drugiej połowie XI wieku (Kulakov 1990: 76).

Prostokątną jamę obiektu nr 89 charakteryzowały wymiary 1,32x0,68 m przy głębokości 28 cm. Zorientowano ją wzdłuż osi wschód-zachód. Na wyższym poziomie

obiekty odkryto jedynie fragmenty dna naczyń ceramicznych. Poniżej zdeponowano kości szkieletu końskiego. Wśród nich odkryto rzemienie ogłowia z nakładkami, parę strzemion, parę zakończeń rzemieni, wędzidło oraz żelazną sprzączkę. Obiekt wydatowano na przełom IX i X wieku (Kulakov 1990: 79).

Malyj Kaup, rejon Zelenogradskij:

Jednym z najciekawszych cmentarzysk sambijskich z wczesnego średniowiecza, na którym odkryto depozyty szczątków końskich, jest Malyj Kaup leżący w rejonie Zelenogradskaja. Nekropolia była częścią większego kompleksu stanowisk i towarzyszyła osadom mieszkalnym. Na cmentarzysku chowano zarówno ludzi jak i konie, obecne były również elementy rzędu końskiego oraz artefakty związane z jeździectwem (Kulakov 2010: 188). Cmentarzysko datowane jest na XI-XIII wiek a przynależność etniczna pochowanej na nim ludności jest sprawą bardzo interesującą. Wróblewski poparł teorię niemieckiego naukowca Berita von Mühlena, jakoby mieli to być Prusowie o skandynawskich korzeniach (Mühlen, 1975: 16, za: Kulakov 2010: 189). Nie jest to jednak sprawdzona interpretacja. Na podstawie kilku przykładów postaram się ukazać różnorodność obiektów występujących na stanowisku w **Malyj Kaupie**.

W sezonie wykopaliskowym z 2008 roku, w wykopie nr 2 natrafiono na grób nr L-19, który był częściowo przebadany w 1932 roku. W jamie natrafiono na rozproszone kości oraz zęby końskie. W niewielkiej odległości od obiektu, w kierunku północnego-zachodu, znajdował się zniszczony pochówek ludzki umieszczony w zachowanych resztkach trumny. Obiekt odkryto na głębokości ok. 30 cm od powierzchni (Kulakov 2010: 191).

W obiekcie nr K24 (26) odkryto niemal kompletny szkielet koński zorientowany wzdłuż osi północ-południe umieszczony w owalnej jamie o wymiarach 1,50 x 1,10 m (Ryc. 1:2). Znajdował się on bezpośrednio pod obiektem wypełnionym resztkami stosu ciałopalnego. Wierzchowiec leżał ze skrzyżowanymi nogami a w jego pysku natrafiono na wędzidło. W jamie obiektu odkryto również szczątki drugiego wierzchowca – było to kilka rozproszonych kości końskich zachowanych w bardzo złym stanie. Wyposażenie grobu było dosyć bogate, w jego skład wchodziły m. in.: buława, groty włóczni, para ostróg, nożyce żelazne, fragmenty brązowego naczyń, sprzączki do uprzęży, przęślik tkacki oraz fragmenty ceramiki. Pod lewą zadnią nogą szkieletu końskiego odkryto fragment żuchwy pierwszego wierzchowca (Kulakov 2010: 194). Kulakov podaje następującą interpretację powstania tego skomplikowanego obiektu: pochowano tutaj mężczyznę o wysokim statusie społecznym,

pełniącego zapewne rolę konnego wojownika. Świadczy o tym bogate wyposażenie grobu oraz obecność buławy. Po śmierci mężczyzny wykopano jamę grobową, w której południowej części umieszczono fragmenty szkieletu końskiego. Razem z nimi złożono strzemiona, kłamrę i żelazne wędzidło. Następnie, po upływie pewnego czasu, grób został pogłębiony o kolejne 25 cm. W czasie tego zabiegu szczątki złożonego tu wcześniej wierzchowca zostały przemieszczone głębiej. Do jamy, która ostatecznie uzyskała wymiary 1,50 x 1,10 m, dosłownie wciśnięto szkielet drugiego wierzchowca. Otwór był zdecydowanie zbyt mały, by komfortowo umieścić w nim ciało konia. Wymiary jamy grobowej sprawiły, że podczas składania zwierzęcia do grobu, kości jego nogi uległy złamaniu. Razem ze szkieletem później złożonego konia w grobie umieszczono kolejne elementy wyposażenia. Następnie całość przysypano wybraną wcześniej ziemią zawierającą fragmenty kości pierwszego wierzchowca. Na strop jamy wysypano przepalone szczątki ludzkie, które przykryto cienką warstwą ziemi, gdzie ułożono kilka kamieni. Między nimi odkryto kilka fragmentów przepalonych kości ludzkich pochodzących zapewne z innego obiektu. Ostatnią fazą budowy grobu nr K24 (26) było zabezpieczenie całości warstwą ziemi i kamieni (Ryc. 1:2). Całość wyposażenia opisanego powyżej grobu warstwowego należała do konnego wojownika oraz jego wierzchowca. Tajemnicza jest jedynie obecność przęślika tkackiego. Być może należał on do kobiety, która pozostała wśród żywych i była związana z pochowanym mężczyzną. Na podstawie odkrytych elementów wyposażenia grób wydatowano na koniec X lub początek XI wieku. Konstrukcja obiektu, a zwłaszcza obecność dwóch koni, może świadczyć o skandynawskich wpływach na pruski obrządek pogrzebowy obecnych na cmentarzysku w **Małym Kaupie** (Kulakov 2010: 194-196).

Jama grobowa obiektu o numerze K27 miała wymiary 1,60 x 1,10 i była zorientowana wzdłuż osi północny zachód – południowy wschód. Zarys grobu ukazał się na głębokości 3 cm i sięgał 55 cm. Jego wypełnisko stanowiły głównie popioły z przepalonymi kośćmi ludzkimi. W skład wyposażenia wchodziła brązowa, bogato zdobiona sprzączka do pasa o dużych wymiarach. Wielkość zabytku pozwala domniemywać, że nie była używana na co dzień, lecz miała pełnić wyjątkową funkcję – być może związana była z pewnego rodzaju obrzędem. Analogiczną sprzączkę odkryto w grobie nr 2 w Visby (Thunmark-Nylén 1995: Abb. 416 za: Kulakov 2010: 196). Poniżej odkryto kości końskie złożone na bruku kamiennym (Ryc.1:3). Szkielet zwierzęcia ułożony był wzdłuż linii północ - wschód, analogicznie do zarysu jamy grobowej. Głowa wierzchowca zwrócona była ku południowi a w jego pysku umieszczono wędzidło. Konia złożono ze skrzyżowanymi nogami, pod którymi umieszczono dwa strzemiona. Trzecie strzemie zostało odkryte poniżej głowy

wierzchowca, natomiast w okolicach zadnich nóg natrafiono na dwie sprzączki do popręgu, trzecia spoczywała w okolicach tułowia. W skład pozostałych elementów wyposażenia konia weszły brązowe zawieszki zdobione srebrem, dzwoneczki oraz ostroga. Na podstawie odkrytych zabytków obiekt datować można na początek XI wieku. Forma obiektu zdaje się być typowa dla pochówków zachodniobałtyjskich – poniżej ciałopalnego grobu ludzkiego, na bruku kamiennym, złożony został pojedynczy szkielet koński. Odkryte w pochówku przedmioty, zwłaszcza bogato zdobiona sprzączka, wskazują jednak na wpływy skandynawskie (Kulakov 2010: 196-198).

Jama grobu nr K28 miała owalny kształt, wymiary 13x0,81 m i była zorientowana wzdłuż linii północ-południe. W górnej części wypełniska natrafiono na bogaty zestaw wyposażenia. W jego skład wchodziły m. in. groty włócznie oraz brązowa nakładka zdobiona srebrem. W tej części jamy znajdowały się również pojedyncze przepalone kości ludzkie. Na dnie jamy grobowej odkryto szkielet koński (Ryc. 1:4). Wierzchowiec został złożony na brzuchu z podkurczonymi nogami, leżał wzdłuż osi północ – południe, natomiast głową był zwrócony w kierunku północnego zachodu. Na północ od szkieletu końskiego natrafiono na wyjątkowe znalezisko – szkielet niewielkiego psa złożonego na lewym boku i głową zwróconego na północ. Na nogach psa spoczywało wędzidło oraz sprzączki będące zapewne elementami uprzęży końskiej. W południowo-wschodniej części jamy grobowej odkryto drugie wędzidło w typie charakterystycznym dla znalezisk skandynawskich z X wieku. Między zębami końskimi również znajdowało się wędzidło, a po jego prawej stronie spoczywał dzwoneczek stanowiący część ozdoby ogłowia. Na podstawie odkrytych elementów wyposażenia grób interpretowany jest jako pochówek mężczyzny – wojownika i datowany na X wiek (Kulakov 2010: 198-199).

Kolejnym interesującym przykładem pochówku ze stanowiska **Małyj Kaup** jest grób nr K29. Obiekt miał wymiary 1,80 x 1,14 m i był zorientowany wzdłuż osi północ – południe z niewielkim odchyleniem. Zachowały się pojedyncze przepalone kości ludzkie. W obiekcie odkryto również zniszczone naczynie, wewnątrz którego znajdował się węgiel drzewny. Na dnie grobu spoczywał szkielet koński. Wierzchowiec był umieszczony wzdłuż zachodniej części grobu na prawym boku i zwrócony głową w kierunku południowego – wschodu. Poniżej szkieletu natrafiono na pojedyncze kości drugiego konia – zachowały się czaszka oraz kręgi szyjne. Sądząc po ułożeniu zachowanych kości, drugi koń leżał pierwotnie na lewym boku wzdłuż wschodniego brzegu jamy. Między zębami obu koni znajdowały się żelazne wędzidła. W okolicach zadnich nóg szkieletu końskiego odkryto fragmenty strzemienia. Grób wydatowano na X wiek (Kulakov 2010: 199).

Obiekt oznaczony numerem K30 miał dość skomplikowaną budowę. Natrafiono tu na szczątki dwóch koni (Ryc. 2:1). Pierwszy z nich został złożony w prostokątnej jamie o wymiarach 1,50x1,35m. Szkielet drugiego konia odkryto w owalnej jamie o wymiarach 1,65x0,6 m, która zachodziła na jamę grobową pierwszego konia i była zorientowana wzdłuż osi południowy-zachód północny-wschód. W okolicach szkieletu niżej położonego konia natrafiono na naczynie ceramiczne datowane na XI wiek, a poniżej kilkadziesiąt fragmentów przepalonych kości ludzkich. Głębiej umieszczony szkielet wierzchowca zorientowany był wzdłuż osi północny zachód – południowy wschód, głową w kierunku wschodnim i zębami pionowo w stosunku do dna jamy grobowej. W skład wyposażenia zwierzęcia wchodziły słabo zachowane elementy wędzidła oraz ogłowia. W trakcie deponowania szkieletu wyżej położonego konia warstwy uległy przemieszaniu. W ten sposób w przydennej części jamy grobowej znalazła się zapinka podkowiasta wykonana z brązu. Odkryto również dzwonek będący pierwotnie ozdobą ogłowia, zawieszkę w kształcie monety, fragment brązowego naczynia, wędzidło, ozdoby ogłowia końskiego oraz parę strzemion zdobionych srebrem. Układ stratygraficzny jam grobowych pozwala domniemywać, że nie powstały one jednocześnie. Obiekt nr K30 datowany jest na drugą połowę X wieku (Kulakov 2010: 199-200).

W obiekcie oznaczonym numerem K31 odkryto przepalone szczątki ludzkie należące do dwóch osób – kobiety i mężczyzny. Jama grobowa miała w przybliżeniu okrągły kształt o średnicy ok. 1,30 m. Jej wypełnisko stanowił piasek, gliny ilaste oraz żwir, przemieszane z popiołem i przepalonymi kośćmi ludzkimi. W skład wyposażenia wchodziły m.in.: zawieszka w kształcie pszczoły, zniszczone amulety, przęślik tkacki, srebrna fibula, brązowa igła oraz noże. Amulety wykazują analogie dla okresu wikingów z terenów Wielkiej Brytanii, Irlandii oraz Skandynawii. Poniżej natrafiono na niemal kompletny szkielet koński (Ryc. 2:2). Wierzchowca złożono na prawym boku, w północnej części grobu wzdłuż linii wschód-zachód. Głowa konia spoczywała w kierunku południowo-wschodnim a kręgi szyjne były połamane, co prawdopodobnie stanowiło przyczynę śmierci zwierzęcia. W okolicach głowy konia odkryto parę strzemion, wędzidło oraz ostrogę. Bezpośrednio przy czaszce końskiej, po jej zachodniej stronie, znaleziono szkielet psa. Złożono go wzdłuż osi północny-zachód południowy-wschód, a czaszki obu zwierząt przylegały do siebie. Na podstawie zachowanych elementów wyposażenia obiekt K31 wydatowano na pierwszą połowę XI w. (Kulakov 2010: 200).

W obiekcie oznaczonym jako K34 odkryto trzy pochówki (Ryc. 2:3). Jama grobowa miała wymiary 2,4x1,73 m. Wypełnisko zawierało przepalone szczątki ludzkie. Natrafiono

również na kości dwóch koni. Pierwszego z wierzchowców złożono na lewym boku z podkulonymi nogami oraz wyposażono w elementy rzędu końskiego. W kierunku południowego zachodu od niego spoczywała czaszka drugiego konia. W obiekcie odkryto również szczątki psa, ostrogę i sprzączkę z prostokątną ramą. Całość wydatowano na koniec X wieku (Kulakov 2010: 200).

Jama grobowa obiektu nr K36 zorientowana była wzdłuż osi północny-wschód południowy-zachód. Miała wymiary 1,52x1,30 m a jej głębokość wynosiła 74 cm. Wypełnisko zawierało niewielką ilość przepalonych ludzkich kości, które odkryto w sąsiedztwie czterech kamieni polnych. W skład wyposażenia wchodziły m. in.: żelazny klucz, kłódka, brązowa fibula, brzytwa, nóż wraz z pochwą, grot włóczni, żelazne wędzidło, rękojeść pejczy oraz brązowe okucia. Poniżej natrafiono na jamę o głębokości 90-120 cm (Ryc. 2:4). Zawierała ona szczątki zadniej części szkieletu konia. Wierzchowiec leżał brzuchem do ziemi wzdłuż linii północny-wschód południowy-zachód. Wspomniane szczątki znajdowały się w północno-wschodniej części grobu w górnym rejonie jamy. Przeciwny, południowo-zachodni kraniec jamy był wypełniony kilkoma kamieniami. Obok kości końskich natrafiono na szczątkowo zachowany rogowy grzebień, brązową nakładkę, wykonaną z brązu zawieszkę, dwie sprzączki oraz ostrogę. Przy dnie jamy grobowej, w jej południowo-wschodniej części, odkryto przednie nogi oraz głowę wierzchowca. Czaszka była zwrócona zębami w kierunku północnego-zachodu. Między zębami wierzchowca znajdowało się słabo zachowane wędzidło z pozostałościami rogowych pobocznic. Poniżej kości końskich natrafiono na pejcz oraz strzemień. Obok odkryto również sprzączkę i ostrogę. Kulakov podaje następującą interpretację powstania opisanego powyżej obiektu: konia uśmiercono i podzielono na połowy. Na początku złożono przednią część ciała wierzchowca, którą przysypano kamieniami. Następnie, powyżej, umieszczono zadnią część zwierzęcia. Taki rodzaj pochówku właściwie nie występuje na terenach zachodniobałtyjskich. Problematyczne jest również datowanie grobu nr K36 – niemożliwe jest dokładne ustalenie wieku, na podstawie zabytków można jednak domniemywać, że obiekt powstał pod koniec epoki wikińskiej. Zdecydowanie wyjątkowym zabytkiem jest pejcz wykazujący analogię dla Europy Wschodniej końca X – początku XI wieku (Kulakov 2012 : 117-123).

Grób nr K44 to kolejny obiekt dwupoziomowy. Wyżej położona jama miała owalny kształt i wymiary 2,40x1,30 m, a jej głębokość wynosiła 65 cm. Zorientowana była wzdłuż osi północny-zachód południowy-wschód. W jej wypełnisku natrafiono na przepalone szczątki ludzkie. Poniżej odkryto drugą jamę o wymiarach 1,60x1,10 m. Bezpośrednio nad drugą jamą zdeponowano niewielkie skupisko przepalonych kości ludzkich, które zostały

częściowo przykryte niewielkimi kamieniami. W pobliżu spoczywało fragmentarycznie zachowane naczynie datowane na X-XII wiek i wykazujące analogie zachodniosłowiańskie. Kulakov twierdzi, że jest to pozostałość po obrzędzie, którego dokonano znacznie później niż pochówku. Możliwe, że z rytuałem tym wiązać można również srebrny paciorek odkryty w pobliżu naczynia (Kulakov 2014: 97). W obiekcie znaleziono również nożyce, fragment brązowego klucza, gwoździe i nity żelazne, fragmenty dzwonków, drugie naczynie ze śladami działalności ognia i łacińskimi napisami oraz dwie ornamentowane nakładki. W niewielkiej odległości od wspomnianego naczynia natrafiono na skupisko przepalonych kości – pierwotnie musiały być nim przykryte. Oczywiście jest, że naczynie zostało użyte do przenoszenia kości, co jest charakterystyczne dla pruskiego rytuału z XI wieku (Kulakov 2003: 300). W pobliżu trzeciego skupiska kości odkryto następujące elementy wyposażenia: grot włóczni, fragment strzemienia i ostrogi, igłę fibuli oraz dzwoneczek (Kulakov 2014: 97-100).

Na niższym poziomie obiektu nr K44 odkryto pozostałości kamiennego bruku. Poniżej natrafiono na szkielet koński złożony na prawym boku, głową skierowaną na zachód (Ryc. 2:5). Pierwszy kręg szyjny wierzchowca został złamany. Głowę konia złożono pod nietypowym kątem – góra czaszki była zwrócona na południe, a zęby w kierunku wschodnim. W pysku zwierzęcia znajdowało się wędzidło. Na południe od niego natrafiono na żelazną sprzączkę, natomiast w prawym krańcu jamy na ostrogę. W skład pozostałych elementów wyposażenia wierzchowca wchodziły: fragment ostrogi, druga sprzączka, dwa strzemiona, żelazne wędzidło oraz fragmenty glinianego naczynia datowanego na późną epokę brązu bądź wczesną epokę żelaza. W grobie nr K44 znalazło się ono prawdopodobnie przez przypadek, gdy w trakcie kopania jamy grobowej uległ zniszczeniu wcześniejszy pochówek (Kulakov 2014: 99-100).

W obiekcie oznaczonym numerem K44, w oddzielnej jamie, natrafiono na szkielet drugiego konia (Ryc. 3:1). Szkielet wierzchowca został podzielony na dwie części: głowa wraz z kręgami szyjnymi leżała w zachodniej części jamy, natomiast pozostała część zwierzęcia została złożona w niewielkiej odległości od niej, w części wschodniej. Głowę konia złożono na lewym boku, zębami w kierunku północnego-wschodu. Bezpośrednio przy pysku natrafiono na żelazne wędzidło. Pozostała część szkieletu zwierzęcia leżała na prawym boku. W jamie natrafiono również na kilka kamieni polnych. Proces powstawania obiektu nr K44 był bardzo skomplikowany i w trakcie uległo przemieszaniu kilka różnoczasowych pochówków (Kulakov 2014: 99-102).

W grobie nr K64 odkryto kilka rozproszonych kości końskich. W niewielkiej odległości od nich znaleziono słabo zachowane wędzidło o nietypowej formie. Pochówek wydatowano na przełom VI i VII wieku (La Baume 1944:17 za: Kulakov 2012: 66), lecz umiejscowienie go w części cmentarzyska zawierającej pochówki końskie datowane na XI wiek zdaje się temu zaprzeczać. Obiekt nr K64 przylegał bezpośrednio do dwóch obiektów zawierających przepalone szczątki ludzkie, które zostały przebadane we wcześniejszym okresie. Wspomniany pochówek został uszkodzony podczas badań innych grobów, a dotycząca go dokumentacja nie zachowała się. Na podstawie analogii do pruskich grobów z innych terenów Kulakov datuje grób nr K64 na środkowy bądź późny okres wikingi (Kulakov 2012: 67).

W grobie nr K145, badanym w 1937 roku, odkryty został szkieletowy pochówek mężczyzny. Poniżej, pod brukiem kamiennym, złożono dwa szkielety końskie, których kręgi szyjne nosiły ślady złamań. Nogi zwierząt były podwinięte pod tułowia. Na podstawie fibuli podkowiastej pochówek wydatowano na koniec X - początek XI wieku (Kulakov 2012: 63).

Część danych na temat wykopalisk na cmentarzysku w **Malyj Kaupie** pochodzi z dokumentacji Muzeum Pruskiego i dotyczy badań przeprowadzonych wiele lat temu. W roku 1873 przebadano m. in. pochówek ludzki z towarzyszącymi mu szczątkami końskimi (numer inwentarza Muzeum Pruskiego: II.87.437:n; Ryc. 3:2). W skład wyposażenia obiektu wchodziły: para strzemion, posrebrzane wędzidło, ostroga, żelazna sprzączka do rzemieni ogłowia końskiego oraz fragment żelaznego łańcuszka. Obiekt wydatowano na koniec X wieku (Kulakov 2012: 121).

W 1877 roku natrafiono na pochówek mężczyzny, któremu prawdopodobnie towarzyszyły szczątki końskie (numer inwentarza Muzeum Pruskiego: III.92.908:2). W skład inwentarza obiektu wchodziły: paciorek, para strzemion, dwa groty włóczni, wędzidło, pozostałości rękojeści wiadra, ostroga oraz fragment brązowego naczynia. Obiekt zinterpretowano jako pochówek wojownika oraz wydatowano na IX wiek (Mühlen 1975: 123 za: Kulakov 2012: 121-122).

W tym samym roku opisano kolejny grób męski interpretowany jako pochówek wojownika (numer inwentarza Muzeum Pruskiego: III.94.908:6). Inhumacyjnym szczątkom mężczyzny towarzyszył zapewne szkielet koński. W skład wyposażenia obiektu weszły: fragmenty miecza, grot włóczni, brązowy pierścień, strzemię, brązowa nakładka na rzemienie upręży oraz fragment nieokreślonego przedmiotu żelaznego. Na podstawie inwentarza obiekt wydatowano na pierwszą ćwierć XI wieku (Kulakov 2012: 122-123).

Na stanowisku w **Małym Kaupie**, w roku 1880, odkryto podwójny pochówek inhumacyjny z towarzyszącymi szczątkami końskimi (numer inwentarza Muzeum Pruskiego: III.261.2020). W jamie grobowej zdeponowano miecz, dwa groty włóczni, cztery noże, wędzidło, strzemię, ostrogę, żelazną sprzączkę, parę brązowych fibul oraz dwie kule o niejasnym przeznaczeniu. Na podstawie wyposażenia stwierdzono, że w grobie pochowano mężczyznę oraz kobietę a obiekt datować można na IX-X wiek (Kulakov 2012: 125).

W tym samym roku odkryto kolejny inhumacyjny pochówek męski interpretowany jako szczątki wojownika, któremu prawdopodobnie towarzyszył szkielet wierzchowca (numer inwentarza Muzeum Pruskiego: III.261.2019:B4). Człowieka zaopatrzone w miecz, brązową zapinkę podkowiastą zdobioną brązowym i srebrnym ornamentem, dwa ornamentowane groty włóczni, parę strzemion, osełkę oraz pozostałości okucia wiadra (Ryc. 3:3). Na podstawie wyposażenia obiekt wydatowano na IX-X wiek (Kulakov 2012: 125-126).

Z informacji zawartych w dokumentacji Muzeum Pruskiego wynika, że odkrywano również pochówki kobiece, którym towarzyszyły szczątki końskie. Taka sytuacja miała miejsce w kolejnym obiekcie odkrytym w roku 1880, któremu nie nadano numeru (numer inwentarza Muzeum Pruskiego: III.260.2016). W obiekcie odkryto szkieletowy pochówek ludzki, który wyposażono w następujące przedmioty: dwie brązowe fibule żółtawate, żelazny łańcuszek z haczykiem, nożyce oraz pozostałości drewnianej skrzynki. Grób wydatowano na koniec IX - początek X wieku (Kulakov 2012: 126).

Typową sytuacją dla stanowiska w **Małym Kaupie** było odkrywanie męskich grobów interpretowanych jako pochówki konnych wojowników. Przytoczę tu jeszcze jeden przykład (numer inwentarza Muzeum Pruskiego: III.260.2018:16). Inhumacyjnym szczątkom mężczyzny towarzyszyły prawdopodobnie pozostałości szkieletu końskiego. W skład wyposażenia obiektu weszły: miecz, dwa groty włóczni, para strzemion, ostroga oraz sprzączka (ryc. 3:4). Na podstawie wyposażenia stwierdzono, że obiekt datować można na koniec IX - początek X wieku (Kulakov 2012: 126).

Nieco inny rodzaj pochówku odkryto pod kurhanem nr K/3 (numer inwentarza Muzeum Pruskiego: V.146.7746: 3). Pod wysokim nasypem odkryto grubą warstwę spalenizny, wśród której natrafiono na ciałopalne szczątki ludzkie. W północno-wschodniej części jamy odkryto: trzy brązowe dzwonki, fragment strzemiona, osełkę, naczynie oraz fragmenty ceramiki. Szczątkom ludzkim towarzyszył szkieletowy pochówek koński, który autor opracowania uważa za typowy dla ziem pruskich (Heydeck, 1896/1900: 62-63, 67 za: Kulakov 2012: 127).

Pod kurhanem oznaczonym numerem K/11 odkryto dwa szkielety należące do mężczyzn (numer inwentarza Muzeum Pruskiego: V.146.7746:11). Podwójnemu pochówkowi towarzyszyły zapewne szczątki końskie. Wyjątkowym przedmiotem odkrytym w obiekcie był bogato zdobiony miecz z ornamentem o normańskich analogiach. Na pozostałe wyposażenie składały się dwa groty włóczni, umbo tarczy, trzy ostrogi, trzyczęściowe wędzidło oraz elementy drugiego wędzidła, dwa strzemiona, osełka, nożyce, żelazne okucia wiadra (Ryc. 4:3). Pochówek interpretowany jest jako podwójny grób konnych wojowników i wydatowano go na koniec IX – początek X wieku (Kulakov 2012: 129-130).

Podczas badań kurhanu oznaczonego numerem K163/163 natknięto się na wyjątkowo interesujący depozyt. Pod nasypem, w jego centrum, odkryto szkieletowy pochówek ludzki umieszczony w zachowanych pozostałościach drewnianej trumny. Poniżej szkieletu znajdowało się skupisko węgla drzewnych. Szczątki ludzkie złożono wewnątrz dwóch koncentrycznych kręgów utworzonych przez szkielety ludzkie i końskie, interpretowane jako ofiara obrzędowa (Kulakov 2012: 137). Niektóre szkielety wykazywały ślady skrupowania oraz gwałtownej śmierci. Wszystkich ludzi umieszczonych w kręgu bliższym pochówkowi centralnemu pochowano z podkurczonymi nogami w pozycji bocznej lub brzusznej. Pośród nich odkryto jeden szkielet dziecięcy. Szczątki mężczyzny oraz kobiety tworzące zewnętrzny krąg pochowane były czaszkami w stronę centrum kurhanu. Poniżej pochówków zalegała warstwa gliny. Nasyp kurhanu przykryto dodatkowo kamiennym płaszczem. Wyposażenie obiektu nr K163/163 było zaskakująco ubogie. W okolicach centralnego pochówku odkryto jedynie srebrną zawieszkę w formie lunuli oraz kilka gwoździ od trumny (Kulakov 2012: 137-138). Badania przeprowadzono w 1934 roku, co sprawia, że niestety nie zachowały się pozostałe informacje. Nie wiadomo, ile szkieletów końskich złożono pod płaszczem kurhanu, w jakich było one pozycjach oraz czy kości nosiły ślady gwałtownej śmierci. Mimo tego sytuacja, na którą natrafiono w opisywanym obiekcie jest nad wyraz interesująca. Osoba pochowana w centrum kurhanu musiała cieszyć się bardzo wysoką pozycją społeczną wśród ludności, do której należała. Nie zachowały się informacje dotyczące płci zmarłego. Znaleźisko lunuli i brak broni w pochówku pozwala jednak domniemywać, że złożono tu szczątki kobiety.

Mar'âno, rejon Gur'evskij:

Pochówki ludzkie z towarzyszącymi szczątkami końskimi występowały również na nekropoli w **Mar'âno**. W obiekcie oznaczonym numerem 62, pod brukiem kamiennym,

odkryto jamę o głębokości 40 cm a w niej fragmenty nieokreślonych przedmiotów brązowych. W jamie poniżej natrafiono na szkielet koński. W skład wyposażenia grobowego weszły cztery wędzidła, dwie pary strzemion oraz żelazna sprzączka. Obiekt wydatowano na X-XI wiek (Kulakov 1990: 72).

Nowinka, powiat elbląski:

Jednym spośród wielu obiektów charakteryzujących się obecnością zarówno szczątków ludzkich, jak i końskich, z cmentarzyska w **Nowince**, jest grób nr 8 (Ryc. 9:3). Był to ciałopalny, jamowy pochówek dorosłego mężczyzny. Wśród kości ludzkich odkryto żelazną klamrę oraz gliniane naczynie. Poniżej natrafiono na szkielet wierzchowca. Konia złożono wzdłuż osi północny-wschód południowy-zachód, z głową skierowaną na południe. Szkielet był silnie przekrzywiony w lewą stronę. Nogi miał podwinięte pod tułów a głowę skierowaną w prawo. W skład wyposażenia zwierzęcia weszły żelazne, dwuczęściowe wędzidło oraz trzy brązowe łączniki rzemieni z nitami (Kontny, Okulicz-Kozaryn, Pietrzak 2011: 13-14).

W obiekcie oznaczonym numerem 23, pod brukiem kamiennym o półokrągłej formie, odkryto pochówek ludzki z towarzyszącymi mu szczątkami końskimi. W wyżej położonej jamie odnaleziono m. in. sprzączkę do pasa oraz fibulę. Poniżej odkryto szkielet koński. Zwierzę złożono wzdłuż linii północ-południe z głową pod korpusem. Między zębami konia natrafiono na wędzidło. Pochówek wydatowano na VI-VII wiek (Kulakov 1990: 62).

W grobie nr 45 natrafiono na ciałopalne szczątki ludzkie obsypane resztkami stosu (Ryc. 9:4). Na podstawie analiz antropologicznych stwierdzono, że kości należały do młodej kobiety. Wśród nich odkryto żelazną ostrogę, brązowe kółka będące prawdopodobnie elementami stroju, paciorki bursztynowe oraz fragmenty ceramiki. Zdecydowanie najciekawszym przedmiotem było narzędzie krzemienne datowane na okres mezolitu i umieszczone w kontekście wtórnym. Kilkanaście centymetrów poniżej szczątków ludzkich natrafiono na jamę przeznaczoną na szkielet koński. Jej zarysu nie udało się uchwycić, wiadomo jednak, że głębokość wkopu wynosiła ponad 100 cm. Szkielet koński zorientowano wzdłuż osi północ-południe z głową skierowaną na północ. Zwierzę złożono na prawym boku z nogami podkulonymi pod tułów oraz nienaturalnie skręconymi kręgami szyjnymi. Może to sugerować uśmiercenie poprzez skręcenie karku. W chwili śmierci wierzchowiec osiągnął

3,5-4,5 roku. Jedynym wyposażeniem konia było żelazne dwuczęściowe wędzidło (Kontny, Okulicz-Kozaryn, Pietrzak 2011: 26).

Pasłęk, powiat elbląski:

W **Pasłęku**, leżącym w powiecie elbląskim, również odkrywano pochówki ludzkie z towarzyszącymi im szkieletami końskimi. W jednym z obiektów, poniżej ciepłego grobu ludzkiego, odsłonięto szczątki wierzchowca. Zwierzę umieszczono z podkulonymi nogami i głową złożoną pomiędzy przednimi kończynami. Obiekt wydatowano na VI wiek (Kulakov 1990: 58).

Sytuacja zastana w obiekcie nr 8 z tego samego stanowiska była bardzo podobna. Tu również odkryto przepalone szczątki ludzkie, a poniżej szkielet koński. W skład wyposażenia weszły fragmenty ceramiki, fibula oraz wędzidło odkryte przy zwierzęciu. Na podstawie wyposażenia obiekt wydatowano na VI wiek (Kulakov 1990: 58).

W obiekcie oznaczonym numerem 68, pochodzącym z tego samego stanowiska, groby umieszczono pod brukiem kamiennym. Na głębokości około 1 m zalegała warstwa przepalonych kości ludzkich oraz fragmenty glinianego naczynia. Poniżej, na głębokości około 1,2 m odkryto szkielet koński. Złożono go wzdłuż linii północ-południe a między jego zębami znaleziono wędzidło. W niewielkiej odległości od szczątków zwierzęcia leżały fragmenty ceramiki oraz nóż. Obiekt wydatowany został na VI-VII w. (Kulakov 1990: 58).

Na tym samym stanowisku, w obiekcie nr 105, odkryto przepalone szczątki ludzkie wyposażone w miecz typu „długi saks”. Poniżej znajdowały się szczątki końskie. Szkielet złożono wzdłuż osi północ-południe z głową skierowaną na południe. W jego zębach odkryto wędzidło, z kolei na czaszce zachowały się fragmenty ozdób i łączników ogłowia. Obiekt wydatowano na VI-VII wiek (Kulakov 1990: 58).

Pervomajskoe, rejon Bagrationovskij:

W obiekcie nr 1 natrafiono na pochówek, który można zinterpretować jako grób konnego wojownika. Człowieka wyposażono w miecz typu „długi saks” z zachowanymi fragmentami drewnianej rękojeści oraz pochwy, nóż oraz dwie srebrne ostrogi. W grobie odnaleziono również ozdoby: pierścień, cztery srebrne zakończenia rzemieni i okucia. W jamie położonej niżej, przy szkielecie końskim natrafiono na kolejny zestaw bogato zdobionych przedmiotów: pozłacane wędzidło, dwie pozłacane ozdoby w formie rozet

zdobione granatami, 223 srebrne nity, zakończenie rzemienia, brązową oraz żelazną sprzączkę. Obiekt wydatowano na VI wiek (Kulakov 1990: 62).

Poddubnoe, rejon Gur'evskij:

W obiekcie o nieznanym numerze, w jamie o głębokości 1,50 m, odkryto dwa szkielety ludzkie. Na czaszce jednej z osób zachowały się resztki ozdób nakrycia głowy wykonane z brązu. Poniżej natrafiono na szczątki dwóch koni. Wierzchowce wyposażono w wędzidło oraz parę strzemion (Kulakov 1990: 72).

Prudziszki, powiat suwalski:

Dosyć nietypowym obiektem okazał się kurhan nr 1 z cmentarzyska w **Prudziszkach** leżących w powiecie suwalskim. Jama grobowa znajdowała się w jego centralnej części, podczas gdy inny, najstarszy stratygraficznie pochówek ludzki, zlokalizowano pod wschodnią częścią nasypu. Według interpretacji podanych w powojennych publikacjach, obiekt ten wiązać można z ciałopalnym grobem jamowym, w którym odkryto jedynie srebrną zapinkę. Jamę grobową ze szczątkami końskimi umieszczono pod nasypem kurhanu, na zachód od pochówku ludzkiego. Zwierzę zaopatrzone w wędzidło oraz elementy ogłowia. Na podstawie zachowanych elementów wyposażenia całość obiektu wydatowano na VI-VII wiek (Karczewski 2011: 166).

Suvorovo, rejon Gvardejskij:

W obiekcie oznaczonym numerem 104-105, pod brukiem kamiennym, odkryto dwa pochówki. W jamie położonej we wschodniej części obiektu, o wymiarach 1,20x0,75 i półokrągłej formie, natrafiono na skupisko przepalonych kości ludzkich. Natomiast w jamie o podobnej formie i wymiarach 1,60x0,75 położonej bardziej na zachód, złożono szkielet koński. Zwierzę ułożono głową w kierunku południowym. W jamie zawierającej szczątki ludzkie znaleziono naczynie gliniane, dwie sprzączki żelazne, nóż oraz żelazne obejmy. Natomiast w okolicach szkieletu końskiego leżały fragmenty wędzidła. Pochówek wydatowano na przełom V i VI wieku (Kulakov 1990: 64).

Obiekt 110-111 umieszczono pod masywnym brukiem kamiennym. W jego wschodniej części, przewidzianej dla pochówku ludzkiego, natrafiono na brzytwę, bransoletę

żelazną oraz urnę. W zachodniej części odkryto szkielet koński z głową skierowaną na zachód wyposażony w wędzidło. Obiekt powstał pod koniec V wieku (Kulakov 1990: 64).

W obiekcie nr 257 odkryto szkieletowy pochówek ludzki wyposażony jedynie w gliniane naczynie. Na północny wschód od niego natrafiono na szkielet koński (Kulakov 1990: 67).

Pochówek oznaczony numerem 314 wyróżniał się na tle pozostałych depozytów z opisywanego stanowiska. Razem ze szczątkami ludzkimi umieszczonymi w jamie o wymiarach 1,50x0,75 cm złożono naczynie gliniane. Poniżej natrafiono na szkielety trzech koni. W niewielkiej odległości od nich znaleziono trzy wędzidła, parę strzemion i sprzączkę żelazną. Obiekt nr 314 wydatowano na koniec X – początek XI wieku (Kulakov 1990: 68).

W grobie nr 316 na wyższym poziomie obiektu natrafiono na szczątki ludzkie wyposażone w ciężarek do wagi, pierścień, fragmenty bransolety oraz fragmenty czterech naczyń. Poniżej odkryto szkielet konia wyposażonego w wędzidło oraz parę strzemion. Obiekt powstał w IX-X wieku (Kulakov 1990: 68).

Obiekt oznaczony numerem 319 od wyżej opisywanego pochówku różniło właściwie jedynie wyposażenie. Człowieka zaopatrzone w fibulę, sprzączkę, trzy noże oraz naczynie. Na niższym poziomie, w okolicach szczątków końskich, natrafiono na fragmenty wędzidła wykonanego z brązu oraz parę ostróg. Grób wydatowano na VI wiek (Kulakov 1990: 68).

Kolejny obiekt z opisywanego cmentarzyska, oznaczony numerem 345, zawierał przepalone szczątki ludzkie umieszczone w jamie o wymiarach 2,30x1,50 m. Człowieka wyposażono w trzy groty włóczni, dwa noże, oselkę oraz naczynie. Poniżej, przy szkieletach dwóch koni, odkryto dwa wędzidła, parę strzemion i żelazną sprzączkę. Obiekt wydatowano na połowę X wieku (Kulakov 1990: 69).

Obiekt nr 351 wyróżnia obecność uzbrojenia – były to pozostałości okładziny rękojeści miecza oraz grot włóczni. Poza tym, przy szczątkach ludzkich natrafiono na resztki noża i jego okładziny. Poniżej odkryto szkielet koński zaopatrzone jedynie w strzemię. Całość wydatowano na IX-X wiek (Kulakov 1990: 69).

Większość opisywanych powyżej grobów zawierała ciało palne szczątki ludzkie. Wyjątek stanowił obiekt nr 354. Głowa złożonego tu człowieka była zwrócona w kierunku północnym. W jamie poniżej natrafiono na szkielet koński. W obiekcie nie odnaleziono wyposażenia (Kulakov 1990: 69).

W grobie oznaczonym numerem 358 szczątki ludzkie i końskie umieszczono pod brukiem kamiennym. W jamie zorientowanej na linii północny-zachód południowy-wschód o wymiarach 1,20x0,45 m, natrafiono na skupisko przepalonych kości ludzkich. Bezpośrednio

pod nim odkryto fragmenty noża oraz naczynie gliniane. Poniżej odnaleziono szkielet koński zaopatrzone w wędzidło. Obiekt wydatowano na VI wiek (Kulakov 1990: 69).

Obiekt nr 366 wykazał wiele analogicznych cech do pochówku opisanego powyżej. Tu również całość przykryto brukiem kamiennym. W jamie o wymiarach 1,80x0,80 m i głębokości 1 m odkryto szczątki ludzkie. W skład wyposażenia weszły: fragmenty fibul podkowiastych, nóż, dwie żelazne sprzączki oraz dwa kamienne paciorki. Poniżej złożono szczątki końskie. W okolicach szkieletu zwierzęcia natrafiono na parę strzemion. Obiekt powstał w drugiej połowie X wieku (Kulakov 1990: 69).

Kolejny inhumacyjny pochówek ludzki odkryto w obiekcie nr 370. Szkielet złożono tu głową na północ. Poniżej umieszczono szczątki wierzchowca. Wyposażono go w wędzidło oraz parę strzemion. Obiekt wydatowano na X wiek (Kulakov 1990: 69).

Tumiany, powiat olsztyński:

Co do kompletności szkieletu końskiego z grobu nr 6/N/59?, odkrytego prawdopodobnie w roku 1928, brak jest bliższych informacji. Odkryto tu ciepły grób ludzki wyposażony w ostrogę, okucia końca rzemieni oraz fragment nieokreślonego przedmiotu brązowego. Około 20 cm poniżej znajdowały się kości końskie. Cmentarzisko w Tumianach datowane jest na VI-VII wiek (Karczewski 2011: 176).

Wzmianki na temat kolejnych szczątków końskich towarzyszących pochówkowi ludzkiemu również pochodzą z przedwojennych badań. W grobie nr „6/N/59” odkryto ciepły pochówek ludzki wyposażony w ostrogę, okucie końca pasa oraz fragment nieokreślonego przedmiotu brązowego. Około 20 cm poniżej natrafiono na kości końskie. Niestety brakuje informacji zarówno na temat kompletności szkieletu wierzchowca, jego ułożenia w jamie, jak i wyposażenia konia (Karczewski 2011: 408).

W grobie nr V odkryto grób ludzki z towarzyszącymi mu trzema szkieletami końskimi (Ryc. 5:3, 6:1). Na jamę zawierającą szczątki wierzchowców natrafiono na wschodnim skraju północno-zachodniego skupiska grobów ludzkich. Umieszczono ją poniżej pochówku człowieka oznaczonego numerem 39. Jama grobowa miała kształt nieregularnego, wydłużonego owalu i zorientowana była wzdłuż osi północny-wschód południe. Przy szkieletach koni nr 9 i 10 natrafiono na fragment popielnicy okienkowej oraz inne fragmenty naczyń ceramicznych będących być może pozostałościami po kolejnych grobach ludzkich. Konia nr 8 złożono we wschodniej części jamy grobowej nad koniem nr 9. Zwierzę spoczywało na brzuchu z głową na zachód, trzema kończynami podkulonymi pod tułów

i czwartą wysuniętą do przodu oraz wygiętą w nienaturalnej pozycji. Wiek wierzchowca oceniono na 9 lat. Wyposażenie konia oznaczonego numerem 8 było bardzo bogate. W jego skład weszły m. in. elementy rzędu takie jak trójdzielne wędzidło z pierścieniami umieszczone w pysku zwierzęcia, fragmenty rzemieni, trzy brązowe omegowate sprzączki do pasa z nitami, brązowe okucie końca pasa z zachowanym fragmentem paska, fragment żelazno-brązowej kolistej tarczki z folią srebrną i złotą, dwa fragmenty okuć żelazno-brązowych pokrytych srebrną folią, nity brązowe, kilkadziesiąt blaszek i okuć srebrnych oraz brązowych i żelaznych częściowo pokrytych srebrną folią. Poza tym przy szkielecie wierzchowca odkryto rogowy grzebień trójwarstwowy, nożyce żelazne oraz fragment noża żelaznego. Ponadto zachowały się również fragmenty skóry końskiej (Karczewski 2011: 411).

W obrębie tej samej jamy grobowej odkryto szkielet wierzchowca oznaczonego numerem 9, którego wiek określono na 10 lat. Zwierzę złożono we wschodniej części wkopu pod koniem nr 8. Szkielet spoczywał na brzuchu z głową na południe. Układ szczątków jednoznacznie wskazuje na zasypanie wierzchowca żywcem – jego szkielet był łukowato wygięty, z trzema kończynami podkulonymi pod tułów i czwartą wyciągniętą do przodu oraz mocno zgiętą w stawie nadgarstkowym. Według dostępnych źródeł na głowie konia zachowało się „kompletne ogłowie”, w którego skład weszły: żelazne, trójdzielne wędzidło z pierścieniami umieszczone w pysku zwierzęcia, trzy brązowe, omegowate sprzączki do pasa, fragmenty rzemieni, trzy rozetki brązowe zbudowane z pięciu tarczek każda, siedem okuć brązowych z nitami, fragmenty żelaznego okucia z brązowym nitem oraz kilkadziesiąt całych i zachowanych fragmentarycznie okuć wykonanych z brązu (Karczewski 2011: 411-412).

W grobie nr V odkryto jeszcze jeden kompletny szkielet dorosłego konia – oznaczono go numerem 10. Zwierzę złożono w zachodniej części jamy obok szkieletu numer 9. Wierzchowiec spoczywał na brzuchu z głową na południe, a układ szkieletu również wskazywał na gwałtowną śmierć w trakcie zasypywania jamy grobowej. Tułów konia był łukowato wygięty, trzy kończyny podgięte pod tułów, natomiast czwarta wysunięta do przodu i nienaturalnie zgięta. Jedyne wyposażenie stanowiło dwudzielne, żelazne wędzidło z pierścieniami (Karczewski 2011: 412).

Opisana powyżej sytuacja przywodzi na myśl pochówek osoby bądź osób bardzo ważnych dla pozostałej przy życiu społeczności. Fakt złożenia, prawdopodobnie żywcem, trzech wierzchowców w sile wieku, świadczy o wysokiej pozycji społecznej. Przemawia za tym również wyjątkowo bogate wyposażenie pochowanych wierzchowców.

Groby ludzkie z towarzyszącymi szkieletami końskimi pozostającymi w bezpośredniej relacji stratygraficznej są bardzo często występującym wariantem. Wnioski dotyczące tej podgrupy obiektów można podzielić na kilka kategorii:

a) depozyty szczątków ludzkich:

Zarówno na terenach dzisiejszej północno-wschodniej Polski, jak i Półwyspu Sambijskiego występował birytualizm. Zdecydowanie częściej ludzkie groby szkieletowe odkrywano jednak na terenie Obwodu Kaliningradzkiego, przy czym zdarzały się znaleziska pozostałości trumien. Ciało palne pochówki ludzkie na terenie dzisiejszej Polski to zawsze obiekty popielnicowe lub jamowe, podczas gdy na Sambii zdarzały się szczątki rozsypane warstwowo. Na całym terenie zajmowanym przez zachodnich Bałtów częściej występowały pochówki pojedyncze niż podwójne i grupowe. W pierwszym wariantcie zazwyczaj były to groby mężczyzn, chociaż zdarzały się znaleziska szczątków kobiecych. Groby podwójne i grupowe występowały częściej na terenach sambijskich. W przypadku chowania razem dwóch osób, zazwyczaj były to szczątki kobiety i mężczyzny.

b) depozyty szczątków końskich:

W niniejszym rozdziale zajmowałam się grobami ludzkimi, w których odkryto kompletne szkielety końskie, bądź pozostałości po nich. Układ szkieletów był bardzo różny. Na terenach dzisiejszej północno-wschodniej Polski, najczęściej wierzchowca kładziono na brzuchu z podkulonymi nogami i głową skierowaną w kierunku zachodnim lub południowo-zachodnim. Konie odkrywano na terenie Półwyspu Sambijskiego bardzo często wciskane były do małych jam, co powodowało pęknięcia kości nóg. W przypadku tych terenów niemożliwe jest stwierdzenie tendencji dotyczącej orientacji szkieletu zwierząt wobec kierunków świata – występowały one we wszystkich wariantach. Na całych terenach zachodniobałtyjskich charakterystycznym zwyczajem było chowanie koni żywcem, przy czym układ szkieletów często wskazywał na krępowanie zwierząt przez złożeniem do grobu.

c) konstrukcja obiektów:

Konstrukcja obiektów wykazywała dużą różnorodność, jednak dla całych opisywanych terenów charakterystyczne było składanie szkieletów końskich poniżej grobu ludzkiego i oddzielanie szczątków brukiem kamiennym. Na Półwyspie Sambijskim konstrukcja obiektów była zdecydowanie bardziej różnorodna i skomplikowana niż na terenach dzisiejszej Polski. Widoczne są w niej wyraźne analogie skandynawskie.

d) wyposażenie grobów:

Najczęściej odkrywanymi elementami wyposażenia grobowego były części rzędu końskiego, takie jak wędzidła oraz łączniki i ozdoby ogłowia odkrywane zazwyczaj w okolicach

szkieletu końskiego. Często spotykane były również narzędzia, takie jak noże, nożyce czy grzebień. W stosunkowo wielu obiektach odkrywana była broń, m. in. groty włóczni i miecze, przy czym znaleziska takie zdecydowanie częściej występowały na terenach sambijskich. Na ziemiach tych odkrywano również wiele przedmiotów o skandynawskich analogiach – elementów uzbrojenia i ozdób, m. in. fibul żółtawych. Zabytki o skandynawskim pochodzeniu zdarzały się również na terenach dzisiejszej Polski, jednak było to zjawisko zdecydowanie rzadsze. Tereny sambijskie wyróżniała również częstsza obecność przedmiotów zdobionych srebrem i generalnie większa ilość wyposażenia. Zdarzały się tam również artefakty wykazujące analogie zachodniosłowiańskie i wschodnioeuropejskie. Interesującą kwestią zdaje się być również obecność ciężarków kupieckich i elementów wag występujących jedynie na terenach sambijskich.

e) chronologia obiektów:

Interesująco przedstawia się kwestia występowania w czasie opisywanych powyżej obiektów. Podczas gdy na terenach sambijskich obecne są one nieprzerwanie od V wieku po wiek XI, na terenach należących obecnie do terytorium Polski zdecydowaną ich większość datować można na okres VI-VIII wieku.

Powyższa analiza zdaje się sugerować następującą interpretację – różnorodność pochówków ludzkich pozostających w bezpośredniej relacji stratygraficznej ze szkieletami końskimi była pod każdym względem bardzo duża przy czym widoczne są znaczące różnice pomiędzy pochówkami sambijskimi a odkrywanymi na terenie Polski. Zarówno konstrukcja obiektów, jak i kwestia wyposażenia zdaje się sugerować, że było to wynikiem wpływów skandynawskich. Na podstawie wyżej przytoczonych przykładów stwierdzić można, że kontakty z ludami normańskimi były zdecydowanie częstsze na terenach sambijskich, co znajduje swoje odzwierciedlenie w obrządku pogrzebowym.

1 b: Groby ludzkie z częściowymi depozytami szkieletów końskich:

Groby ludzkie pozostające w bezpośredniej relacji stratygraficznej z częściowymi depozytami szkieletów końskich są zjawiskiem budzącym wiele emocji. Biorąc pod uwagę tereny zachodniobałtyjskie, występowały one wyłącznie na ziemiach Półwyspu Sambijskiego i były o wiele rzadsze niż pochówki ludzkie z końmi pochowanymi w całości.

Klincovka, rejon Zelenogradskij:

W obiekcie nr 1 odkryto okrągłą w planie jamę o średnicy 1,40 m i głębokości 0,53 m. Wyposażenie pochówku ludzkiego było wyjątkowo bogate, w jego skład weszły: buława, fragmenty wędzideł, sprzączki, paciorki, fragmenty grzebienia kościanego, druciki, osełka, 56 nitów oraz 26 gwoździ, fragmenty naczyń oraz przedmiotów żelaznych. Poniżej, w oddzielnej jamie, odkryto czaszkę końską. W niewielkiej odległości od niej leżało pięć wędzideł, trzy pary strzemion, ostroga, dzwoneczki brązowe, miecz oraz fragmenty drugiego, groty włóczni, osiem wykonanych z żelaza sprzączek, paciorek z zielonego szkła, buławka żelazna oraz cztery ażurowe okucia. Poniżej jamy zawierającej czaszkę końską oraz wymienione powyżej elementy wyposażenia odkryto jeszcze jedną, małą okrągłą jamę o średnicy około 10 cm. Ogromne bogactwo wyposażenia pozwala domniemywać, że pochowaną w obiekcie nr 1 osobę darzono powszechnym szacunkiem. Uwagę zwracają elementy uzbrojenia takie, jak miecze i groty włóczni, a także buławy będące symbolem władzy. Intrygujące, że w okolicach czaszki końskiej odkryto bardzo wiele przedmiotów niezwiązanych bezpośrednio z jeździectwem. Na podstawie odkrytych zabytków obiekt wydatowano na początek XI wieku (Kulakov 1990: 73).

Również w obiekcie 5a odkryto pochówek ludzki oraz depozyt czaszki końskiej. Szczątki ludzkie złożono w jamie o wymiarach 1,18x1,20 m i głębokości 13 cm zorientowanej wzdłuż linii północny-zachód południowy-wschód. W jamie położonej wyżej natrafiono na fragmenty miecza, grot włóczni, fibulę, fragmenty bransolety brązowej, fragmenty dwóch kólek wykonanych z tego samego materiału, fragmenty noża, nakładkę, okucia szkatułki oraz fragmenty naczynia. Na niższym poziomie obiektu złożono czaszkę końską oraz wędzidło, dwa dzwonki i parę strzemion. Obiekt powstał w XI wieku (Kulakov 1990: 73).

W obiekcie oznaczonym numerem 5b odkryto jamę o wymiarach 1,15x1,00 m zorientowaną wzdłuż osi północny-wschód południowy-zachód. Poniżej natrafiono na drugą jamę zawierającą czaszkę końską oraz elementy wyposażenia: wędzidło, dzwonek, parę strzemion oraz ostrogę. Obiekt wydatowano na początek XI wieku (Kulakov 1990: 73).

Owalną w kształcie jamę obiektu nr 6 charakteryzowała orientacja po linii północ-południe i wymiary 1,69x1,36 m przy głębokości 43 cm. Na wyższym poziomie obiektu odkryto zestaw przedmiotów: fragmenty grotu włóczni, fragmenty naczynia glinianego, 10 nitów oraz 13 gwoździ oraz resztki nieokreślonych przedmiotów żelaznych. Poniżej ukazała się jama zawierająca czaszkę końską. W niewielkiej odległości od szczątków zwierzęcia złożono wędzidło, parę strzemion, trzy fragmenty łuku siodła wraz z okładziną brązową oraz dzwonek. Obiekt powstał na początku XI wieku (Kulakov 1990: 74).

W obiekcie nr 7 odkrytym na tym samym cmentarzysku jama również miała owalny kształt i podobne wymiary – 1,64x1,20 m przy głębokości 33 cm. Zorientowano ją na linii południowy-wschód północny-zachód. Odkryto w niej fragmenty brązowego naczynia, fragmenty nieokreślonych przedmiotów żelaznych, fragment bursztynu, pięć gwoździ oraz fragmenty ceramiki. Poniżej, w jamie zawierającej czaszkę końską, natrafiono na wędzidło, parę strzemion, trzy żelazne sprzączki, duży dzwonek oraz dwa małe dzwoneczki. Obiekt wydatowano na X lub początek XI wieku (Kulakov 1990: 74).

Obiekt nr 8 wyróżniała obecność dwóch czaszek końskich. Pod brukiem kamiennym ukazała się okrągła jama o średnicy 1,31 m i głębokości 53 cm. W skład wyposażenia weszły: fragmenty brązowego wianka, fibula, dwa groty włóczni, nóż, dwie nakładki oraz fragmenty ceramiki. Poniżej, w kolejnej jamie, złożono dwie czaszki końskie. Jedna z nich spoczęła we wschodniej części wkopu, natomiast druga w północno-zachodniej. W okolicach pierwszej odkryto wędzidło, parę strzemion, dwa dzwonki, żelazną sprzączkę, fragmenty ogłowia końskiego oraz brązowy dzwoneczek. Przy czaszce położonej w północno-zachodniej części jamy zdeponowano jedynie nakładki wykonane z brązu. Pomiedzy czaszkami leżała para strzemion. Obiekt powstał w pierwszej połowie XI wieku (Kulakov 1990: 74). Pochówek zdaje się być interesujący nie tylko ze względu na obecność dwóch czaszek końskich ale również zestaw zdeponowanych przedmiotów. Obecność fragmentów wianka sugeruje, że pochowano tu kobietę, natomiast elementy uzbrojenia nadają jej status wojownika.

Również obiekt nr 9 wyróżniały elementy wyposażenia. Owalna w planie jama cechowała się wymiarami 1,72x1,20 m przy głębokości 42 cm i była zorientowana wzdłuż linii północny-zachód południowy-wschód. Pod brukiem kamiennym, na wyższym poziomie obiektu ukazał się następujący zestaw przedmiotów: fragmenty pejcza, dzwonek, groty włóczni, pierścień brązowy, fragmenty brązowego naczynia, fragmenty dwóch naczyń ceramicznych, fragmentarycznie zachowane dzwoneczki wykonane z brązu, 95 nitów oraz 17 gwoździ. W jamie położonej poniżej, w jej północnej części, zdeponowano czaszkę końską. Wraz z nią złożono wędzidło, parę strzemion oraz dwie żelazne sprzączki. Całość na podstawie elementów inwentarza wydatowano na początek XI wieku (Kulakov 1990: 74).

Wyposażenie obiektu oznaczonego numerem 10 było nadzwyczaj bogate. W owalnej jamie o wymiarach 1,84x1,53 m i głębokości 66 cm, zorientowanej wzdłuż linii północ-południe, zachowały się resztki przepalonych kości ludzkich. Wśród nich odkryto elementy uzbrojenia takie jak nóż bojowy z pozostałościami okładziny, topór oraz groty włóczni. Obok znaleziono parę strzemion, fragment przęslika, buławę żelazną, fragment brązowego naczynia, fragmenty ceramiki oraz sześć nitów i gwoździ. Poniżej, w oddzielnej jamie,

spoczywała czaszka końska. Na kościach widoczne były pozostałości ogłowia – zawieszki, nakładki oraz zakończenia rzemieni. Wierzchowca zaopatrzone również w wędzidło, dzwoneczki z brązu, ostrogę wykładaną srebrem, brązową sprzączkę oraz fragment krzemienia. Obiekt wydatowano na pierwszą połowę XI wieku (Kulakov 1990: 74). Przedmioty wchodzące w skład inwentarza obiektu nr 10 sugerują, że pochowano tu konnego wojownika, któremu wierzchowca złożono w ofierze. Zastanawiająca jest jednak obecność przęślika, który zazwyczaj kojarzony jest z atrybutem kobiecym.

Kolejny, tak samo datowany obiekt, zawierający szczątki ludzkie oraz czaszkę końską, został oznaczony numerem 11. Jamę charakteryzowały wymiary 1,92x1,00 m oraz głębokość 55 cm. Zorientowano ją wzdłuż linii północny-zachód południowy-wschód. W zagłębieniu położonym bliżej powierzchni odkryto dwa groty włóczni, fragmenty fibuli, kółko brązowe, fragmenty wykonanego z brązu naczynia, cztery nity oraz naczynie ceramiczne. Na niższym poziomie obiektu, w jamie zawierającej czaszkę końską, natrafiono na resztki ogłowia końskiego na zachowanych fragmentach organiki – 145 nakładek oraz zakończenia rzemieni. Na dnie leżały dwa strzemiona, żelazna sprzączka, sprzączka brązowa i ostroga. Pod jamą ze szczątkami końskimi, dokładnie po jej środku, widoczna była okrągła jamka o średnicy 5 cm (Kulakov 1990: 74).

Kolejny obiekt zawierający zarówno elementy uzbrojenia jak i atrybuty kobiece oraz czaszkę końską oznaczono numerem 12. W owalnej jamie o wymiarach 1,57x1,17 m zorientowanej wzdłuż linii północny-zachód południowy-wschód, odkryto groty włóczni, żelazną buławę, ostrogę w typie zachodniosłowiańskim, pręty żelazne, osełkę, fragmenty brązowego wianka i różnokolorowe szklane paciorki. Poza tym w wyżej położonej jamie odnaleziono owalną zawieszki wykonaną z brązu ze śladami srebrnego zdobienia, fragmenty przęślika oraz fragmenty ceramiki. Poniżej odkryto drugą jamę wraz z głową końską. W niewielkiej odległości od niej zdeponowano wędzidło, parę strzemion, dzwonek, cztery dzwoneczki, wagę oraz zamek. Obiekt powstał w XI wieku (Kulakov 1990: 74).

W obiekcie nr 14, pochodzącym z tego samego stanowiska, wraz ze szczątkami ludzkimi odkryto aż trzy czaszki końskie. W owalnej jamie o wymiarach 1,28x1,06 m zorientowanej wzdłuż linii północ-południe, odsłonięto następujące elementy wyposażenia: dwa nity, trzy gwoździe oraz fragmenty ceramiki. Poniżej, w oddzielnej jamie, odkryto trzy czaszki końskie. Pierwszego z wierzchowców zaopatrzone w wędzidło i dzwonek, drugiego – w wędzidło, parę strzemion oraz okucie siodła, a trzeciego jedynie w wędzidło. Poza tym w grobie odkryto przedmioty, których nie sposób przypisać żadnemu spośród zwierząt: parę strzemion oraz żelazną sprzączkę znaleziono pomiędzy czaszkami pierwszego i trzeciego

konia, a na dnie jamy spoczęły dzwonek, nakładki żelazne oraz sprzączka również wykonana z żelaza. Obiekt powstał na przełomie X i XI wieku (Kulakov 1990: 74).

Obiekt nr 15 wyróżniał się na tle pozostałych odkryć nie tylko wyposażeniem, ale przede wszystkim budową. W owalnej jamie o wymiarach 1,93x1,38 m i głębokości 1 m, na wyższym poziomie odkryto dwa skupiska przepalonych kości ludzkich. Jedno z nich umieszczono w północno-zachodniej, a drugie w południowo-wschodniej części jamy. Przy pierwszym skupisku zdeponowano cztery groty włóczni, dwa noże, miecz z resztkami rysunku na klindze, pierścień oraz dirhem datowany na lata 809/810. Przy południowo-zachodnim skupisku kości odkryto jedynie fragmenty ceramiki. Poniżej, pod warstwą organiki, odkryto czaszki trzech koni. Przy pierwszej, położonej w południowej części jamy, leżały nakładki, wędzidło, para strzemion oraz dzwonek. Z czaszką zalegającą we wschodniej części obiektu zostały zdeponowane ostroga, para strzemion i sprzączka żelazna, natomiast przy trzeciej, położonej w północnej części jamy, odkryto jedynie wędzidło. Poza tym, w południowej części jamy, odnaleziono dwa paciorki bursztynowe, brązowe dzwoneczki oraz ostrogę. Obiekt powstał prawdopodobnie w początkach XI wieku (Kulakov 1990: 74).

W pochówku nr 16, w jamie o wymiarach 1,25x1,08 m i głębokości 30 cm zorientowanej wzdłuż linii północny-zachód południowy-wschód, również odkryto dwa skupiska przepalonych kości ludzkich umieszczone dokładnie w centrum obiektu. Przy skupisku położonym bardziej na zachód znajdowało się naczynie ustawione na kamieniu. W skład wyposażenia wyżej położonej jamy wchodziły: fibula, zawieszka, fragment wiadra, dwie nakładki brązowe, topór, miecz z zawieszka, dwa groty włóczni, 60 nitów, fragmenty ceramiki, fragmenty wagi oraz okucia brązowe zdobione srebrem. W jamie znajdującej się poniżej brak było czaszki końskiej, jednak autor twierdzi, że znajdowała się ona tam pierwotnie i uległa rozkładowi (Kulakov 1990: 75). W skład wyposażenia odkrytego na niższym poziomie weszły zakończenie pochwy miecza, wędzidło, para strzemion, dwie ostrogi, w tym jedna wykładana srebrem, dwa dzwonki oraz nakładki żelazne. Obiekt wydatowano na pierwszą połowę XI wieku (Kulakov 1990: 74-75).

W przypadku obiektu nr 18 całość wyposażenia złożono w jamie na niższym poziomie pochówku wraz z czaszką końską. Były to wędzidło, para strzemion, ogłowie z nakładkami i zawieszkami umieszczone na czaszce konia, żelazna sprzączka, dzwoneczki, fragmenty lepionej ręcznie ceramiki oraz fragment bursztynu. We wschodniej części jamy umieszczono drugi depozyt – pozostałości rzemieni z nakładkami. Obiekt powstał w drugiej połowie X wieku (Kulakov 1990: 75).

W grobie oznaczonym numerem 22 odkryto owalną w kształcie jamę o wymiarach 1,62x1,15 m i głębokości 54 cm zorientowaną wzdłuż linii północny-zachód południowy-wschód. W jamie przeznaczonej na szczątki ludzkie zdeponowano fragment dwustronnego grzebienia wykonanego z kości, dwa ciężarki, gwóźdź, osełkę oraz fragmenty ceramiki. Niższy poziom obiektu, w którym złożono czaszkę końską, został oddzielony warstwą gliny wymieszanej z kamieniami. Wierzchowca wyposażono w wędzidło, ogłowie końskie z nakładkami, parę strzemion, dzwonek, dwie żelazne sprzączki i dwa brązowe dzwoneczki. Oceniono, że obiekt mógł powstać w drugiej połowie X wieku (Kulakov 1990: 75).

Z kolei w obiekcie nr 24 dokonano innego zabiegu, by oddzielić jamę ze szczątkami ludzkimi od poziomu z czaszką końską – przysypano ją warstwą kamieni. Jama przeznaczona dla człowieka miała owalny kształt i cechowały ją wymiary 1,15x1,00 m oraz głębokość 40 cm. Zorientowano ją wzdłuż linii zachód-wschód. Na tym poziomie jedynymi odkrytymi zabytkami były fragmenty ceramiki. Poniżej wspomnianej warstwy kamieni odkryto czaszkę końską wyposażoną w wędzidło, ogłowie z nakładkami i dzwonkiem, parę strzemion oraz żelazną sprzączkę. Obiekt wydatowano na początek XI wieku (Kulakov 1990: 75).

Pochówek nr 26 był kolejnym obiektem, w którym całość wyposażenia podarowano wierzchowcowi. Głowę końską umieszczono poniżej jamy przeznaczonej na pochówek ludzki pod warstwą kamieni. Obok czaszki zdeponowano wędzidło, parę strzemion, żelazną sprzączkę oraz pozostałości ogłowia z nakładkami. Pochówek powstał w pierwszej połowie X wieku (Kulakov 1990: 75).

W obiekcie nr 28 odkryto owalną jamę o wymiarach 2,00x0,85 m i głębokości 15 cm zorientowaną wzdłuż osi północny-zachód południowy-wschód. Jama była w całości wypełniona kamieniami. Na wyższym poziomie zdeponowano bogato zdobioną fibułę brązową, pierścień, klucz, przęślik, krzesiwo, ciężarek, nożyce, dwa groty włóczni, nóż oraz fragmenty ceramiki. Na niższym poziomie odkryto owalną jamę o wymiarach 1,16x1,00 m i głębokości 42 cm. Zdeponowano w niej dwie czaszki końskie – zwierzęcia dorosłego oraz źrebaka. Starsze zwierzę wyposażono jedynie w wędzidło. Natomiast w okolicy czaszki młodszego wierzchowca natrafiono na wędzidło, dwie pary strzemion i siedem żelaznych sprzączek. Obiekt wydatowano na drugą połowę XI wieku (Kulakov 1990: 75).

Pochówek oznaczony numerem 30 można na podstawie inwentarza uznać za typowy grób konnego wojownika. Owalna jama o wymiarach 2,28x1,16 m i głębokości 24 cm zorientowana była wzdłuż linii północny-zachód południowy-wschód. Na wyższym, przeznaczonym dla człowieka, poziomie odkryto elementy uzbrojenia takie jak zgięty miecz oraz groty włóczni. Poza tym człowieka wyposażono również w dwa przęśliki, nóż, fragment

kościanego grzebienia, klamrę oraz gwoździe. Poniżej, wraz z czaszką końską, zalegały: wędzidło, para strzemion, dzwonek, dwie żelazne sprzączki, ostroga, żelazne kółko, paciorek wykonany z bursztynu oraz trzy dzwoneczki. Obiekt powstał pod koniec XI wieku (Kulakov 1990: 75).

Jama grobu nr 31 miała okrągły kształt i niewielkie wymiary - średnicę 95 cm i głębokość 32 cm. Na wyższym poziomie odkryto fragmenty grotu włóczni, wygięty drucik, nóż, naczynie gliniane oraz paciorek bursztynowy. Zdecydowanie wyjątkowym zabytkiem był amulet w postaci obrobionego kła niedźwiedzia okutego w brąz. Poniżej odkryto czaszkę końską wraz z resztkami ogłowia, wędzidłem i parą strzemion. Na podstawie zachowanych przedmiotów oceniono, że obiekt powstał w XI wieku (Kulakov 1990: 75).

Obiekt nr 32 charakteryzował się trapezowatą w kształcie jamą o wymiarach 1,60x0,85 m i głębokością 37 cm. Zorientowano ją wzdłuż linii północny-zachód południowy-wschód. Zestaw zdeponowanych w niej przedmiotów zdecydowanie wyróżnia pochówek na tle pozostałych pochodzących z opisywanego stanowiska. W pierwszej grupie depozytów odkrytych na wyższym poziomie znaleziono wędzidło zdobione główką smoka, parą strzemion oraz parą ostróg. Wśród drugiej grupy znalezisk odkryto zęby końskie będące prawdopodobnie śladem po czaszce, wędzidło, parą strzemion i naczynie. Między wspomnianymi wyżej grupami znalezisk zdeponowano trzecią. W jej skład wchodziły ostroga, dwie brązowe sprzączki, nakładka żelazna, dzwonek, kółko żelazne, brązowy dzwoneczek oraz fragmenty ceramiki. Obiekt wydatowano na połowę XI wieku (Kulakov 1990: 75).

Obiekt nr 37 zdaje się być interesujący ze względu na układ depozytów. Pod brukiem kamiennym ukazała się okrągła jama o wymiarach 1,74x1,36 m i głębokości 36 cm. W skład wyposażenia wyższego poziomu obiektu wchodziły: fragmenty klingi miecza, fragmenty noża, nożyce, fragment ostrogi, grot włóczni, ciężarek do wagi oraz fibula. Depozyty znajdujące się głębiej zostały podzielone na dwie części. W skład pierwszej grupy przedmiotów, leżących w bezpośrednim sąsiedztwie czaszki końskiej, wchodziły wędzidło, pozostałości ogłowia końskiego wraz z nakładkami i zakończeniami rzemieni, dzwoneczki oraz para strzemion. Na tym samym poziomie, w północnej części jamy, odkryto wędzidło, parą strzemion, dzwonek oraz dwie żelazne sprzączki. Na podstawie znalezionych przedmiotów stwierdzono, że obiekt powstał w drugiej połowie XI wieku (Kulakov 1990: 76). Interesujące wydają się być analogie z terenów wschodniobałtyckich. Na cmentarzyskach litewskich obiekty, w których znajdowane są zbiory elementów rzędu końskiego a brak w nich szczątków końskich interpretowane są zazwyczaj jako kenotafy

końskie. Jednakże na nekropolach z terenów dzisiejszej Litwy prawie zawsze w depozytach takich rejestrowano obecność sierpa, którego brak w obiekcie nr 37.

W pochówku oznaczonym numerem 37a, pod brukiem kamiennym, odkryto owalną jamę o wymiarach 0,90x0,64 cm i głębokości 19 cm zorientowaną wzdłuż linii północ-południe. Na wyższym poziomie, na zachód od skupiska przepalonych kości ludzkich przykrytych oddzielną grupą kamieni, odkryto grot włóczni oraz fragmenty naczyń. Na niższym poziomie zdeponowano czaszkę żrebaka. Wraz z nim znaleziono wędzidło, ogłowie końskie wraz z nakładkami i zawieszka, parę strzemion, dzwonek oraz sprzączkę żelazną. Ten obiekt również wydatowano na drugą połowę XI wieku (Kulakov 1990: 76).

W obiekcie nr 42, pod brukiem kamiennym, natrafiono na jamę o wymiarach 1,50x1,15 m i głębokości 37 cm zorientowaną wzdłuż linii północny-wschód południowy zachód. Na poziomie znajdującym się bliżej powierzchni odkryto fragmenty miecza, groty włóczni, w tym jeden złamany, fragmenty krzesiwa (?), fragment nożyc, dwa ciężarki do wagi oraz trzy gwoździe. Obok, wśród przepalonych kości ludzkich, zalegało naczynie ceramiczne służące prawdopodobnie do przenoszenia szczątków ze stosu pogrzebowego na docelowe miejsce pochówku. Poniżej, pod warstwą organiki, znaleziono fragmenty kolejnych dwóch naczyń. Być może świadczy to o tym, że grób przeznaczono dla trzech osób. Na niższym poziomie obiektu wraz z czaszką końską, złożono drugi zestaw przedmiotów. W jego skład wchodził miecz umieszczony najwyżej, pod nim znajdowały się para strzemion, ogłowie końskie z nakładkami, dzwonek, dzwoneczek oraz dwie żelazne sprzączki. Pochówek powstał w połowie XI wieku (Kulakov 1990: 76).

Obiekt nr 43 wyróżniał się spośród pozostałych wyjątkowym depozytem przedmiotów. Owalna w kształcie jama o wymiarach 1,27x0,94 m i głębokości 46 cm zorientowana była wzdłuż linii wschód-zachód. Na wyższym poziomie znajdowało się brązowe naczynie zawierające fragmenty przepalonych kości ludzkich. Nieco niżej, na wschód od naczynia, odkryto dwa groty włóczni ułożone jeden na drugim. Obok natrafiono na drut brązowy zgięty w kształt kwadratu, bursztynowy paciorek, fragmenty przedmiotów żelaznych oraz ceramiki. Na niższym poziomie obiektu zdeponowano czaszkę końską umieszczoną bezpośrednio pod naczyniem ze szczątkami ludzkimi. Towarzyszył jej następujący zestaw przedmiotów: wędzidło, para strzemion, dzwonek i dzwoneczek brązowy. Obiekt wydatowano na drugą połowę XI wieku (Kulakov 1990: 76).

Pochówek oznaczony numerem 48 zawierał szczątki dwóch żrebaków. W prostokątnej jamie o wymiarach 1,43x1,42 i głębokości zorientowanej wzdłuż linii północny-zachód południowy-wschód na wyższym poziomie odkryto zgrupowanie zabytków. W jego skład

wchodziły: dwa groty włóczni, pierścień oraz fragmenty naczyń toczonych na kole. Poniżej odkryto ostrogę i czaszki dwóch źrebiąt. Przy szczątkach złożonych w północno-zachodniej części jamy zdeponowano cztery wędzidła, dwie żelazne sprzączki oraz dzwonek. W niewielkiej odległości od czaszki położonej w północno-wschodniej części odkryto strzemień oraz dzwonek. Obiekt został wydatowany na połowę XI wieku (Kulakov 1990: 77).

W grobie nr 49 również złożono szczątki młodego konia. Owalną w kształcie jamę charakteryzowały wymiary 1,63x1,05 m oraz głębokość 33 cm. Zorientowano ją wzdłuż linii północny-zachód południowy-wschód. Na wyższym poziomie obiektu natrafiono na fragmenty wagi z ciężarkiem zdobionym srebrem, fragmenty noża, dwie ostrogi oraz fragmenty grzebienia wykonanego z kości. Poniżej, we wschodniej części jamy, wraz z czaszką źrebaka odkryto depozyt kolejnych przedmiotów: wędzidło, parę strzemion oraz dzwonek. Obiekt powstał w drugiej połowie XI wieku (Kulakov 1990: 77).

Pochówek oznaczony numerem 50 różnił się nieco budową od pozostałych obiektów odkrywanych na omawianym cmentarzysku. Owalną jamę o wymiarach 1,29x0,98 m i głębokości 35 cm zorientowano wzdłuż linii północny-wschód południowy-zachód. Odkryto w niej skupisko przepalonych kości ludzkich ograniczonych kamieniami oraz depozyt przedmiotów. Zdeponowano tam grot włóczni, fragment noża, ostrogę, fragment brązowego naczynia i fragmenty przepalonych nosideł drewnianych służących prawdopodobnie do transportowania szczątków ludzkich ze stosu pogrzebowego do jamy grobowej. Na tym samym poziomie, przy zachodniej granicy jamy, natrafiono na czaszkę końską, wędzidło i parę strzemion. Na podstawie odkrytych przedmiotów stwierdzono, że obiekt powstał w XI w. (Kulakov 1990: 77).

W obiekcie nr 52 odkryto prostokątną jamę o wymiarach 1,20x1,05 m i głębokości 68 cm zorientowaną wzdłuż linii północny-zachód południowy-wschód. Wyższy poziom obiektu został zniszczony w wyniku deponowania późniejszych pochówków, natomiast na niższym odkryto czaszkę z ogłowiem, w którego skład wchodziły zawieszki, brązowy dzwoneczek i nakładki oraz kończyny końskie. W niewielkiej odległości od kości zwierzęcia natrafiono na parę strzemion. W zachodniej części jamy odkopano fragmenty filcu z żelaznymi nakładkami. Być może był to ślad po derze końskiej. Obiekt wydatowano na pierwszą połowę XI wieku (Kulakov 1990: 77).

Kolejny obiekt, w którym odkryto czaszkę oraz kości nóg konia, oznaczono numerem 61. Niemal okrągłą jamę o wymiarach 1,30x1,35 m i głębokości 50 cm zorientowano wzdłuż linii północny-zachód południowy-wschód. Na jej wyższym poziomie odkryto dwa groty włóczni wraz z pozostałościami drzewca przy jednej z nich, nóż, pręt żelazny, fragmenty

brązowego wianka, fragmenty toczonej na kole ceramiki oraz nakładkę żelazną. Poniżej, w niewielkiej odległości od czaszki i kończyn końskich, natrafiono na wędzidło, parę strzemion, parę zakończeń rzemieni, dwie żelazne sprzączki oraz sprzączkę brązową. Stwierdzono, że pochówek powstał w połowie XI wieku (Kulakov 1990: 77).

Obiekt nr 71 wyróżniała obecność dodatkowej konstrukcji przeznaczonej do umieszczenia szczątków końskich. Pod brukiem kamiennym ukazała się prawie kwadratowa jama o wymiarach 1,08x1,00 m i głębokości 15 cm. Na wyższym poziomie pochówku odkryto grot włóczni, fragmenty grzebienia, fragmenty naczynia brązowego, fragmenty ceramiki oraz zachowany fragmentarycznie nóż. Poniżej umieszczono konstrukcję o wymiarach 1x0,5 m przeznaczoną na szczątki żrebaka. W okolicach jego czaszki odkryto wędzidło zdobione srebrem, dwie żelazne sprzączki oraz parę strzemion. Badacze stwierdzili, że obiekt powstał w połowie XI wieku (Kulakov 1990: 77).

Kwadratową jamę obiektu oznaczonego numerem 84 charakteryzowały wymiary 0,70x0,70m i głębokość 36 cm. Na wyższym poziomie odkryto fragmenty grotu włóczni oraz nóż. Poniżej, obok czaszki wierzchowca, odnaleziono ogłowie końskie z żelaznymi nakładkami, parę strzemion oraz ostrogę. W nieco większej odległości od szczątków zwierzęcia natrafiono na fragmenty żelaznego okucia łuku siodła. Obiekt wydatowano na przełom X i XI wieku (Kulakov 1990: 79).

W obiekcie nr 87 odkryto owalną jamę o wymiarach 1,07x0,96 m i głębokości 57 cm zorientowaną wzdłuż osi północ-południe. Na wyższym poziomie odkryto jedynie osełkę. Poniżej, wraz z czaszką końską znaleziono wędzidło. Natomiast przy kościach nóg wierzchowca zdeponowano strzemię, dzwonek oraz sprzączkę. Pochówek powstał na początku XI wieku (Kulakov 1990: 79).

W pochówku oznaczonym numerem 90 ze szczątków końskich zachowały się jedynie zęby będące prawdopodobnie pozostałością po depozycie czaszki wierzchowca. Owalną jamę charakteryzowały wymiary 1,29x85 m i głębokość 36 cm. Zorientowano ją wzdłuż osi północ-południe. Na poziomie jamy znajdującej się bliżej powierzchni odkryto przepalone nosidło drewniane z brązowymi okuciami. Pod warstwą gliny zdeponowano naczynie gliniane oraz fragmenty nieokreślonych przedmiotów brązowych. Poniżej, w okolicy zębów końskich, natrafiono na ogłowie z nakładkami wykonanymi ze srebra, wędzidło, parę strzemion i żelazną sprzączkę. Pochówek wydatowano na koniec IX wieku (Kulakov 1990: 79).

Osobę pochowaną w grobie nr 91 wyposażono w aż w trzy czaszki końskie. Jama obiektu zorientowana była wzdłuż linii północ-południe i miała wymiary 2,05x1,35 m przy głębokości 54 cm. Na wyższym poziomie odkryto cztery nity, zniszczone naczynie gliniane

oraz fragment bursztynu. Poniżej, wraz z trzema czaszkami końskimi odnaleziono ogłowie ze srebrnymi nakładkami. Przy czaszce położonej w północnej części jamy znaleziono ponadto żelazne nakładki, zawieszki wykonane z żelaza, ostrogę i brązową sprzączkę. Również przy głowie końskiej leżącej bardziej na zachód odnaleziono ogłowie wraz z nakładkami. Pomiędzy czaszkami zdeponowano fragmenty wędzidła, cztery żelazne sprzączki i obejmę żelazną. Całość wydatowano na drugą połowę X wieku (Kulakov 1990: 79).

Owalna jama obiektu nr 93 miała wymiary 1,10x0,72 m przy głębokości 20 cm i zorientowano ją wzdłuż osi północ-południe. Na wyższym poziomie zalegały jedynie fragmenty grotu włóczni. Poniżej, wraz z czaszką końską, odkryto obejmę żelazną, fragmenty żelaza, wędzidło, parę strzemion oraz żelazną sprzączkę. Obiekt powstał na początku XI wieku (Kulakov 1990: 79).

Malyj Kaup, rejon Zelenogradskij:

W kurhanie oznaczonym numerem K/143 na cmentarzysku **Malyj Kaup** odkryto trzy szkieletowe pochówki ludzkie. Ciała spoczywały pod nasypem o średnicy ok. 10 m i wysokości 1 m. Złożono je pod trójwarstwowym brukiem kamiennym, a każde z nich umieszczono w oddzielnej drewnianej trumnie. Na wykonanym poprzez usypanie ziemi podejście natrafiono na czaszkę końską. Przy czaszce pochowanego mężczyzny zachowały się fragmenty tkaney srebrną nicią wstążki do nakrycia głowy. W okolicach klatki piersiowej leżała brązowa zapinka podkowiasta, fragmenty miecza z pochwą, fragmenty strzemion, grot włóczni, żelazna sprzączka, trzy brązowe dzwonki, pozostałości okuć oraz rękojeści wiadra. Kobiętę wyposażono natomiast w posrebrzane paciorki i fragmenty tkaniny będące prawdopodobnie pozostałościami stroju, zachowaną fragmentarycznie brązową sprzączkę oraz fragmenty naczynia. W pobliżu odkryto dodatkową jamę grobową zawierającą nieprzepalone szczątki kostne drugiej kobiety wyposażonej jedynie w nóż. W okolicach czaszki konia odkryto natomiast dwuczęściowe tordowane wędzidło, pozostałości rzemieni ogłowia wraz z łączącą je sprzączką, brązowe nakładki oraz dzwonki stanowiące ozdoby ogłowia. Całość można interpretować jako pochówek mężczyzny – wojownika i dwóch kobiet datowane na połowę X wieku (Kulakov 2012: 135-136). Fakt zdeponowania samej czaszki końskiej, przybranej w bogato zdobione ogłowie, przywodzi na myśl zwyczaje pogrzebowe znane z terenów litewskich. Składanie tam ofiarnych szczątków końskich w grobach ludzkich nie było zjawiskiem odosobnionym. Być może również w obiekcie

nr K/143 zmarłym ofiarowano czaszkę i skórę końską, co było wyrazem nieuchwytnych archeologicznie rytuałów.

Podczas badań kurhanu oznaczonego numerem K126A również natrafiono na szczątki końskie stanowiące prawdopodobnie pozostałość po złożonej ofierze. Nasyp grobowca miał kształt zbliżony do rombu z podstawami o wymiarach 8x7 m przy wysokości 80 cm. W trakcie badań znaleziono stelę nagrobną w formie obrobionego kamienia. Pod nasypem kurhanu natrafiono na dwa skupiska pozostałości stosu pogrzebowego wraz z przepalonymi kośćmi ludzkimi o średnicach około 50 cm. W niewielkiej odległości od skupisk odkryto pozostałości drewnianego wiadra, okucia od niego, przepalone krzemienne narzędzie, fragmenty glinianego naczynia oraz brązowy pierścień. Pozostałości wiadra można uznać za naczynie, w którym przeniesiono szczątki ze stosu pogrzebowego na miejsce pochówku (Kulakov 2012: 177-179). W niewielkiej odległości w kierunku południowego-zachodu zalegały pozostałości przepalanej trumny wraz z fragmentami kości. W północnej części obiektu natrafiono na drugą urnę w formie glinianego naczynia również zawierającą szczątki ludzkie. W kierunku południowego-zachodu od niej natrafiono na fragmenty wiadra, fragment brązowego pierścienia oraz fragmenty lepionych ręcznie glinianych naczyń. Pod nasypem kurhanu odkopano kolejną jamę wyróżniającą się barwą wypełniska lecz niezawierającą szczątków kostnych. Została ona zinterpretowana jako wykop powstały w okresie wikingim (Kulakov 2012: 181). W niewielkiej odległości od jamy odkryto fragmenty naczynia glinianego oraz dwa słabo zachowane zęby końskie zalegające pod warstwą organiki. Niewykluczone, że były to ślady po ofierze a pierwotny depozyt stanowiła skóra końska wraz z czaszką. Kurhan K126A datować można na koniec IX lub pierwszą połowę X wieku (Kulakov 2012: 177-184).

Analiza powyższych przykładów doprowadziła do następujących wniosków ujętych w poszczególnych kategoriach:

a) depozyty szczątków ludzkich:

Zdecydowana większość szczątków ludzkich należących do opisywanych przeze mnie kategorii, umieszczona została w grobach ciałałpalnych. Częściej były to obiekty jamowe, znane są jednak pochówki z przepalonymi kośćmi ludzkimi umieszczonymi wewnątrz brązowego bądź glinianego naczynia lub rozsypane w wypełnisku jamy. Charakterystyczna była obecność naczynia służącego prawdopodobnie do przenoszenia prochów ze stosu pogrzebowego na miejsce pochówku. Występowały również groby szkieletowe, czasem cechujące się obecnością trumien, były to jednak odosobnione przypadki.

b) depozyty szczątków końskich:

W przypadku częściowych pochówków końskich odkrywanych w towarzystwie szczątków ludzkich, w znakomitej większości przypadków były to depozyty czaszek, dużo rzadziej czaszek i kości kończyn. Rzadkością nie były natomiast groby, w których umieszczano dwie lub więcej czaszek. W niektórych obiektach odkrywano jedynie zęby końskie, było to jednak prawdopodobnie wynikiem procesów podepozycyjnych – reszta czaszki zapewne uległa rozkładowi. Charakterystyczne były częste odkrycia czaszek należących do źrebiąt.

c) konstrukcja obiektu:

Układ szczątków wewnątrz opisywanych obiektów wykazuje pewne analogie do depozytów zawierających szczątki ludzkie i szkielety końskie. Również występowały tutaj co najmniej dwie jamy grobowe – jedna przeznaczona na szczątki ludzkie, druga na końskie, przy czym wkop z kośćmi ludzkimi zawsze znajdował się powyżej szczątków zwierzęcia. Częste były przypadki oddzielania obu jam. Czyniono to przy pomocy bruku kamiennego bądź warstwy gliny przemieszanej z kamieniami.

d) wyposażenie grobów:

Przedmioty wchodzące w skład wyposażenia zawsze podzielone były na dwa depozyty – część składano w jamie ze szczątkami ludzkimi, pozostałe, zazwyczaj bogatsze depozyty, wkładano do wkopu zawierającego czaszki końskie. Typowymi elementami wyposażenia były części rzędu końskiego takie jak wędzidła, łączniki i ozdoby ogłowa. Znaleźiska uzbrojenia zdarzały się zdecydowanie częściej niż w przypadku grobów z całymi szkieletami końskimi. Interesujące, że nader często odkrywano groby zawierające jednocześnie broń i ozdoby kojarzone z atrybutami kobiecymi. W obiektach tych rejestrowano również obecność buław interpretowanych jako symbole władzy. W skład wyposażenia obiektów opisywanych w niniejszym podrozdziale wchodziły również przedmioty kojarzone z kupiectwem takie jak fragmenty wag szalkowych i odważniki oraz zabytki bogato zdobione srebrem. Generalnie wyposażenie szczątkowych grobów końskich było zdecydowanie bogatsze niż w przypadku depozytów całych szkieletów.

e) chronologia obiektów:

Wszystkie przytoczone powyżej przykłady obiektów wydatowane zostały na okres pomiędzy schyłkiem IX wieku a wiekiem XI.

Kwestia cząstkowych depozytów szkieletów końskich w grobach ludzkich wydaje się być dosyć trudna w interpretacji. Naturalnie nasuwa się myśl o kultowym przeznaczeniu takich obiektów. Na korzyść tego pomysłu przemawiają analogie z terenów wschodniobałtyjskich, skąd znanych jest wiele pochówków ludzkich zawierających czaszki

i kończyny końskie interpretowanych jako pozostałości po ofierze z wierzchowców składanej przy okazji nieuchwytnych archeologicznie rytuałów. Zastanawiające zdaje się być jednak tak krótkie datowanie opisywanych obiektów.

1 c: Samodzielne depozyty szczątków końskich:

Samodzielne depozyty szczątków końskich nietowarzyszące grobom ludzkim są jednym z charakterystycznych zjawisk dla obrządku pogrzebowego zachodnich Bałtów doby wczesnego średniowiecza. Występowały one jednak rzadziej niż warianty ze szczątkami ludzkimi.

Bartoszyce, powiat elbląski:

Na cmentarzysku w Bartoszycach, w obiekcie oznaczonym numerem 1, natrafiono na samodzielny depozyt szczątków końskich wyposażonych w zestaw przedmiotów. Odkryto tam wędzidło, elementy ogłowia końskiego z nakładkami oraz brązową sprzączką, a także żelazną sprzączkę oraz zakończenia rzemienia. Obiekt wydatowano na początek VIII wieku (Kulakov 1990: 63).

W obiekcie nr 3 również odkryto szkielet wierzchowca. Zestaw przedmiotów był nieco bogatszy niż w przypadku obiektu nr 1. W skład wyposażenia wchodziły: wędzidło z żelaznymi pobocznikami, brązowy łańcuch pokryty srebrem, elementy ogłowia z nakładkami, pięć sprzączek oraz nóż. Ten obiekt również powstał w początkach VIII wieku (Kulakov 1990: 63).

Na tym samym cmentarzysku, w obiekcie oznaczonym numerem 12, odkryto kolejny szkielet koński. Towarzyszyły mu wędzidło, elementy ogłowia z nakładkami oraz pozostałości siodła. Pochówek wydatowano na koniec VII - początek VIII wieku (Kulakov 1990: 63).

Nowinka, powiat elbląski:

Na nekropolii w Nowince odkryto co najmniej 49 obiektów zawierających szczątki końskie. Wśród nich zdecydowaną przewagę stanowiły groby ludzkie z towarzyszącymi im szkieletami wierzchowców. Znanych jest jednak kilka przykładów odosobnionych depozytów

szczątków zwierzęcych. Jednym z nich jest grób nr 20. Zarys jamy grobowej zarejestrowano około 20 cm poniżej powierzchni ziemi. Wśród jaśniejszego wypełniska wyraźnie wyróżniała się ciemniejsza, owalna plama zawierająca węgle. Według jednej z hipotez mogłaby to być pozostałość po ciepłym grobie ludzkim, brak jednak zarówno kości ludzkich, jak i wyposażenia charakterystycznego dla grobów ludzkich z towarzyszącymi szczątkami końskimi występującymi na opisywanym cmentarzysku. Połowicznie zachowany szkielet koński zorientowano wzdłuż osi północ-południe z głową skierowaną na południe. Zwierzę złożono na brzuchu z nogami podgiętymi pod tułów. Jego czaszka zwrócona była w lewo. Na podstawie badań stwierdzono, że należał on do samca w wieku 7-8 lat. W skład odkrytego w obiekcie wyposażenia weszły: trzyczęściowe wędzidło umieszczone w pysku wierzchowca, prostokątne uchwyty do rzemieni ogłowia, żelazne płytki, okucia oraz nity. Nekropole wydatowano na VI-VII wiek (Kontny, Okulicz-Kozaryn, Pietrzak 2011: 18-26).

Kolejnym przykładem odosobnionego depozytu szkieletu końskiego z Nowinki jest obiekt oznaczony numerem 119. Jamę o wymiarach 200x70 cm i głębokości 45 cm zorientowano wzdłuż osi północ-południe. Konia złożono analogicznie względem orientacji jamy grobowej. Zniszczony w górnej części szkielet złożono głową w kierunku południowym. Czaszka była skrzyżowana w prawą stronę. Tułów zwierzęcia był nienaturalnie skrzyżowany w prawo a kończyny podwinięte, co może świadczyć o zasypywaniu skrzyżowanego, żywego wierzchowca. Między zębami konia odkryto trzyczęściowe, żelazne wędzidło. Poza nim natrafiono tylko na prostokątną klamrę (Kontny, Okulicz-Kozaryn, Pietrzak 2011: 47).

Układ szkieletu końskiego odkrytego w grobie nr 160 również wskazuje na zasypywanie żywcem. Szczątki końskie zorientowano wzdłuż osi północ-południe z głową w kierunku południowym. Konia złożono na brzuchu. Tylne nogi miał podwinięte pod tułów, natomiast przednie wysunięte do przodu. Na podstawie badań zachowanych kości stwierdzono, że w chwili śmierci osiągnął wiek około 4 lat. Analogicznie jak w opisywanych powyżej obiektach, również w pysku tego konia znajdowało się trzyczęściowe żelazne wędzidło. Poza nim natrafiono jedynie na brązowe okucia z nitami mogące pełnić funkcję brząkałów (Kontny, Okulicz-Kozaryn, Pietrzak 2011: 55).

Suvorovo, rejon Gvardejskij:

W obiekcie nr 26 odkryto szkielet koński. Zwierzę wyposażono w wędzidło, żelazną sprzączkę, kościany grzebień i żelazne zgrzebło. Obiekt wydatowano na VI wiek (Kulakov 1990: 64).

Również w obiekcie oznaczonym numerem 266 natrafiono na szczątki końskie. Zwierzę wyposażono jedynie w wędzidło, a pochówek pochodzi prawdopodobnie z VIII wieku (Kulakov 1990: 67).

W pochówku nr 325 odkryto szkielety dwóch koni. Wierzchowce spoczywały we wschodniej części jamy głowami zwrócone na południe. Zaopatrzone je w trzy wędzidła oraz trzy pary strzemion. Obiekt powstał w połowie X wieku (Kulakov 1990: 68).

Z kolei w obiekcie oznaczonym numerem 349, razem ze szkieletem końskim, odkryto wędzidło oraz parę strzemion. Pochówek został wydatowany na VIII-IX wiek (Kulakov 1990: 68).

Również w grobie nr 367 odkryto odosobniony pochówek koński. W skład wyposażenia weszło wędzidło, dwie żelazne sprzączki oraz para strzemion. Obiekt powstał w drugiej połowie X wieku (Kulakov 1990: 69).

Na cmentarzysku w **Suvorovie** zdarzały się również samodzielne depozyty szczątków końskich całkowicie pozbawione wyposażenia. Sytuacja taka miała miejsce m. in. w przypadku obiektów nr 374, 375 i 377. Rzadkością nie były również szkielety końskie zaopatrzone jedynie w wędzidła. Doskonałym przykładem takiej sytuacji są pochówki nr 376 oraz 380 (Kulakov 1990: 69).

Tumiany, pow. olsztyński:

W grobie nr I zachowały się jedynie fragmentaryczne szczątki końskie – odkryto tam dwadzieścia fragmentów przednich i tylnych kończyn końskich. Grób został zniszczony a jego wypełnisko złożono w kontekście wtórnym na północnym skraju północnego skupiska grobów koni (Karczewski 2011: 410).

Umieszczony w północnym skupisku grobów koni pochówek nr II również został zniszczony. W jego jamie odkryto fragmenty kości co najmniej dwóch wierzchowców. W skład wyposażenia wchodziły dwudzielne wędzidło krępulcowe wykonane z żelaza, krępulec z rogu jelenia oraz fragmenty nieokreślonych przedmiotów żelaznych będących prawdopodobnie pozostałościami elementów ogłowia (Karczewski 2011: 410).

Na temat grobu nr III zachowało się zdecydowanie więcej informacji (Ryc. 5:1). Pochówek zawierający szczątki wierzchowca oznaczonego numerem 4 odkryto w północnym skupisku grobów końskich. Jamę na planie nieregularnego, wydłużonego owalu zorientowano wzdłuż osi północ-południe. Zwierzę ułożono na brzuchu z głową skierowaną na południe w kierunku konia nr 6 i odgiętą na wschód. Przednia prawa kończyna końska była wysunięta

do przodu, natomiast pozostałe podgięte pod tułów. Taki układ szczątków wskazuje być może na fakt, że zwierzę zasypano żywcem, skrepowano sznurem, bądź rzemieniem. Jego wiek określono na 6 lat. Wyposażenie jamy grobowej było dość bogate. W jego skład wchodziły elementy rzędu końskiego takie jak dwudzielne wędzidło krępulcowe umieszczone w pysku zwierzęcia, sprzączka żelazna o owalnej ramce, fragmenty żelaznego okucia rzemienia, prostokątny fragment okucia żelaznego oraz trzy fragmenty srebrnej folii, w tym jeden na fragmencie przedmiotu brązowego. Ponadto konia wyposażono w cztery fragmenty drutu brązowego i cztery fragmenty przedmiotów brązowych, trójwarstwowy grzebień rogowy, nożyce żelazne i fragment noża wykonanego z żelaza. Ponadto spośród kości końskich wydzielono fragment szczęki świni (Karczewski 2011: 410).

W tym samym grobie, w obrębie powyżej opisanej jamy, odkryto również kompletny szkielet dorosłego konia oznaczonego numerem 5. Zwierzę złożono częściowo na koniu nr 4. Szkielet spoczywał na brzuchu z głową skierowaną na południe i odgiętą do tyłu, w stronę konia nr 6. Kończyny wierzchowca były zgięte w stawach i ułożone pod tułowiem. Zwierzę wyposażono w żelazne, dwudzielne, wędzidło krępulcowe umieszczone w jego pysku oraz cztery skuwki rzemieni (Karczewski 2011: 410).

Szkielet trzeciego konia z grobu nr III, oznaczonego numerem 6, złożono na wschód od koni nr 4 i 5. Stwierdzono, że kompletny szkielet należał do dorosłego wierzchowca. W grobie nie odnaleziono wyposażenia (Karczewski 2011: 410).

Grób nr IV został poważnie uszkodzony, dlatego zachowały się jedynie nieliczne fragmenty kości kończyn konia nr 7 (Ryc. 5:2). Jamę o nieregularnym, owalnym kształcie zorientowano wzdłuż osi północ-południe i umieszczono w północnej części cmentarzyska przeznaczonej na pochówki końskie. Konia złożono prawdopodobnie na brzuchu z kończynami podkurczonymi pod tułów i głową skierowaną na południe. Przy czaszce zwierzęcia odkryto duży kamień polny. Nie zachowały się żadne elementy wyposażenia (Karczewski 2011: 410).

Grób nr VI to kolejny obiekt, w którym zdeponowano kompletny szkielet koński (Ryc. 6:2). Stwierdzono, że wierzchowiec miał w chwili śmierci 7 lat. Jamę o kształcie nieregularnego prostokąta usytuowano w północnej części skupiska grobów końskich wzdłuż osi północny-zachód południowy-wschód. W jej północno-zachodniej części umieszczono duży kamień. Konia złożono na brzuchu z kończynami podkulonymi pod tułów i głową zwróconą na południowy-wschód. Jedynym wyposażeniem wierzchowca było wędzidło krępulcowe umieszczone w pysku zwierzęcia (Karczewski 2011: 412).

W obiekcie nr VII pochowano dwa konie (Ryc. 6:3). Jamę o analogicznym kształcie i orientacji względem kierunków świata co w przypadku grobu nr VI umieszczono w centralnej części północnego skupiska grobów koni. Zwierzę nr 12 złożono na brzuchu przechylone na lewy bok i skierowane głową na południe. Czaszka wierzchowca była skrzyżowana na zachód. Tak nietypowe ułożenie szkieletu może świadczyć o zasypywaniu konia żywcem. Jego wiek oceniono na 9 lat. Wyposażenie obiektu było dosyć ubogie, w jego skład weszły elementy rzędu końskiego takie jak żelazne dwudzielne wędzidło z pierścieniami umieszczone w pysku zwierzęcia oraz sprzączki do popręgu (Karczewski 2011: 412).

W tej samej jamie grobowej umieszczono konia nr 13. Zwierzę złożono na brzuchu przechylone na prawy bok. Jego głowa była skierowana na południe i nienaturalnie podwinięta ku dołowi oraz przekrzywiona na zachód. Między zębami wierzchowca umieszczono dwuczęściowe wędzidło krępulcowe. W grobie nr VII odkryto również nożyce żelazne oraz rogowy grzebień z pochewką. Układ przedmiotów nie pozwala na przydzielenie ich do konkretnego zwierzęcia (Karczewski 2011: 412).

W grobie nr VIII pochowano aż cztery konie (Ryc. 6:4). Niestety brakuje informacji na temat kompletności szkieletów, wiadomo jedynie, że w przypadku wszystkich zwierząt stwierdzono obecność czaszek. Jamę na planie nieregularnego owalu zorientowaną wzdłuż osi północ-południe umieszczono w południowej części skupiska grobów koni. Kości konia oznaczonego numerem 14 były przemieszane z fragmentami szkieletów pozostałych zwierząt a czaszka leżała na lewym boku skierowana na południe. Jego wiek określono na 6 lat. Koń nr 15 zwrócony był głową na południe, a jego czaszka odwrócona zębami górnej szczęki ku górze. Pozostała część szkieletu była przemieszana z kośćmi innych zwierząt. Stwierdzono, że szkielet należał do dorosłego wierzchowca. Wszystkie kości konia nr 16 były przemieszane ze szczątkami pozostałych. Jego wiek określono na około 12 lat. Podobna sytuacja wystąpiła w przypadku czwartego konia – jego kości również uległy przemieszaniu a w chwili śmierci miał od 14 do 17 lat. W skład wyposażenia grobu nr VIII weszły: dwudzielne wędzidło krępulcowe umieszczone w pysku konia nr 14, sprzączka żelazna, nóż, trójwarstwowy grzebień z rogu z pochewką, żelazne nożyce, szczypczyki brązowe, obrobiony ząb koński oraz fragmenty ceramiki (Karczewski 2011: 412-413).

W południowej części północnego skupiska grobów koni umieszczono jamę grobu nr IX (Ryc. 6:5). Miała ona kształt wydłużonego, nieregularnego owalu i była zorientowana wzdłuż osi północ-południe. Zdeponowano w niej dwa kompletne szkielety końskie. Zwierzę oznaczone numerem 18 leżało na brzuchu głową w kierunku południowym. Trzy kończyny były podwinięte pod tułów, natomiast przednia prawa noga wysunięta ku przodowi. Czaszka

zwierzęcia spoczywała na prawym boku i skierowana była na zachód. Wiek wierzchowca oceniono na 6 lat. Jedyne wyposażenie stanowiła brązowa sprzączka do popręgu oraz fragmenty ceramiki (Karczewski 2011: 414).

Drugiego konia złożonego w grobie nr IX umieszczono na brzuchu przodem na południe ze wszystkimi kończynami podwiniętymi pod tułów. Jego czaszka leżała na prawym boku w kierunku wschodnim. Wiek wierzchowca oceniono na ponad 11 lat. Wyposażenie konia nr 19 było zdecydowanie bogatsze niż w przypadku pierwszego wierzchowca. W jego skład weszły elementy rzędu końskiego takie jak dwudzielne wędzidło z pierścieniami umieszczone w pysku, żelazny rozdzielacz rzemieni oraz żelazne sprzączki. Poza tym konia zaopatrzone w rogowy grzebień z pochewką, żelazne nożyce oraz nieokreślony przedmiot żelazny (Karczewski 2011: 414).

W grobie nr X odkryto kompletny szkielet bardzo młodego konia – jego wiek określono na 1,5 roku (Ryc. 7:1). Jamę na planie nieregularnego, wydłużonego owalu zorientowano wzdłuż osi północ-południe i umieszczono w północnej części południowo-zachodniego skupiska grobów końskich. Zwierzę złożono na brzuchu przodem ku południowi. Trzy kończyny miało podwinięte pod tułów, natomiast jedna z przednich kończyn była wysunięta ku przodowi. Czaszka wierzchowca skierowana była na południowy-wschód. Wyposażono go w przedmioty stanowiące elementy rzędu końskiego: trójdzielne wędzidło z pierścieniami umieszczone w pysku konia, sprzączki do popręgu, nity, fragmenty rzemienia oraz okruchy brązu (Karczewski 2011: 414).

Jamę grobu oznaczonego numerem XI umieszczono we wschodniej części południowo-zachodniego skupiska grobów końskich (Ryc. 7:2). Miała ona kształt nieregularnego prostokąta z zaokrąglonymi narożnikami i była zorientowana wzdłuż osi północny-wschód południowy-zachód. Wierzchowiec leżał na brzuchu mocno przechylony na prawy bok zwrócony przodem na południe. Tylne kończyny konia były podwinięte pod tułów, natomiast przednie wysunięte do przodu i zgięte w stawach nadgarstkowych. Głowa była opuszczona w dół i umieszczona między przednimi nogami. Wiek konia oceniono na około rok. W pysku zwierzęcia odkryto dwudzielne wędzidło z pierścieniami, natomiast w okolicy szkieletu zdeponowano sprzączkę od popręgu (Karczewski 2011: 415).

Grób nr XII to kolejny obiekt, w którym natrafiono na szkielet bardzo młodego konia – oceniono, że w chwili śmierci nie osiągnął jednego roku (Ryc. 7:3). Jama grobowa zorientowana była w południowo-zachodniej części południowo-zachodniego skupiska grobów końskich. Zwierzę złożono na brzuchu mocno przechylone na prawy bok. Przodem było zwrócone na południe z czaszką przekrzywioną na wschód. Kończyny konia zostały

zgięte w stawach i podwinięte pod tułów. W grobie brakowało wyposażenia (Karczewski 2011: 415).

Z nekropolii w **Tumianach** pochodzi również kilka obiektów, w których złożono szczątki końskie noszące ślady rozczłonkowania. W grobie nr XIII odkryto kompletny szkielet wierzchowca, jednak jego czaszka została oddzielona od reszty ciała i ułożona w południowej części jamy, w odległości około 20 cm (Ryc. 7:4; Karczewski 2011: 176). Szkielet koński odkryto na głębokości 25 cm i złożono go na brzuchu z nogami podgiętymi pod tułów, przodem w kierunku południowym, nieznacznie odchyłony na zachód. Na południowy-wschód od wierzchowca odkryto kamienie polne. W skład wyposażenia zwierzęcia weszły: żelazne wędzidło trójdzielne, bogato ornamentowana sprzączka będąca elementem ogłowia oraz kilkadziesiąt brązowych i srebrnych blaszek łączących pierwotnie rzemienie. W okolicach boku końskiego natrafiono na drugą sprzączkę oraz nieokreślony przedmiot żelazny (Baranowski 1996: 107-110).

W jamie grobu nr XIV odkryto dwa szkielety końskie (Ryc. 8:1). Obiekt na planie nieregularnego prostokąta cechowały wymiary 240x60 cm i głębokość 85 cm. Jamę umieszczono na północno-wschodnim skraju południowo-wschodniego skupiska grobów końskich i zorientowano wzdłuż osi północ-południe. Koń oznaczony numerem 24 był umieszczony w południowej części jamy z głową zwróconą żuchwą ku górze. Nad jego czaszką natrafiono na kości miednicy i kończyn. Jego wiek określono na 10 lat. W pysku zwierzęcia natrafiono na dwudzielne wędzidło z pierścieniami. Szczątki drugiego wierzchowca umieszczono natomiast w północnej części jamy. Jego czaszkę złożono na boku a ponad nią zalegały kości żeber, kości długie oraz miednica. Na podstawie badań szczątków stwierdzono, że w chwili śmierci wierzchowiec osiągnął wiek niższy niż 3,5 roku. Konia nr 25 również wyposażono jedynie w żelazne, dwudzielne wędzidło z pierścieniami umieszczone w jego pysku. Szkielety koni nr 24 i 25 były zdekompletowane i przemieszane, co być może stanowiło ślad po uszkodzeniu grobu (Karczewski 2011: 415-416).

W grobie nr XV zostały złożone dwa szkielety końskie pozbawione głów (Ryc. 8:2). Pochówek nie był uszkodzony, więc braku czaszek nie można tłumaczyć późniejszymi procesami podepozycyjnymi. Na jamę obiektu natrafiono na zachodnim skraju południowo-wschodniego skupiska grobów końskich. Jamę o kształcie nieregularnego prostokąta cechowały wymiary 180x115 cm przy głębokości 70 cm. Zorientowano ją wzdłuż osi północ-południe. Konia nr 26 złożono na brzuchu obok wierzchowca nr 27. Przodem był zwrócony na południe. Tylne kończyny podwinięto pod tułów, natomiast przednie wyprostowane wysunięte były ku przodowi. Zwierzę oznaczone numerem 27 również złożono na brzuchu

przodem w kierunku południowym. Układ kończyn był analogiczny co w przypadku konia nr 26. W skład wyposażenia grobu nr XV wchodziły elementy rzędu końskiego: dwa żelazne trójdzielne wędzidła z pierścieniami. Poza tym w okolicach szkieletu konia nr 27 odkryto brązowy rozdzielacz rzemieni, zachowane fragmenty rzemieni oraz żelazną sprzączkę do popręgu (Karczewski 2011: 176; 416).

Grób nr XVI to kolejny obiekt z nekropolii w **Tumianach**, w którym złożono szkielety dwóch wierzchowców (Ryc. 8:3, 9:1). Jamę grobową umieszczono na południowym skraju południowo-wschodniego skupiska grobów końskich. Miała ona kształt nieregularnego prostokąta a jej głębokość wynosiła 90 cm. Obiekt zorientowano wzdłuż osi północ-południe. Konia nr 28 złożono w górnej części jamy, bezpośrednio nad drugim wierzchowcem. Zwierzę spoczywało na brzuchu zwrócone przodem na południe z kończynami podwiniętymi pod tułów. W pysku wierzchowca znajdowało się żelazne trójdzielne wędzidło. Poza tym wyposażono go w brązowe sprzączki, rozdzielacze rzemieni oraz kilkadziesiąt brązowych okuć ze srebrnymi główkami nitów. Zachowały się również pojedyncze fragmenty rzemieni ogłowa. Na podstawie zachowanych kości oceniono wiek zwierzęcia na 9-10 lat. Konia oznaczonego numerem 29 również ułożono na brzuchu z podkurczonymi kończynami. Głowa zwierzęcia zwrócona była na południe i przekrzywiona na zachód. Zachowały się niewielkie fragmenty skóry oraz sierści. W pysku konia nr 29 również odkryto trójdzielne wędzidło z pierścieniami. Na pozostałe elementy rzędu końskiego składały się sprzączki z zachowanymi fragmentami rzemieni, rozdzielacze krzyżowe, okucia końca pasa oraz kilkaset okuć wykonanych z brązu i srebrnych blaszek z nitami umieszczonych na zachowanych fragmentach rzemieni. Poza tym w okolicy szkieletu drugiego konia zdeponowano również kilkadziesiąt fragmentów przedmiotów brązowych, z których część zaopatrzone w nity lub srebrne okucia, żelazne nożyce oraz fragment blachy brązowej. Wiek wierzchowca oceniono na 8-9 lat. Pod szkieletami koni natrafiono na cienką warstwę białej substancji przypominającej wapno (Karczewski 2011: 416-417).

W obiekcie oznaczonym numerem XVII odkryto częściowo zachowany szkielet koński (Ryc. 9:2). Umieszczenie jamy było dosyć nietypowe – natrafiono na nią poza skupiskami grobów ludzkich. Obiekt miał kształt nieregularnego prostokąta zorientowanego wzdłuż osi północny-zachód południowy-wschód. Jamę cechowały wymiary 115x55 cm. Konia złożono na lewym boku przodem w kierunku południowego-zachodu. Głowa wierzchowca była skierowana ku dołowi i złożona pomiędzy kończynami a szyja nienaturalnie wygięta. Kończyny były zgięte w stawach i podwinięte pod tułów. W skład wyposażenia obiektu weszły: dwudzielne wędzidło z pierścieniami umieszczone w pysku

zwierzęcia, siedem rozdzielaczy rzemieni, fragmenty główek nitów, fragmenty rzemieni, fragmenty brązowych skuwek rzemieni ogłowia i wodzy, 76 okuć wykonanych z brązu, fragmenty nitów i okuć, nożyce żelazne oraz żelazna sprzączka. Zachowały się również fragmenty skóry. Na podstawie zachowanych fragmentów szkieletu, oceniono że koń w chwili śmierci osiągnął wiek 9 lat (Karczewski 2011: 417).

Źródła dotyczące eksplorowanego przed II wojną światową grobu nr 25 są dosyć niejasne. Odkryto tam jedynie zęby końskie wraz z wędzidłem z pierścieniami i żelazną sprzączką. Nie wiadomo jednak na pewno, czy znalezisko było efektem zdeponowania większej ilości szczątków końskich, które uległy rozkładowi, czy w grobie złożono tylko zęby zwierzęcia (Karczewski 2011: 176).

Na cmentarzysku w **Tumianach** odkryto wiele szkieletów wierzchowców wyposażonych w elementy rzędu końskiego. Sytuacja taka miała miejsce m. in. w grobie nr 177. Kompletny lub niemal kompletny szkielet zwierzęcia wyposażono w żelazne, dwudzielne wędzidło z pierścieniami, cztery brązowe sprzączki stanowiące elementy łączące rzemienie oraz nakładki brązowe. Okucia ozdób ogłowia inkrustowano srebrem. Poza tym w jamie spoczywały para ostróg oraz fragmenty przedmiotu żelaznego, będącego prawdopodobnie pozostałością po strzemienu (Karczewski 2011: 409).

Dosyć podobna sytuacja miała miejsce w grobie nr 226, z tą różnicą, że w tym obiekcie odkryto trzy szkielety końskie. W skład przedmiotów odnalezionych przy pierwszym z nich weszły: żelazne wędzidło z brązowymi pierścieniami, brązowe okucia ogłowia oraz brązowa sprzączka. Drugiego wierzchowca wyposażono jedynie w dwudzielne wędzidło z pierścieniami oraz brązowe okucia. Najbogatszy zestaw przedmiotów odkryto w okolicach trzeciego szkieletu. Były to: żelazne wędzidło z pierścieniami, brązowe okucia ogłowia, kościany grzebień oraz nożyce żelazne (Karczewski 2011: 409).

Kolejny przykład grobu ze szkieletami trzech koni z **Tumian** to pochówek nr 228. Układ szczątków zwierząt wskazuje na zasypanie żywcem. Głowa konia nr 1 znajdowała się pod tułowiem drugiego zwierzęcia a szczątki trzeciego zostały przemieszane wewnątrz jamy. Ze względu na skomplikowany układ kości zwierząt nie jest możliwe przypisanie elementów wyposażenia poszczególnym wierzchowcom. W jego skład weszły: wędzidła żelazne z brązowymi pierścieniami i bocznymi prętami inkrustowanymi srebrem, brązowe okucia i brązowe, inkrustowane srebrem rozdzielacze rzemieni oraz brązowe i żelazne sprzączki. Skomplikowany układ szczątków końskich oraz obecność zdobionych srebrem elementów wyposażenia może świadczyć o wyjątkowej roli opisywanego pochówku (Karczewski 2011: 409).

Poza zachowanymi w przeważnie dobrym stanie grobami zawierającymi szczątki końskie, na cmentarzysku w **Tumianach** odkryto również skupisko kości trzech wierzchowców złożone w jamie po wybieraniu gliny umieszczonej na południowo-wschodnim skraju stanowiska. Zachowały się niemal kompletne szkielety koni oznaczonych numerami 31, 32 i 33. Ich wiek oceniono odpowiednio na 6, 8-9 i 11-12 lat. W jamie odkryto również lancetowate okucia końców rzemieni, pięć brązowych, prostokątnych okuć oraz kilkadziesiąt okuć i nitów z brązu zachowanych fragmentarycznie (Karczewski 2011: 417).

Nekropolia w **Tumianach** zdecydowanie wyróżnia się na tle pozostałych opisywanych przez mnie stanowisk ze szczątkami końskimi. Uwagę zwraca duża ilość grobów wierzchowców, ze szkieletami często noszącymi ślady gwałtownej śmierci. Przeważająca większość pochowanych zwierząt była w chwili śmierci w sile wieku. Interesujące jest również wyposażenie poszczególnych obiektów – zazwyczaj są to przede wszystkim elementy rzędu końskiego, niekiedy bogato zdobione. Obiekty z **Tumian** wyróżnia całkowity brak uzbrojenia – wyjątkiem może być jedynie fragment domniemanej broni obuchowej z grobu nr XIII.

Poganowo, powiat kętrzyński:

Stanowisko nr 4 w miejscowości **Poganowo** leżącej w powiecie kętrzyńskim nie jest cmentarzyskiem, jednak odkryte na nim obiekty mogą mieć wpływ na interpretację depozytów szczątków końskich ze stanowisk sepulkralnych. Na wzgórzu otoczonym ciekami wodnymi natrafiono na skupiska kości zwierzęcych, materiału ceramicznego oraz antropomorficzną rzeźbę kamienną. Stanowisko umieszczono w pobliżu grodziska i interpretowane jest jako wczesnośredniowieczne miejsce kultu. Na podstawie zachowanych fragmentów ceramiki stwierdzono, że użytkowano je w okresie X-XII wieku. Około 90% kości zwierzęcych to szczątki końskie, przede wszystkim czaszki oraz kończyny. Na podstawie analiz stwierdzono, że przeważająca większość z nich należała do osobników w sile wieku – od 6 do 14 lat. Zarejestrowano jednak obecność zarówno szczątków źrebiąt, jak i koni starszych niż 20 lat. Kości należały do około 60 osobników. Znalezisko to można prawdopodobnie łączyć ze składaniem ofiar i rytualnym ściąganiem skóry. Poza kośćmi końskimi, natrafiono na szczątki bydła, tura oraz psa. Na stanowisku odkryto również ślad po drewnianej konstrukcji, co wraz z usytuowaniem, obecnością antropomorficznej rzeźby oraz znaleziskami kości zwierzęcych zdaje się potwierdzać jego rytualny charakter (Wyczółkowski 2009: 605-633).

Kilka opisanych powyżej przykładów samodzielnych depozytów szczątków końskich pozwala na wysunięcie następujących wniosków:

a) depozyty szczątków końskich:

Przeważająca większość samodzielnych depozytów szczątków końskich to kompletne lub niemal kompletne szkielety tych zwierząt. Zdarzały się obiekty, w których odkryto jedynie pojedyncze kości, było to jednak prawdopodobnie wynikiem zniszczenia pochówku lub rozkładu pozostałych szczątków. Charakterystyczne było deponowanie szkieletów wierzchowców w pozycji brzusznej z podkulonymi pod tułów nogami. Układ taki pozwala domniemywać, że przed zasypaniem krępowano konia a samego aktu pochówku dokonywano jeszcze podczas życia zwierzęcia. Wskazuje na to również fakt, że bardzo często odkrywano szkielety z trzema nogami podwiniętymi pod tułów i jedną, przednią kończyną wysuniętą ku przodowi. Na nekropoliach Bałtów zachodnich obecne były zarówno pojedyncze, podwójne jak i zbiorowe groby końskie. Większość pochowanych wierzchowców była w sile wieku. Tam, gdzie możliwa była ocena płci konia, stwierdzono, że pochowano samce. We wszystkich przytoczonych powyżej przykładach konie złożono głową w kierunku zbliżonym do południowego.

b) konstrukcja obiektów:

Szczałki końskie składano w podłużnych jamach zorientowanych wzdłuż osi północ-południe lub linii zbliżonej do niej. Czasem występowały pojedyncze kamienie polne.

c) wyposażenie grobów:

Wyposażenie pochówków opisywanej kategorii było zdecydowanie uboższe niż w przypadku obiektów zawierających jednocześnie szczątki ludzkie i końskie. Charakterystyczne było umieszczanie w jamach grobowych elementów rzędu końskiego, narzędzi i przedmiotów codziennego użytku. Elementy uzbrojenia (jeżeli w ogóle) występowały bardzo rzadko.

d) chronologia obiektów:

Większość samodzielnych depozytów szczątków końskich wydatowano na okres pomiędzy VII, a X wiekiem.

Pochówki końskie nie pozostające w bezpośredniej relacji ze szczątkami ludzkimi są zdecydowanie najbardziej jednorodną spośród opisywanych przeze mnie kategorii. W niemal wszystkich pochówkach podobny był zarówno układ szczątków, wyposażenie a nawet wiek i płeć pochowanych wierzchowców.

1 d: Pochówki ludzkie wyposażone w elementy rzędu końskiego:

Groby ludzkie niezawierające szczątków końskich, a wyposażone jedynie w elementy rzędu końskiego były na terenach zachodniobałtyjskich stosunkowo rzadkich zjawiskiem. Być może ich powstawanie można być może tłumaczyć względami pragmatycznymi, gdzie przedmioty związane z jeździectwem miałyby symbolicznie zastępować szkielet koński.

Chojnowo, powiat elbląski:

W obiekcie nr 1 natrafiono na ciałopalny pochówek ludzki. Przepalone kości odkryto w jamie o głębokości 60 cm obłożonej kamieniami. W skład wyposażenia weszło: pięć brązowych i srebrnych sprzączek, brązowe i srebrne nakładki, pierścień wykonany z brązu, grot włóczni (?), fragmenty wędzidła, paciorki bursztynowe, fragmenty nieokreślonych przedmiotów brązowych oraz ceramiki. Czas powstania obiektu określono na początek VIII wieku (Kulakov 1990: 62).

Holmogor'e, rejon Pravdinskij:

W obiekcie o nieznanym numerze odkryto szczątki ludzkie. W skład wyposażenia wchodziły: wędzidło, okrągła fibula, para strzemion, dwie żelazne sprzączki, fragmenty naczyń, trzy sprzączki wykonane z brązu, dwa paciorki, dwa zakończenia rzemieni oraz nakładki służące jako ozdoby ogłowia końskiego. Obiekt powstał na przełomie VII i VIII wieku (Kulakov 1990: 63).

Klincovka, rejon Zelenogradskij:

W obiekcie nr 2 odkryto dwa oddzielne depozyty przedmiotów. Na wyższym poziomie natrafiono na okrągłą w planie jamę o średnicy 1,37 m i głębokości 0,42 m. Leżały w niej dwa groty włóczni, cztery odważniki, dzwonek brązowy, fragmenty kościanego grzebienia, kółko brązowe, naczynie, nity oraz gwoździe. Wszystkie wyżej wymienione przedmioty nosiły ślady działalności ognia. W jamie położonej poniżej złożono wędzidło, parę strzemion, żelazną sprzączkę, parę ostróg oraz kółko wykonane z brązu. Obiekt wydatowano na początek XI wieku (Kulakov 1990: 73).

Na tym samym cmentarzysku odkryto również drugi bardzo interesujący obiekt oznaczony numerem 4. Tu również całość wypełniska podzielona była na dwa poziomy. W jamie położonej bliżej powierzchni natrafiono na skupisko przepalonych kości ludzkich przykryte naczyniem glinianym. Na podstawie analogii z innych stanowisk można domniemywać, że służyło ono do przeniesienia prochów ze stosu pogrzebowego na docelowe miejsce pochówku. Między przepalonymi kośćmi zachowały się fragmenty brązowego wianka służącego jako żeńska ozdoba głowy. Poza nim na pozostałe wyposażenie grobu ludzkiego składały się: fibula, naczynie, fragment bursztynu, dzwoneczek oraz trzy gwoździe. W jamie położonej poniżej odkryto wędzidło, pięć dwustronnych nakładek na rzemienie ogłowia, dwa zakończenia rzemieni, parę ostróg, sprzączki oraz 11 dzwoneczków będących prawdopodobnie elementami ogłowia końskiego. Na podstawie wyposażenia można sądzić, że w obiekcie nr 4 pochowano kobietę, pełniącą wyjątkową rolę w społeczności, do której należała. Wyposażenie niżej położonej jamy przywodzi na myśl bogatsze zestawy przedmiotów, darowane zazwyczaj wierzchowcom w grobach konnych wojowników. Być może w opisywanym pochówku miało ono pełnić funkcję symbolu zastępującego szkielec koński. Na podstawie odkrytych przedmiotów obiekt wydatowano na pierwszą połowę XI wieku (Kulakov 1990: 73).

Również w obiekcie nr 40 odkryto grób ludzki wraz z towarzyszącym mu depozytem elementów rzędu końskiego. Odkryto tam w przybliżeniu prostokątną jamę o wymiarach 2,17x0,90m i głębokości około 35 cm zorientowaną wzdłuż linii północny-zachód południowy-wschód. Na wyżej położonym poziomie obiektu natrafiono na parę złamanych nożyc, klucz, trzy przęśliki tkackie, paciorek bursztynowy, ostrogi, naczynie, nóż oraz fragmenty ceramiki. Na niższym poziomie obiektu, w oddzielnym depozycie, złożono wędzidło, parę strzemion, dzwoneczki, kółko żelazne oraz brązowe okute żelazem. Całość wydatowano na koniec XI wieku (Kulakov 1990: 76).

W pochówku oznaczonym numerem 41 natrafiono na prawie okrągłą jamę o wymiarach 1,17x1,15 cm i głębokości 40 cm. Najwyższy poziom obiektu został zniszczony przez późniejsze pochówki. Zachowały się groty włóczni, dwa przęśliki tkackie, ciężarek do wagi, fragmenty brązowej buławki, fragment ostrogi, fragment paciorka bursztynowego, gwoździe, fragmenty brązowego naczynia oraz fragmenty ceramiki. Na niższym poziomie, w oddzielnym depozycie, złożono wędzidło, parę strzemion zdobionych srebrem, żelazną trzyczęściową sprzączkę i dzwonek. Obiekt powstał w pierwszej połowie XI wieku (Kulakov 1990: 76).

Nieco inaczej prezentował się rozkład depozytów w obiekcie nr 47. W owalnej jamie o wymiarach 1,60x1,56 m i głębokości 50 cm, zorientowanej po linii północny-zachód południowy-wschód, złożono całość wyposażenia. Odkryto tam groty włóczni, fragmenty noża, zachowane fragmentarycznie naczynie brązowe i fragmenty ceramiki. W tym samym depozycie znalazły się również elementy rzędu końskiego – wędzidło, para strzemion, dzwonek i dwie żelazne sprzączki. Pochówek powstał w drugiej połowie XI wieku (Kulakov 1990: 76).

Obiekt oznaczony numerem 51 wyróżniała obecność dużej ilości elementów uzbrojenia. Prostokątną jamę o wymiarach 1,40x1,00 m i głębokości 28 cm zorientowano wzdłuż linii północny-zachód południowy-wschód. W skład wyposażenia weszły: zgięty intencjonalnie miecz z pozostałościami brązowej okładziny rękojeści, fragmenty ostrogi, fragmenty grzebienia kościanego, wędzidło zdobione srebrem i umbo żelazne. Wszystkie przedmioty znajdowały się w jednym skupisku a obiekt wydatowano na XI wiek (Kulakov 1990: 77).

Pochówek nr 73 charakteryzował się obecnością owalnej jamy o wymiarach 1,60x1,15 m i głębokości 30 cm zorientowanej wzdłuż linii północny-zachód południowy-wschód. W południowo-zachodniej części jamy, na wyższym poziomie elementy wyposażenia umieszczono pomiędzy dwoma skupiskami przepalonych kości ludzkich. Były to ostroga, przedmiot żelazny, gwóźdź oraz fragmenty dna naczynia ceramicznego. Na niższym poziomie zdeponowano wędzidło, parę strzemion, dzwonek, nakładkę i dwa przedmioty żelazne. Stwierdzono, że grób powstał na początku XI wieku (Kulakov 1990: 78).

W obiekcie nr 82 zarysy wyżej położonej jamy uległy zatarciu. Odkryto tu drewnianą, migdałowatą w kształcie konstrukcję, o wymiarach 1,00x0,75 m zorientowaną wzdłuż osi północny-zachód południowy-wschód. Był to rodzaj modelu łodzi. Na wyższym poziomie obiektu natrafiono na fragmenty naczyń ceramicznych oraz fragment bursztynu. Poniżej, w jamie o wymiarach 1,20x1,05 m i głębokości 55 cm zorientowanej wzdłuż osi wschód-zachód, odnaleziono materiał filcowy ułożony w kształt mający imitować czaszkę końską. Nałożono na nie ogłowie końskie z nakładkami, zakończeniami rzemieni i dzwoneczkami. Na północ od imitacji czaszki zwierzęcia odkryto depozyt przedmiotów. W jego skład weszły: rzemień z nakładkami, para strzemion, żelazna sprzączka oraz ostroga. Ten, zdecydowanie wyróżniający się na tle pozostałych obiekt, wydatowano na koniec X wieku (Kulakov 1990: 78-79).

Małyj Kaup, rejon Zelenogradskij:

W 1874 roku przeprowadzono badania, w wyniku których natrafiono na grób zawierający inhumacyjne szczątki ludzkie (numer inwentarza Muzeum Pruskiego: II.87.437:n). W skład inwentarza wchodziły: trzy brązowe fibule, para wykonanych z brązu bransolet, 52 szklane i gliniane paciorki, fragment noża, nożyczki, fragment nieokreślonego przedmiotu, dzwoneczek oraz wędzidło. W grobie pochowano prawdopodobnie kobietę, a obiekt wydatowano na IX wiek (Kulakov 2012: 122).

Trzy lata później, w roku 1877, również odkryto inhumacyjny grób kobiecy zawierający elementy rzędu końskiego – w tym wypadku było to wędzidło (numer inwentarza Muzeum Pruskiego: III.91.908:1). W skład pozostałych elementów wyposażenia wchodziły: para fibul, dziewięć kulek z kryształu górskiego oraz srebra, ciężarek, nóż, fragment nożyc oraz brązowa nakładka. Na podstawie inwentarza wydatowano grób na X wiek (Kulakov 2012: 122).

W sierpniu 1880 roku odkryto kolejny kobiecy grób zawierający wędzidło (numer inwentarza Muzeum Pruskiego: III.269.2005:d3/d2). W skład wyposażenia inhumacyjnego pochówku wchodziły ponadto: dwie brązowe fibule, para wykonanych z brązu bransolet, dwa noże, fragmentarycznie zachowane nożyce oraz brązowa nakładka. Obiekt wydatowano na X wiek (Kulakov 2012: 123).

Z tego samego roku pochodzi opis inhumacyjnego pochówku męskiego interpretowanego jako grób wojownika (numer inwentarza Muzeum Pruskiego: III.260.2012). Wyposażono go w wędzidło z pobocznikami, grot włóczni, miecz i dwa umba tarcz. Obiekt wydatowano na koniec IX – X wiek (Kulakov 2012: 125).

Pod wysokim nasypem kurhanu nr K/7 odkryto szkieletowy pochówek żeński (numer inwentarza Muzeum Pruskiego: V.146.7746:7). Kobietę wyposażono w dwie brązowe zapinki żółtawate, ozdobną klamrę wykonaną z brązu, sprzączkę wykonaną z tego samego materiału, fragment wędzidła, odłupek krzemienisty oraz części naczynia (Ryc. 4:1). Pochówek pochodzi z połowy X wieku (Kulakov 2012: 129).

Bardzo podobny pochówek odkryto pod kurhanem oznaczonym numerem K/8 (numer inwentarza Muzeum Pruskiego: V.146.7746:9). Również znaleziono tu nieprzepalone szczątki kobiety, której towarzyszyły elementy rzędu końskiego. W skład wyposażenia obiektu wchodziły: trzyczęściowe wędzidło, dwie brązowe zapinki żółtawate, pierścień, nóż, żelazna rękojeść oraz pozostałości okuć wiadra (Ryc. 4:2). Obiekt wydatowano na początek X wieku (Kulakov 2012: 129).

Kolejny grób wyróżniało zdecydowanie bogatsze wyposażenie (numer inwentarza Muzeum Pruskiego: V.171.7971:1). Pod nasypem kurhanowym odkryto szkieletowe szczątki kobiety umieszczone w drewnianej trumnie. W skład wyposażenia wchodziły: dwie brązowe zapinki żółtawate, brązowa, bogato zdobiona ornamentem plastycznym fibula, dziewięć srebrnych paciorków, sześć paciorków wykonanych z kryształu górskiego o bardzo rzadkiej formie, dwa paciorki szklane, jeden wykonany z karneolu, srebrna zawieszka w kształcie lunuli, srebrny łańcuszek, dwie zawieszki o okrągłej formie, fragment krzemienia, niekompletnie zachowane wędzidło oraz naczynie. Obiekt powstał w końcu X lub na początku XI wieku (Kulakov 2012: 130).

W materiałach Muzeum Pruskiego opisano wyjątkowy, podwójny szkieletowy pochówek kobiecy wyposażony w elementy związane z jeździectwem (numer inwentarza Muzeum Pruskiego: V.171.7971:4). W skład wyposażenia wchodziły: trzyczęściowe wędzidło, dwie fibule żółtawate, okrągła, bogato ornamentowana zawieszka wykonana ze srebra, dwa paciorki z kryształu górskiego, dwa noże, nożyce, żelazna sprzączka o okrągłej ramce, rękojeść i okucia wiadra. Zdecydowanie wyjątkowym znaleziskiem były fragmenty okucia siodła wykonane z bogato zdobionej blaszki żelaznej. Obiekt wydatowano na koniec X lub początek XI wieku (Kulakov 2012: 130).

Podczas badań przeprowadzonych w latach pięćdziesiątych XX wieku natrafiono na ciałopalny pochówek męski wyposażony w elementy rzędu końskiego. Obiekt oznaczony numerem K2/ był okrągłym w planie kurhanem o średnicy około 6 metrów i wysokości 0,6 m. Na głębokości około 25 cm odsłonięto warstwę gliny, pod którą znajdowało się skupisko węgla o średnicy 2,5 m i grubości 20 cm. Wśród węgla odnaleziono kilka fragmentów przepalonych kości ludzkich. W niewielkiej odległości od nich odkryto bogato zdobiony wygięty miecz z napisem, dwa groty włóczni, trzy groty strzał, wędzidło z pobocznikami, kościany grzebień, okucia skrzynki oraz pozostałości wagi. Dzięki znalezisku charakterystycznego miecza datowanie obiektu jest bardzo dokładne – mężczyznę pochowano w latach 875 – 925 (Kulakov 2012: 142-143).

Muromskoe, rejon Zelenogradskij:

W obiekcie nr 21 pochówek ludzki umieszczono pod brukiem kamiennym w okrągłej jamie o wymiarach 60x60 cm. W skład wyposażenia wchodziły trzy groty włóczni, fragmenty nieokreślonych przedmiotów żelaznych i brązowych, fragmenty ceramiki oraz częściowo zachowane wędzidło. Obiekt wydatowano na XI-XII wiek (Kulakov 1990: 73).

Nowinka, powiat elbląski:

W owalnej jamie grobu nr 17 odkryto wyjątkowo bogato wyposażony pochówek. W skład wyposażenia grobu ludzkiego weszły: bogato zdobione fibula i sprzączka, zakończenie pasa, nakładka, miecz typu „długi saks” oraz fragmenty ceramiki. Na niższym poziomie pochówku odkryto wędzidło z pobocznicami oraz nakładki na ogłowie końskie. Obiekt wydatowano na początek VIII wieku (Kulakov 1990: 61).

Mimo, że pochówki ludzkie wyposażone jedynie w elementy rzędu końskiego a pozbawione obecności szczątków wierzchowców występowały stosunkowo rzadko, były silnie zróżnicowane wewnętrznie:

a) depozyty szczątków ludzkich:

W opisywanych obiektach występowały zarówno ciałopalne jak i szkieletowe pochówki ludzkie. Przepalone szczątki umieszczano zazwyczaj bezpośrednio w jamach grobowych lub w pojemnikach, które uległy rozkładowi tworząc groby jamowe. Znane są zarówno groby pojedyncze jak i podwójne.

b) konstrukcja obiektów:

Konstrukcję pochówków ludzkich wyposażonych w elementy rzędu końskiego można podzielić na dwie główne kategorie: 1. w obiekcie występowała jedna jama grobowa zawierająca inhumacyjne bądź przepalone szczątki ludzkie oraz całość wyposażenia, 2. w obiekcie wyposażenie podzielono pomiędzy dwie jamy grobowe, przy czym elementy rzędu końskiego znajdowały się zazwyczaj w jamie położonej poniżej wkopu ze szczątkami ludzkimi.

c) wyposażenie grobów:

Podstawowym wyposażeniem opisanych powyżej obiektów były oczywiście elementy rzędu końskiego takie jak wędzidła, nakładki i ozdoby ogłowa. Często odkrywano również fragmenty naczyń, przedmioty codziennego użytku, odważniki do wagi, broń czy ozdoby kobiece, np. wianki brązowe. Charakterystyczne dla tego typu obiektów było występowanie paciorków wykonanych z kryształu górskiego lub fragmentów bursztynu. Najbardziej intrygujący zdaje się być obiekt, w którym zdeponowano model czaszki końskiej wykonany z filcu, na którym zachowały się pozostałości ogłowa końskiego. W połączeniu z modelem niewielkiej łodzi oraz obecnością zapinek żółwiowatych, przywodzi na myśl analogie skandynawskie. Interesujące, że zestaw przedmiotów złożonych przy filcowym modelu był

bardzo podobny co w przypadku obiektów z dwiema jamami. Być może w pozostałych pochówkach również pierwotnie umieszczone były modele czaszek końskich wykonanych z materiałów organicznych, które nie zachowały się do czasów ich odkrycia.

d) chronologia obiektów:

Opisywane powyżej pochówki występowały właściwie na całej przestrzeni interesującego mnie okresu – od VII wieku po wiek XII.

Pomimo niewielkiej ilości przykładów obiektów należących do kategorii pochówków ludzkich wyposażonych w elementy rzędu końskiego, uzyskać można zadowalającą ilość informacji. Co więcej, kolejny raz i coraz wyraźniej rysują się analogie skandynawskie.

Opis dotyczący zwyczaju deponowania szczątków końskich lub szczątków ludzkich wyposażonych w elementy rzędu końskiego podzieliłam na cztery główne podrodziały:

1. groby ludzkie pozostające w bezpośredniej relacji stratygraficznej ze szkieletami końskimi,
2. groby ludzkie z częściowymi depozytami szkieletów końskich,
3. samodzielne pochówki końskie oraz
4. pochówki ludzkie wyposażone w elementy rzędu końskiego.

W każdej z części, o ile było to możliwe, ujęłam przykłady zarówno z terenów dzisiejszej północno-wschodniej Polski jak i z rejonu Półwyspu Sambijskiego. Dla obu opisywanych tu terenów widoczne są cechy wspólne. W innym wypadku niemożliwe byłoby zresztą ujęcie ich w ramach tych samych kategorii. Przede wszystkim widoczna jest wspólna tendencja do chowania zwierząt żywcem, zazwyczaj w pozycji świadczącej o ich uprzednim skrępowaniu. Zarówno w dzisiejszej Polsce, jak i w Obwodzie Kaliningradzkim najliczniejszą grupą depozytów były groby ludzkie pozostające w relacji stratygraficznej z kompletnymi bądź niemal kompletnymi szkieletami końskimi. Nieco mniej liczną kategorią okazały się pochówki ludzkie wyposażone jedynie w czaszki i kończyny końskie, przy czym wystąpiły one jedynie na terytorium dzisiejszej Rosji. Z terenów dzisiejszej Polski znane są co prawda ofiary zakładzinowe w formie czaszek końskich umieszczane na osadach, nie natrafiłam jednak na przykłady takich depozytów ze stanowisk sepulkralnych. Następną grupą pod względem liczebności przykładów, są samodzielne pochówki końskie. Jednakże różnica w częstotliwości występowania pomiędzy tą a poprzednią kategorią nie jest znacząca. Najmniej liczna jest natomiast kategoria grobów ludzkich wyposażonych jedynie w elementy rzędu końskiego. Różnice ilościowe można stosunkowo łatwo wytłumaczyć: prawdopodobnie, najbardziej typowe dla obrządku pogrzebowego zachodnich Bałtów, było deponowanie szczątków ludzkich wraz ze szkieletami końskimi. Depozyty zawierające jedynie czaszki i kości kończyn interpretować można dwojako – kierowano się względami

pragmatycznymi i pozostałą część wierzchowca użytkowano w inny sposób, np. zjadano albo depozyty te są pozostałością po składaniu ofiar z koni podczas nieuchwytnych archeologicznie rytuałów. Natomiast niewielka ilość pochówków ludzkich zawierających wyłącznie elementy rzędu końskiego może świadczyć o tym, że zabytki stanowiły symbol mający zastępować zwierzę w czasach gdy ludność była mniej zamożna bądź wśród uboższych jednostek. Tajemnicą jednak pozostaje przeznaczenie samodzielnych depozytów szczątków końskich. Być może są one pozostałością po składaniu ofiar bóstwom czy siłom, o których archeolog już się nie dowie, zdaje się to jednak być pewną próbą ułatwienia interpretacji. Czym w takim wypadku różniłyby się depozyty samodzielnych szkieletów końskich od czaszek wierzchowców umieszczanych w grobach ludzkich? Być może obraz nieco rozjaśni zagłębienie się w opisy wierzeń ludów ościennych.

Pomiędzy ludnością zamieszkującą Półwysep Sambijski i tereny współczesnej Polski, wewnątrz wszystkich kategorii, widoczne są również znaczące różnice. Najbardziej widoczną jest fakt występowania na Sambii grobów ludzkich zawierających jedynie czaszki i kończyny końskie, których brak na terenie dzisiejszej północno-wschodniej Polski. Głębsza analiza pozostałych kategorii pozwala na dostrzeżenie mniej oczywistych różnic. We wszystkich trzech pozostałych wariantach widoczna jest ta sama tendencja – obiekty z terenów dzisiejszej Rosji są o wiele bardziej różnorodne i bardziej bogato wyposażone. Częściej występują tam pochówki szkieletowe, niekiedy w zachowanych pozostałościach trumien. Na terenach polskich wyposażenie obiektów wszystkich kategorii było generalnie uboższe, mniejsza była ilość przedmiotów, elementów srebrnych i broni. Różny był także układ szkieletów końskich. O ile na terenach dzisiejszej Polski możliwe jest opisanie go w obrębie zasady, według której wierzchowce umieszczane były głową na zachód lub południe, na Sambii jest to niemożliwe. Tam konie według kierunków świata orientowano bardzo różnie i próżno szukać reguły. Kolejną różnicą jest kwestia pochówków jednostkowych, podwójnych i grupowych. Choć na obu terenach występowały wszystkie warianty, pochówki podwójne i grupowe zdecydowanie częściej spotkać można na terenach sambijskich. Wreszcie, najważniejsza kwestia, z której być może wynika wspomniana różnorodność. W obiektach odkrywanych na terenie Półwyspu Sambijskiego występowała zdecydowanie większa ilość analogii do terenów skandynawskich. Widoczne jest to zarówno w konstrukcjach grobowych – zdarzały się nawet miniaturowe łodzie, w ilości i różnorodności układów szkieletów końskich na nekropolach i wreszcie w samych deponowanych w obiektach przedmiotach. Dużo częściej niż w pochówkach z terenów współczesnej Polski spotkać można było ozdoby ogłowia końskiego, zapinki żółwiowate czy miecze wykazujące skandynawskie wzornictwo. Na Sambii występuje

również inna kategoria znalezisk nieobecna na terenie współczesnej Polski – odważniki i części wag szalkowych. To wszystko razem zdaje się prowadzić do wręcz oczywistego wniosku – analogie skandynawskie dostrzegalne w obrządku pogrzebowym zachodnich Bałtów zamieszkujących Półwysep Sambijski prawdopodobnie mają swoje źródło w kontaktach handlowych. Być może na tych terenach były one zdecydowanie częstsze niż we współczesnej Polsce co doprowadziło do takich różnic widocznych na nekropolach. Jest to również kolejna przesłanka do rozwiązania tajemnicy genezy depozytów szczątków końskich i elementów rzędu końskiego w grobach ludzkich na terenach zachodniobałtyjskich.

Rozdział 2

Szczątki końskie i elementy rzędu końskiego w grobach ludzkich w kontekście nekropoli Bałtów wschodnich

Światy żywych i umarłych były zawsze ściśle połączone ze sobą w światopoglądzie ludzi. Sposób traktowania zmarłych odzwierciedlają czynniki takie jak odległość od osad, umiejscowienie w terenie, wielkość nekropoli oraz korelacja ze zbiornikami wodnymi. U ludności kultury kurhanów wschodniolitewskich, która zajmowała tereny dzisiejszej Litwy od okresu wpływów rzymskich po wczesne średniowiecze, większość cmentarzysk lokowano w znacznej odległości od osad. Z reguły były one umiejscowione na wzgórzach. Duże znaczenie miała również lokalizacja w sąsiedztwie wody. Mogły to być zarówno jeziora, jak i rzeki. Często odkrywane były cmentarzyska leżące na terasach cieków wodnych bądź na wyspach. Zdarzało się, że osady zostawały oddzielone od nekropolii ciekami lub zbiornikami wodnymi, co nie stanowi jednak reguły. Istnieją także przykłady cmentarzysk umieszczonych na obu brzegach rzeki. Kolejnym ważnym aspektem jest kwestia komunikacji pomiędzy grodziskami i osadami a miejscami spoczynku zmarłych. Odtworzenie dawnej sieci dróg jest zadaniem bardzo trudnym, istnieje natomiast kilka przypadków, w których komunikacja drogowa pomiędzy grodziskami a cmentarzyskami jest bardzo dobrze czytelna. W takich wypadkach przestrzeń zarezerwowana dla zmarłych musiała być ciągle przekraczana i odwiedzana podczas podróży handlowych. Ostatnim ważnym kryterium było zachowanie kontaktu wzrokowego pomiędzy osadami a nekropoliami (Kurila 2017: 115-142). Na podstawie badań ukształtowania terenu stwierdzono, że kontakt ten został zachowany w około 73% badanych przypadków (Kurila 2017: 127). Trzeba przy tym zwrócić uwagę na trudności przy podziale chronologicznym cmentarzysk, które często były użytkowane przez bardzo długi czas. Jedynie dla około 30% spośród badanych stanowisk możliwe jest jasne określenie, które z pochówków datować można na okres wpływów rzymskich, które na okres wędrowek ludów, a które na okres wikingów (IX-XII w.). Z tego powodu nie jest możliwe dokładne podanie danych na temat relacji osad względem cmentarzysk dla poszczególnych okresów. W większości przebadanych przypadków, jasna jest jednak korelacja ciągów komunikacyjnych oraz zachowana możliwość kontaktu wzrokowego. Nie ma natomiast wystarczających dowodów na związek lokowania nekropoli z czynnikami astronomicznymi (Kurila 2017: 115-142). Większość grobów z interesującego mnie okresu przyjmowała formę niewielkich kurhanów, rzadko przekraczających średnicę 6,5 m. Zdarzały się jednak cmentarzyska płaskie. Zauważono również tendencję do zastępowania cmentarzysk

kurhanowych płaskimi w VI-VII wieku (Guščika 2017: 144). Bardzo często występowały również groby w obstawach kamiennych. Na podstawie cmentarzyska z Rubiği oraz korespondujących z nim nekropoli z okresu wikingów, stwierdzić można, że pod kurhanem umieszczano zazwyczaj tylko jedną osobę. Widoczny staje się również związek pomiędzy płcią zmarłego a jego ułożeniem względem kierunków świata. W przypadku mężczyzn, głowa zazwyczaj skierowana była w kierunku wschodnim, natomiast kobiety składano głową na zachód (Guščika 2017: 143-173).

W niniejszej pracy interesuje mnie jednak tylko jeden aspekt obrządku pogrzebowego Bałtów wschodnich. Jest nim kwestia grobów końskich na cmentarzyskach z pochówkami ludzkimi oraz wyposażania grobów ludzkich w elementy rzędu końskiego. Od V do VIII wieku obiekty interpretowane jako groby konnych wojowników wraz z wierzchowcami lub częściami ich szkieletów były rozproszone na całym terenie pomiędzy dorzeczami Niemna i Dźwiny. Była to jedna z najdalej na północ wysuniętych części Europy, na której występował ten zwyczaj. Poszczególne elementy pochówków podlegały zróżnicowaniu terytorialnemu, jednak prawie zawsze grób jeźdźcy i kompletny szkielet konia pozostawały w bezpośredniej relacji stratygraficznej, przy czym zwierzę umieszczano zazwyczaj przy lewym boku człowieka. Różnice w obrządku pogrzebowym widoczne są zwłaszcza na terenach peryferyjnych. Odrębności dotyczące sposobu ułożenia szczątków końskich i ludzkich oraz wyposażenia związane były z pozycją społeczną oraz materialną chowanych zmarłych. Prawdopodobnie mają one również odzwierciedlenie w wierzeniach i zmianach religijnych, które następowały wraz z biegiem czasu. W okresie od V do VIII wieku zanikały zwyczaje znane z okresów wpływów rzymskich, czyli składanie w grobach mężczyzn fragmentów szkieletów końskich – najczęściej głów lub głów i kończyn. Na terenach dzisiejszej Litwy i Łotwy zdarzały się także groby męskie wyposażone jedynie w elementy rzędu końskiego deponowane prawdopodobnie zamiast wierzchowca. W wyniku przemian społeczno-religijnych w okresach późniejszych pojawiają się pochówki koni niepozostające w bezpośredniej relacji stratygraficznej z grobami ludzkimi (Blijenė, Butkus 2009: 149).

Według badaczy litewskich, w omawianym okresie na terytorium pomiędzy dorzeczem Niemna i Dźwiny konie składane były do grobów mężczyzn wyróżniających się pozycją i pełniły prawdopodobnie funkcję wyznacznika statusu społecznego. Może o tym świadczyć stosunkowo niewielka liczba pochówków ze szczątkami końskimi w stosunku do wszystkich grobów z poszczególnych cmentarzysk. Dodatkowym argumentem może być fakt bogatszego wyposażenia występującego w tego typu grobach. Groby mężczyzn wyposażonych w broń oraz elementy rzędu końskiego znane są już z okresu wpływów

rzymskich. Był to zapewne zwyczaj wspólny wszystkim Bałtom wschodnim i miał pełnić funkcję zastępującą pochówek koński (Blijenė, Butkus 2009: 150-151). Znane są również groby młodych chłopców i kobiet zawierające szczątki końskie.

Sytuacja rysuje się jednak w dużo bardziej skomplikowany sposób. Odkryto zarówno groby ludzkie pozostające w bezpośredniej relacji stratygraficznej z całymi szkieletami końskimi, depozyty częściowe szczątków końskich występujące w pochówkach ludzkich bądź samodzielnie oraz groby ludzkie zawierające jedynie elementy związane z jeździectwem. Zdecydowanie najbardziej tajemnicza wydaje się być kwestia tzw. symbolicznych pochówków końskich. Obiekty te nie zawierają kości zwierzęcych, obecne są tam natomiast zabytki, takie jak wędzidła i sierpy. Analizując kilka przykładów grobów postaram się ukazać różnorodność, jaka cechowała obrządek pogrzebowy Bałtów wschodnich w interesującym mnie okresie.

2 a: Groby ludzkie pozostające w bezpośredniej relacji stratygraficznej ze szkieletami końskimi:

Jednym z wariantów depozytów szczątków końskich występujących u Bałtów wschodnich w okresie od przełomu VI i VII wieku po wiek XIII były ciałoopalne i szkieletowe groby ludzkie zawierające szkielety końskie. Są to wyłącznie pochówki mężczyzn oraz chłopców, a układ szczątków, konstrukcja grobowa oraz miejsce złożenia szkieletu końskiego są bardzo różne.

Bikavėnai, rejon Šilutės:

Jednym z przykładów takich zachowań jest grób nr 210 **Bikavėnai** w rejonie Šilutės. Odkryto tu kompletny szkielet konia zdeponowany po prawej stronie człowieka. Wierzchowca złożono z podkurczonymi nogami, na których spoczywała głowa. Zwierzę było w pełni wyposażone w bogato zdobione elementy rzędu. Towarzyszyło ono mężczyźnie wyposażonemu w nóż bojowy z resztkami pochwy oraz bogaty zestaw ozdób stroju (Vaitkunskienė 1981: 63-65).

Kalniškiai, rejon Raseiniai:

Natomiast w **Kalniškiai** w rejonie Raseiniai odkryto szkieletowy pochówek mężczyzny, któremu towarzyszyły dwa szkielety końskie (Ryc.1:1). Człowieka złożono w pozycji wyprostowanej na wznak z głową skierowaną na zachód i rękami złożonymi na piersi. Konia zdeponowano po jego lewej stronie w pozycji bocznej z kończynami podkulonymi pod tułów i głową skierowaną w kierunku zachodnim. W okolicach nóg mężczyzny odkryto pozostałości kości dolnych kończyn drugiego wierzchowca, podczas gdy jego czaszka i kości kończyn przednich spoczywały w okolicy czaszki mężczyzny. Człowieka wyposażono w elementy stroju takie jak zapinki i sprzączki do pasa. Poza tym w jamie znajdowało się uzbrojenie m. in. groty włóczni (Blijenė, Butkus 2009: 156). Znane są również inne groby ludzkie wyposażone w dwa szkielety końskie. Sytuacja taka miała miejsce m.in. na stanowiskach w **Greižėnai, Rubokai** czy **Vidgirai** (Blijenė, Butkus 2009: 153-155).

Kurklių Šilo, rejon Anykščiai:

Groby ze stanowiska w **Kurklių Šilo** leżącego w rejonie Anykščiai we wschodniej części Litwy zostały w większości zniszczone przez nielegalne poszukiwania oraz badania amatorskie. Historia badań cmentarzyska jest skomplikowana i sięga początku XX wieku. Stwierdzono, że w **Kurklių Šilo** odkryto dwa stanowiska datowane na różne okresy – wiek kurhanów ze wschodniej części cmentarzyska oceniono na XII-XIII w., a w odległości około 100 m na północny-wschód od nich znajdowały się pochówki datowane na VII-IX wiek (Butėnas 2012: 86-87). Szczątki odkryte w jednym z grobów interpretowane są jako pozostałości po ofierze z konia. Stan zachowania obiektu nie pozwala jednak na postawienie jednoznacznej tezy (Butėnas 2001: 227 [za:] Butėnas 2000: 165). W grobie nr 5 odkryto przepalone szczątki mężczyzny umieszczone w popielnicy. W pobliżu zdeponowano szkielet koński. Zwierzę wyposażono m. in. w wędzidło, sprzączki do uprzęży i ozdoby ogłowia umieszczone na czaszce. Poza wspomnianym koniem odkryto szczątki kilku osobników w zniszczonych jamach grobowych. Pomędzy kośćmi znajdowały się wędzidła, sprzączki do ogłowia i fragmenty siodła. Wystąpiły także elementy uzbrojenia takie jak groty strzał i włóczni oraz topory. Najbardziej charakterystycznymi zabytkami, jakie odkryto na omawianym cmentarzysku, były fragmenty pejczy różnych typów. Był to typowy element wyposażenia jeźdźców z **Kurklių Šilo** i znacząco ułatwiał kierowanie wierzchowcem. Według Butėnas pejczy miały być także swoistym wyznacznikiem pozycji społecznej –

wyposażano w nie jedynie mężczyzn pełniących rolę przywódców grupy (Butėnas 2001: 227-334).

Lazdininkai, rejon Kłajpeda:

Jako przykład depozytu szczątków końskich pozostających w bezpośredniej relacji z pochówkiem ludzkim może także posłużyć grób nr 73/2000 ze stanowiska w **Lazdininkai**, datowany na okres od końca VI do początku VII wieku. Dorosłego mężczyznę wyposażono w elementy uzbrojenia takie jak miecz, dwa groty włóczni oraz nóż bojowy (Blijenė, Butkus 2009: 153).

Žąsinas, rejon Silalė:

W grobie nr 83 w **Žąsinas** leżącym w rejonie Silalė odkryto szkielet dorosłego mężczyzny. Złożono go na plecach w pozycji wyprostowanej z głową w kierunku północnego-zachodu. Ponad nim odkryto niemal kompletny szkielet koński zachowany w złym stanie ułożony zgodnie z kierunkiem, w jakim zdeponowano szkielet ludzki. Szczątki końskie spoczywały bezpośrednio na trumnie człowieka. W skład wyposażenia wchodziło trzyczęściowe wędzidło umieszczone na wysokości tułowia człowieka. Mężczyznę wyposażono także w ostrogę, naszyjnik i zapinki podkowiaste (Ryc.1: 2-3; Vaitkunskienė 1981: 63-64).

2 b: Groby ludzkie zawierające czaszki oraz kończyny końskie:

Z terenów Litwy znanych jest wiele szkieletowych pochówków ludzkich datowanych od VII do XIII wieku, w których odkryto czaszki i kończyny koni. Pochówki takie interpretowane są jako świadectwo składania ofiar z koni. W pochówkach datowanych na VIII wiek czaszki koni składano zazwyczaj 25-30 cm ponad szczątkami ludzkimi, w większości przypadków nad ich głowami. Znane są jednak obiekty, w których czaszki końskie umieszczane są po prawej stronie szkieletu ludzkiego we wspólnej jamie grobowej. Orientacja czaszki końskiej odpowiada zazwyczaj orientacji głowy człowieka. W przypadkach, kiedy pochowani są chłopcy, towarzyszą im czaszki źrebaków. Do charakterystycznych elementów wyposażenia należą elementy rzędu końskiego takie jak łączniki i sprzączki do uprzęży. Zazwyczaj odnajdywano również ostrogi, okucia rogów do

picia oraz uzbrojenie takie jak groty włóczni i noże bojowe. Częstym znaleziskiem jest także biżuteria oraz amulety w postaci jednego lub dwóch bursztynowych koralików umieszczone na piersi zmarłego (Vaitkuskienė 1981: 76-77).

Na cmentarzyskach z okresu IX-XII wieku rytualne części koni odnajdywane są zarówno w grobach ciałałalnych jak i szkieletowych. W przypadku pochówków inhumacyjnych orientacja oraz lokalizacja czaszek końskich jest analogiczna jak w przypadku obiektów datowanych na VII-VIII wiek. Elementem odróżniającym groby omawianego okresu są pozostałości trumien. W takich przypadkach obecne są przesłanki pozwalające sądzić, że czaszka końska została umieszczona ponad trumną na wysokości głowy zmarłego. W grobach z tego okresu również odkrywano elementy rzędu końskiego – wędzidła, sprzączki oraz brązowe ozdoby ogłowia. Znane są co najmniej cztery przypadki, w których poza czaszkami końskimi odkryto także kości kończyn. Układ szczątków końskich jest wtedy zgodny z porządkiem anatomicznym a czaszka zwierzęcia znajduje się w okolicy głowy człowieka. Różnice dotyczą lokalizacji szczątków wierzchowców. Znane są przypadki, kiedy złożono je po lewej stronie zmarłego lub ponad trumną. W obu wariantach elementy rzędu końskiego znajdują się pomiędzy czaszką a nogami konia. Nie we wszystkich przypadkach możliwe jest dokładne określenie układu szczątków końskich. Ma na to wpływ stan zachowania kości – znane są groby, w których odkryto pojedynczą kość nogi bądź czaszkę i kości jednej kończyny. Poza elementami rzędu końskiego charakterystyczne było wyposażenie zmarłych w ostrogi, sprzączki i rogi do picia, które autor uznaje za wyposażenie jeździeckie (Vaitkuskienė 1981: 76-77). Odkrywano także uzbrojenie, najczęściej groty włóczni, rzadziej miecze i topory bojowe. W skład wyposażenia wchodziły też zazwyczaj zestawy biżuterii – pierścionki, bransolety i koraliki. Zachowały się także amulety w postaci jednego lub dwóch koralików bursztynowych przyszywanych pierwotnie do ubrania na wysokości klatki piersiowej. Niektórych zmarłych pochowano w stroju bogato zdobionym srebrnymi i brązowymi naszywkami. Można więc stwierdzić, że składanie czaszek oraz kończyn końskich w grobach mężczyzn i chłopców było charakterystycznym elementem obrządku pogrzebowego zachodniej Litwy w IX-XII wieku. Vaitkuskienė twierdzi, że pochówki mężczyzn bądź chłopców wyposażone w ofiarne części szkieletu końskiego dotyczą jedynie wyższej warstwy społecznej. Jako uzasadnienie takiej interpretacji podaje procentowy udział grobów opisywanego rodzaju w stosunku do wszystkich pochówków występujących na cmentarzyskach. Waha się on od 6 do 17 %. Zwyczaj składania szczątków końskich w grobach ludzkich musi być jednak związany również ze sferą wierzeń. Być może

czaszki końskie miały pełnić funkcje apotropaiczną chroniąc pochowaną osobę w zaświatach (Vaitkunsienė 1981: 76-77).

Analizując przykłady pochówków z **Žąsinas, Paragaudis, Bikavėnai i Upyny** można stwierdzić, że dla obrządku pogrzebowego ludzi zamieszkujących tereny dzisiejszej Litwy między VII a XII wiekiem charakterystyczne było deponowanie czaszek końskich ponad grobami mężczyzn i chłopców. Nieliczne są przykłady odkrywania innych elementów szkieletu zwierząt, przy czym zazwyczaj są to kości kończyn. Szczątki końskie umieszczane są najczęściej na wysokości głów ludzi, zdecydowanie rzadziej w okolicach klatek piersiowych. Charakterystyczny jest także zestaw elementów wyposażenia, w którego skład wchodzi część rzędu końskiego, broń oraz ozdoby. Autor porównuje wyżej przytoczone przypadki z obrządkiem pogrzebowym innych kultur, w tym Prusów i Jaćwiegów, uznając je za bardzo podobne (Vaitkunsienė 1981: 69-70). Z moich badań wynika jednak, że różnice były znaczące. Dotyczyły nie tylko wyposażenia, które na ziemiach Bałtów zachodnich było zdecydowanie uboższe, ale przede wszystkim rodzaju depozytów szczątków końskich. Na cmentarzyskach zachodnich Bałtów z terenów dzisiejszej Polski zdecydowana większość grobów ludzkich zawierała całe szkielety końskie, składanie samych czaszek jest zjawiskiem bardzo rzadkim (Fijałkowska 2016: 35-64). Szczątki końskie w grobach ludzkich charakterystyczne są dla wielu kultur, w tym m. in. dla stanowisk węgierskich. Autor podaje przykład cmentarzyska z IX-X wieku, na którym spośród 2500 przebadanych grobów 400 zawierało czaszki bądź kości kończyn. Zazwyczaj zlokalizowane były one w tej samej jamie co szkielety ludzkie. W skład wyposażenia wchodziły elementy uzbrojenia, rzędu końskiego oraz bogaty garnitur ozdób (Bakay 1967: 105-173 [za:] Vaitkunsienė 1981: 71). Natomiast na cmentarzyskach ludności finougryjskiej znane są przykłady depozytów ofiarnych części szkieletów końskich datowane już na III-IV wiek (Khudakov 1933: 251-279 [za:] Vaitkunsienė 1981: 71). Składanie rytualnych części koni poświadczane jest w wielu źródłach pisanych. Arabski podróżnik z X wieku - Ibn Fadlan - opisuje obrzędy, w trakcie których odcinano głowy końskie i składano je do grobu, pozostałą część ciała zwierzęcia przeznaczano natomiast na ucztę. Pozostawała więc tylko głowa, skóra oraz kończyny. Podróżnik zapisał również, że w trakcie uczty pogrzebowej oplakiwano także śmierć wierzchowca (Ковалевский 1956: 128, 144 [za:] Vaitkunsienė 1981: 71). Groby zawierające rytualne szczątki końskie na cmentarzyskach litewskich w omawianym okresie stanowią około 11-15 % wszystkich pochówków. Na tej podstawie Vaitkunsienė wnioskuje, że były to groby wojowników stanowiących rodzaj eskorty władcy (Vaitkunsienė 1981: 73).

Barinés, rejon Petriškių:

Cmentarzysko w miejscowości **Barinés** leżącej w rejonie Petriškių, datowane na okres od X do XV wieku, zostało w większości zniszczone orką. Z opisów stanowiska wynika, że odkryto na nim 12 ciałopalnych grobów ludzkich, którym towarzyszyły szczątki końskie. Niestety, do czasów przeprowadzenia poprawnych metodycznie badań, zachowały się jedynie trzy takie pochówki (Petrulienė 1995: 47-72).

Zarys jamy grobowej nr 1 ukazał się na głębokości 40 cm i miał nieregularny zarys. Zachowała się tylko jedna ludzka kość. W skład wyposażenia wchodziła brązowa, owalna płytką zdobiona ornamentem, niezidentyfikowany przedmiot, trzyczęściowe żelazne wędzidło oraz brązowe ozdoby uzdy końskiej w formie dzwoneczków. Całość wyposażenia znajdowała się w pobliżu szczątkowego pochówku końskiego (Ryc. 1:4; Petrulienė 1995: 50- 55; 59-60).

Grób nr 2 odkryto na głębokości 35 cm. Zarys jego jamy również był nieregularny. Nie zachowały się żadne nieprzepalone kości ludzkie. Czaszkę końską ozdobiły brązowe dzwoneczki doczepione do pozostałości tkanin a w pysku zwierzęcia znajdowało się dwuczęściowe żelazne wędzidło (Ryc. 1:5; Petrulienė 1995: 55-60).

Natomiast zarys grobu nr 3 odsłonięto na głębokości 40 cm. Kształt jamy był taki sam, jak w opisywanych wyżej pochówkach. Cechą zdecydowanie wyróżniającą obiekt była obecność bogato zdobionego ogłowia końskiego, w które przybrana była czaszka zwierzęcia (Ryc. 2:1-3). Elementy dekoracyjne wykonano ze złota, srebra, brązu oraz paciorków bursztynowych, które umieszczono na skórzanych pasach. W pysku konia odkryto dwuczęściowe żelazne wędzidło (Petrulienė 1995: 55-60).

Bikavėnai, rejon Šilutės:

Z nekropoli w **Bikavėnai** w rejonie Šilutės pochodzą 272 groby datowane na X-XII wiek. W 30 spośród nich odkryto czaszki i inne kości końskie. Mimo, że 88% pochówków uległo zniszczeniu, udało się ustalić, że szczątki końskie znajdowały się około 25-45 cm powyżej szkieletu ludzkiego. W niektórych grobach czaszka końska znajdowała się wewnątrz jamy grobowej człowieka bądź 10 cm powyżej. Jest to jednak prawdopodobnie efekt zniszczenia cmentarzyska. Lokalizacja czaszki końskiej była zawsze zgodna z kierunkiem w jakim złożono głowę człowieka (Vaitkunsienė 1981: 62-63). W grobie nr 86 w **Bikavėnai** odkryto szkielet dorosłego mężczyzny ułożony w pozycji wyprostowanej na plecach. Powyżej jego głowy znajdowała się zniszczona czaszka końska zwrócona w tę samą stronę co ludzka.

W skład wyposażenia wchodziły min. dwuczęściowe wędzidło, zapinka podkowiasta, paciorki, ostroga oraz miecz (Ryc. 2:4; Vaitkunsienė 1981: 62-63).

Grób nr 209 poza szczątkami mężczyzny zawierał kości nogi końskiej oraz elementy rzędu końskiego. Prawdopodobnie pierwotnie w grobie znajdowała się także czaszka wierzchowca ale uległa zniszczeniu w trakcie procesów podepozycyjnych (Vaitkunsienė 1981: 63-65).

W 14 innych pochówkach pochodzących z tego samego cmentarzyska również obecne były elementy rzędu końskiego oraz charakterystyczne ozdoby, brak jednak szczątków kostnych zwierząt. Najprawdopodobniej był to wynik zniszczenia stanowiska i znacznego przemieszania warstw. Przemawia za tym fakt, że odkryto grób kobiety, której nie towarzyszyły elementy rzędu końskiego ani inne typowe przedmioty, a ponad nią znajdowały się szczątki końskie pochodzące prawdopodobnie z innego pochówku. W **Bikavėnai** odkryto także luźne elementy rzędu końskiego oraz uzbrojenia, których nie można przypisać konkretnym obiektom (Vaitkunsienė 1981: 63-65).

Gintališkės, rejon Telsze:

Na cmentarzysku w **Gintališkės** w szesnastu grobach odkryto wędzidła końskie. Wszystkie były dwuczęściowe, żelazne, z pobocznikami na końcach. Są one datowane na X-XII wiek. Elementy rzędu końskiego znajdowały się zazwyczaj w okolicach głowy zmarłego, rzadziej u jego stóp lub w okolicach piersi. Taki układ inwentarza jest typowy dla terenów środkowej Litwy. W grobie nr 24, ponad szkieletem mężczyzny, odkryto czaszkę końską. W skład wyposażenia wchodziły brązowe i srebrne ostrogi, żelazne wędzidło i strzemiona (Ryc. 2:5). Poza tym w jamie grobowej odkryto okucia trzech rogów do picia, fragmenty wagi szalkowej, sprzączki do pasa oraz bursztynowy amulet o nieregularnym kształcie. Vaitkunsienė wspomina, że pochówki wyposażone podobnie do grobu nr 24 są typowe dla środkowej Litwy w X-XI wieku zarówno dla osób dorosłych, jak i dzieci. Różnica dotyczy jedynie miniaturyzacji narzędzi oraz elementów rzędu końskiego w grobach dziecięcych (Vaitkunsienė 1979: 44-75).

Na tym samym cmentarzysku odkryto także 33 groby wyposażone w czaszki końskie. Grób nr 24 zawierał przepalone szczątki mężczyzny. Czaszkę końską umieszczono w trumnie razem ze szczątkami ludzkimi. W pobliżu szkieletu człowieka odkryto żelazne wędzidło i ostrogi, naczynia ceramiczne, dwa noże bojowe w pozostałościach pochew, miecz, róg do picia oraz sprzączki do pasa. Mężczyznę zaopatrzone także w liczne ozdoby, m. in. bransolety

i pierścionki. Opisany wyżej pochówek był jedynym grobem ciałałpalnym z cmentarzyska w **Gintališkės**. Wyposażenie zmarłego było zdecydowanie uboższe niż w przypadku grobów szkieletowych. Przyczyną takiego stanu rzeczy mogło być jednak zniszczenie pozostałych przedmiotów na stosie pogrzebowym (Vaitkuskienė 1981: 61).

Kaštanuliai, rejon Silalės:

Na cmentarzysku w **Kaštanuliai** w rejonie Silalės datowanym na VII-VIII wiek odkryto 5 grobów męskich i jeden dziecięcy wyposażonych w czaszki końskie. Czaszki końskie były umieszczane 25-30 cm powyżej głowy zmarłego na prawo od niej. Tylko w przypadku grobu dziecięcego szczątki umieszczono w tej samej jamie grobowej co szkielet ludzki. Czaszkę zwierzęcia złożono po prawej stronie głowy dziecka. Na podstawie zachowanych zębów można stwierdzić, że należała do źrebaka. W skład wyposażenia grobowego wchodziły części rzędu końskiego, uzbrojenie, ozdoby i paciorki bursztynowe (Vaitkuskienė 1981: 61).

Paežera, rejon Silalės:

Analogiczna sytuacja do występującej w **Kaštanuliai** miała miejsce na cmentarzysku w **Paežera**, również leżącym w rejonie Silalės. Odkryto tu łącznie 133 pochówki datowane na VII-VIII wiek. Spośród nich 15 grobów wyposażono w czaszki końskie. 14 należało do mężczyzn a jeden do dziecka. W większości przypadków szczątki końskie umieszczano 25-30 cm powyżej czaszek ludzi i było one zwrócone w tę samą stronę co głowy ludzkie. Wyróżniał się jedynie grób nr 127, w którym pochowano dziecko. W tym przypadku czaszka końska znajdowała się w tym samym kontekście stratygraficznym co szczątki ludzkie (Vaitkuskienė 1981: 59). W grobie nr 110 dorosłemu mężczyźnie towarzyszyła czaszka końska oraz elementy rzędu końskiego. Wyposażono go także w broń oraz ozdoby, takie jak szpile, bransolety i pierścionki. Odkryto również bursztynowy amulet. Wyposażenie rozłożone było nierównomiernie w całej powierzchni jamy grobowej (Vaitkuskienė 1981: 60).

Pagrybis, rejon Silalès:

Na cmentarzysku w **Pagrybis**, w rejonie Silalès odkryto 38 męskich i chłopięcych grobów zawierających czaszki oraz kończyny końskie. Stanowisko datowane jest na okres od V do XII wieku. W większości wypadków szczątki końskie znajdowały się ponad trumnami na wysokości czaszek ludzi. W grobach dziecięcych składano młode konie. Na cmentarzysku znaleziono 13 ostróg – 11 umieszczono w grobach męskich, a pozostałe dwie należą do znalezisk luźnych (Vaitkunskienė 1995: 174-181).

W grobie nr 92 odkryto przepalone w górnej części szczątki ludzkie. Powyżej, na wysokości stóp mężczyzny znajdowała się czaszka oraz kończyny końskie (Ryc. 3:1). W skład wyposażenia wchodziło min. trzyczęściowe wędzidło, nóż, miecz, topór oraz sprzączki do pasa (Ryc. 3:2; Vaitkunskienė 1995: 30-31).

Innym przykładem grobu, zawierającego szczątki końskie interpretowane jako ofiarne, jest obiekt nr 93. Szkielet ludzki uległ niemal całkowitemu rozkładowi. Pochówkowi towarzyszył depozyt czaszki końskiej również zachowanej jedynie częściowo. W skład wyposażenia wchodziły m.in. zapinka kuszowata oraz sprzączka do pasa (Vaitkunskienė 1995: 31).

Natomiast w grobie nr 99 odkryto szczątki 2-3 letniego dziecka. Po jego lewej stronie została złożona czaszka oraz kończyny końskie. W skład wyposażenia wchodziło dwudzielne wędzidło, nóż oraz spiralka z drutu (Ryc. 3:3; Vaitkunskienė 1995: 32).

W zniszczonym grobie nr 104 odkryto szczątki ludzkie, wśród których spoczywała czaszka oraz kończyny końskie (Ryc. 3:4; Vaitkunskienė 1995: 32).

W grobie nr 145 odkryto szkielet ludzki złożony w pozycji na wznak głową w kierunku północno-wschodnim. Na wysokości nóg zmarłego, nieco powyżej szkieletu, odkryto czaszkę oraz kończyny końskie. W skład wyposażenia wchodziło m. in. trzyczęściowe żelazne wędzidło, sprzączki do pasa oraz topór żelazny (Ryc. 4:1; Vaitkunskienė 1995: 40).

W grobie nr 169 pochowano mężczyznę w wieku 18-20 lat. Szkielet również spoczywał w pozycji wyprostowanej na plecach a czaszką był zwrócony w kierunku wschodnim. Szczątki końskie, czaszkę i kończyny, złożono tym razem powyżej głowy zmarłego na nieco mniejszej głębokości niż szkielet ludzki. Po lewej stronie głowy mężczyzny zdeponowano żelazny topór oraz grot włóczni (Ryc. 4:2 (3); Vaitkunskienė 1995: 46).

Natomiast w grobie oznaczonym numerem 173 odkryto szczątki należące do mężczyzny w wieku 25-30 lat. Szkielet zachował się w lepszym stanie, niż wspomniane wyżej, dlatego możliwa była dokładniejsza analiza układu kości. Człowieka złożono w pozycji wyprostowanej na plecach z głową skierowaną na północny-wschód i twarzą zwróconą ku zachodowi. Lewa ręka była zgięta w łokciu i ułożona dłońią na lewym barku. Natomiast prawą rękę lekko zgięto w łokciu i złożono w taki sposób, że dłoń spoczywa na miednicy. Po lewej stronie głowy zmarłego natrafiono na czaszkę oraz kończyny końskie. W grobie brak wyposażenia (Ryc. 4:2(4); Vaitkunsienė 1995: 47).

Szczątki ludzkie złożone w grobie nr 211 zachowały się w zdecydowanie gorszym stanie. Można jedynie ocenić, że mężczyzna leżał w pozycji na wznak z głową skierowaną na północny-wschód. Po jego lewej stronie, rozłożone wzdłuż szkieletu, znajdowała się czaszka oraz kończyny końskie. W skład wyposażenia wchodziły żelazna sprzączka oraz topór złożone na wysokości górnej połowy szkieletu człowieka. Natomiast pod czaszką końską zdeponowano grot włóczni (Ryc. 4:3; Vaitkunsienė 1995: 55-56).

Groby nr 193 oraz 215 zdecydowanie wyróżniały się na tle obiektów pochodzących z Pagrybis. W pochówku oznaczonym numerem 193 spoczywał bardzo dobrze zachowany szkielet mężczyzny. Złożono go w pozycji wyprostowanej na plecach, z rękami skrzyżowanymi na piersiach, głową skierowaną na północny-wschód i twarzą zwróconą na południe. Po lewej stronie szkieletu ludzkiego, wzdłuż jego linii, rozłożono czaszkę oraz kończyny końskie. W pysku zwierzęcia zdeponowano trójdzielne żelazne wędzidło, a obok czaszki sprzączkę do ogłowia. Również wyposażenie człowieka prezentowało się zdecydowanie okazalej niż w większości pozostałych pochówków z opisywanego cmentarzyska. Na wysokości piersi mężczyzny odkryto zapinkę kuszowatą oraz dwa paciorki bursztynowe. U jego stóp złożono żelazny topór, natomiast pozostałe przedmioty ułożono wzdłuż szkieletu po lewej stronie. Były to: miecz, nóż oraz grot włóczni (Ryc. 4:4; Vaitkunsienė 1995: 51-52).

Natomiast w grobie nr 215 pochowano 50-55 letniego mężczyznę. Złożono go na plecach z głową skierowaną na północny-wschód i rękoma skrzyżowanymi na piersiach. Po jego lewej stronie, na tej samej głębokości, złożono czaszkę oraz kończyny końskie. Na kościach wierzchowca widoczne są ślady zmian patologicznych, powstałe prawdopodobnie podczas używania konia do jazdy wierzchem. Całość wyposażenia złożona była w okolicach szkieletu ludzkiego. W jego skład weszły: zapinka kuszowata, paciorek bursztynowy, nóż żelazny, miecz, dwa groty włóczni, żelazne, trójdzielne wędzidło oraz topór (Ryc. 5:1; Vaitkunsienė 1995: 56-57).

Na cmentarzysku w **Pagrybis** odkryto także dwa pochówki żeńskie. Grób nr 96 wyposażono w czaszkę konia, a obiekt nr 102 zawierał kopyto. Poszczególne kategorie przedmiotów miały ściśle określone miejsce w jamie grobowej, szczególnie dotyczyło to elementów rzędu końskiego oraz uzbrojenia. Wędzidło i części ogłowia umieszczono w okolicach głowy konia. Stwierdzono również, że wierzchowce składane do grobów były wykorzystywane do jazdy wierzchem (Blijené, Butkus 2009: 157). Szkielety końskie w znakomitej większości przypadków umieszczano po lewej stronie szkieletu ludzkiego, natomiast depozyty częściowe – czaszki oraz kończyny, składano zazwyczaj ponad głową lub pod nogami zmarłego (Blijené, Butkus 2009: 157). Groby męskie wyposażone w szczątki końskie zazwyczaj zgrupowane są po kilka w obrębie konkretnej części cmentarzyska, jednak zdarzają się również pochówki męskie umieszczone pomiędzy kobiecymi i dziecięcymi. Wg Blijené i Butkus może to dowodzić istnienia głębokich więzi rodzinnych (Blijené, Butkus 2009: 158). Sytuacja uległa zmianie w VII wieku, kiedy to pojawiło się więcej grobów ciałopalnych. W takim wypadku szkieletowe pochówki końskie nie mogą być dłużej wiązane z konkretnymi grobami ludzkimi. Może to świadczyć o tym, że depozyty szczątków końskich niekoniecznie były elementem obrządku pogrzebowego, lecz mogą być świadectwem nieuchwytnych archeologicznie rytuałów związanych ze świętami religijnymi (Blijené, Butkus 2009: 160).

Na cmentarzysku w **Pagrybis** odkryto aż 38 pochówków zawierających szczątki końskie. Na podstawie opisanych powyżej przykładów oraz analizy pozostałych grobów można stwierdzić, że najczęściej występowały groby męskie zawierające czaszkę oraz kończyny końskie i wyposażone w elementy rzędu końskiego oraz uzbrojenia. Układ szczątków ludzkich był bardzo różny, chociaż zawsze szkielety leżały w pozycji na wznak, różniąc się jedynie zwróceniem twarzoczaszki względem kierunków świata oraz układem kończyn. W pochówkach tej kategorii czaszki oraz kończyny końskie składano w dwóch wariantach. Albo deponowano je ponad głową zmarłego, albo rozkładano wzdłuż jego lewego boku. Także w grobach dziecięcych szczątki końskie rozkładano po lewej stronie szkieletu. Innym wariantem pochówków z omawianego cmentarzyska są groby zawierające czaszki oraz kończyny końskie, w których brak jednak wyposażenia. Występują także pochówki zawierające jedynie czaszki koni. Mimo bogatego materiału pochodzącego z cmentarzyska w **Pagrybis** trudno jest ocenić rolę stanowiska dla opracowywanego tematu. Ma na to wpływ długie datowanie – od V do XII wieku, przy czym trudno jest stwierdzić, które z pochówków datowane są na interesujący mnie okres czyli od przełomu VI i VII wieku.

Paragaudis, rejon Šilalės:

W **Paragaudis** leżącym w rejonie Šilalės odsłonięto 77 pochówków datowanych na okres od IX do XII wieku. Odkryto tam szczątki 9 chłopców pochowanych w trumnach, nad którymi zdeponowano czaszki końskie. Szczątki zwierząt spoczywały 10-25 a niekiedy nawet do 40 cm powyżej trumny. Wszystkie interesujące mnie groby zostały w różnym stopniu zniszczone. Pomimo tego znaleziska, dowodzą, że wyposażenie pochówków cechowało bogactwo ozdób stroju oraz obecność uzbrojenia. Odkryto groty włóczni oraz miecz. Obecne były także elementy rzędu końskiego a nawet pozostałość po siodle (Vaitkuskienė 1981: 65-66).

Na tym samym stanowisku odkryto także groby 6 mężczyzn, którzy wyposażeni byli w części szkieletu końskiego, przede wszystkim kości nóg. Podobnie jak na cmentarzysku w **Bikavėnai** odkryto szczątki kobiet, ponad którymi znajdowały się czaszki końskie. Sytuacja panująca na obu stanowiskach wydaje się być jednak podobna. Badacze twierdzą, że czaszki zwierząt zostały przemieszczone w wyniku zniszczeń i przemieszań warstw nekropoli (Vaitkuskienė 1981: 65-66).

Požerės, rejon Laukuvos:

Na cmentarzysku w **Požerės** położonym około 90 km od wybrzeży Bałtyku odkrywano zarówno kurhanowe pochówki z okresu II-III wieku, jak i groby szkieletowe datowane na VII-IX, a nawet XIII-XIV wiek. Duża część pochówków uległa zniszczeniu w trakcie prac rolnych oraz amatorskich wykopalisk. W 1966 w ramach badań naukowych odkryte zostały 132 pochówki datowane na VII-VIII wiek. Spośród nich w 11 grobach męskich odkryto czaszki konia (groby nr 42, 60, 61, 67, 76, 94, 106, 111, 113, 116 i 126). Depozyt taki towarzyszył także pochówkowi dziecka złożonego w grobie nr 127. Czaszki końskie składano zazwyczaj 25-30 cm powyżej grobu ludzkiego. Zdarzały się jednak przypadki deponowania ich wewnątrz trumny człowieka. Tak było w grobie nr 60. Złożono w nim dorosłego mężczyznę wyposażonego m. in. w trzyczęściowe wędzidło oraz grot włóczni (Ryc. 5:2). W grobie nr 42 poza czaszką znajdowały się kości nóg końskich. Tautavičius proponuje interpretację, według której czaszki końskie miały zastępować całego wierzchowca przy czym reszta ciała zwierzęcia została użyta przy innych rytuałach (Tautavičius 1984: 99; 116-118).

Upyna, rejon Silalès:

Na stanowisku w **Upyna** leżącego w rejonie Silalès odkryto 106 grobów datowanych na IX-XI wiek. Spośród nich 6 zawierało czaszki końskie przy czym głowy zwierząt umieszczano ok. 30 cm powyżej szkieletu ludzkiego. Odkryto także dwa groby, w których czaszki oraz kości nóg końskich złożono u stóp zmarłego. Wszystkie pochówki zawierały broń. Były to najczęściej groty włóczni i noże bojowe. W jednym przypadku pochówek zawierał miecz. Typowym wyposażeniem grobów z **Upyny** były elementy rzędu końskiego i oporządzenia jeździeckiego. Często występowały ozdoby, takie jak pierścienie i bransolety oraz amulety wykonane z bursztynu (Vaitkunsienė 1981: 62-63).

Žąsinas, rejon Silalès:

W **Žąsinas** leżącym w rejonie Silalès, zostały odkryte 203 groby datowane na X-XII wiek. W 33 pochówkach męskich zachowały się szczątki końskie. Towarzyszyły one także jednemu pochówkowi dziecięcemu w obiekcie nr 187. W tym przypadku czaszkę końską złożono ponad trumną człowieka. Taki układ szczątków odróżnia grób nr 187 od innych grobów dziecięcych pochodzących z tego okresu, w których czaszka końska została umieszczona w tym samym kontekście stratygraficznym co człowiek. Zarówno głowa chłopca, jak i czaszka końska zwrócone były na wschód. W skład wyposażenia wchodziły: dwa naszyjniki, szpile, bransolety, pierścionki oraz dwa bursztynowe amulety. Interesujące, że układ przedmiotów wskazuje, iż jeden naszyjnik przeznaczony był dla chłopca, natomiast drugi podarowano zwierzęciu. W jamie grobowej odkryto także elementy uzbrojenia – nóż bojowy oraz groty włóczni (Ryc. 5:3; Vaitkunsienė 1981: 66-67).

Czaszki końskie na cmentarzysku w **Žąsinas**, podobnie jak w przypadku innych stanowisk litewskich, składane były zazwyczaj ponad głową ludzką i skierowane w tę samą stronę. Natomiast odległość pomiędzy szczątkami końskimi, a ludzkimi jest bardzo zróżnicowana i waha się pomiędzy 10 a 45 cm. Elementem wyróżniającym groby z opisywanej nekropolii jest także sposób traktowania czaszek końskich – niektóre z nich zostały spalone. W takich wypadkach różne jest także miejsce depozytu szczątków zwierzęcych. Poza typową lokalizacją ponad głową zmarłego występowały warianty, w których składano je ponad klatką piersiową lub u stóp (Vaitkunsienė 1981: 66).

Znakomita większość obiektów ze stanowiska w **Žąsinas** była wyposażona niezwykle bogato. Zarejestrowano wiele pierścieni, bransolet, bursztynowych paciorków oraz srebrnych

i złotych aplikacji stroju. Także elementy rzędu końskiego są wykonane z niezwykłą dbałością i bogato zdobione. Cmentarzysko zostało zniszczone przez prace rolne, dlatego część szczątków końskich oraz elementów wyposażenia znajdowała się w kontekście wtórnym. Znane są przypadki, kiedy kości wierzchowców odkrywano ponad grobami kobiecymi, jednak jest to prawdopodobnie wynikiem przemieszania warstw (Vaitkuskienė 1981: 69-70).

Przykładów grobów ludzkich zawierających czaszki i kończyny końskie jest na terenie dzisiejszej Litwy bardzo wiele. Znacząca większość z nich to pochówki męskie lub chłopięce. Pod względem miejsca deponowania szczątków końskich można je podzielić na trzy główne typy: 1. czaszki oraz kończyny zwierzęcia składane ponad trumną ludzką na wysokości głowy człowieka, 2. czaszki oraz kończyny deponowane u stóp ludzi oraz 3. szczątki końskie rozłożone wzdłuż szkieletu ludzkiego, przy czym ten typ dominuje przede wszystkim wśród grobów dziecięcych. Charakterystycznymi elementami wyposażenia są części rzędu końskiego, takie jak wędzidła i ozdoby ogłowia oraz elementy uzbrojenia. Interpretacja samego faktu składania jedynie czaszek oraz kończyn końskich jest trudna, prawdopodobnie jednak rzeczywiście były to szczątki ofiarne. Pozostałe części zwierząt musiały być użyte do innych obrzędów bądź spożywane, być może w trakcie uczty ofiarnej.

2 c: Samodzielne depozyty szczątków końskich oraz symboliczne pochówki końskie na cmentarzyskach:

Z nekropolii odkrywanych na terenie dzisiejszej Litwy i Łotwy, a datowanych na okres od przełomu VI-VII wieku po wiek XIII, znanych jest wiele przypadków deponowania kości końskich w obrębie cmentarzysk, które nie pozostają jednak w bezpośredniej relacji stratygraficznej z grobami ludzkimi. Występują również tzw. pochówki symboliczne. Symboliczne groby koni z okresu między X a XI wiekiem nie są na Litwie rzadkością. Taki stan rzeczy wynika prawdopodobnie z faktu, że koń był zwierzęciem bardzo cennym i członków społeczności o niższym statusie majątkowym nie stać było na poświęcenie wierzchowca. Większość kenotafów imituje ciałałpalne lub inhumacyjne groby końskie i nie są one w żaden sposób oddzielone od zwyczajnych pochówków. Warianty ich występowania potrafią być jednak bardzo różne (Laurynas 2009: 242).

Alinka, rejon Troki:

Na cmentarzysku w **Alinka**, leżącym w rejonie Troków, pochówki końskie znajdowały się na specjalnie wydzielonej części cmentarzyska. Podzielono je na grupę zachodnią oraz wschodnią. W skład grupy zachodniej wchodził pochówek nr 18 bez śladów konstrukcji grobowej, za to przykryty podwójnym brukiem kamiennym. Został on wydatowany na okres pomiędzy końcem pierwszego a początkiem drugiego tysiąclecia naszej ery. W skład grupy wschodniej wchodziło kilka grobów oznaczonych numerami 1,2,4,5 i 13 (Ryc. 5:4). Wszystkie wierzchowce z tej grupy złożono w owalnych jamach z głowami skierowanymi na zachód, północny zachód lub południowy zachód. Wyposażenie pochówków jest stosunkowo ubogie – odkryto jedynie trzyczęściowe, żelazne wędzidła, klamry, sierpy i łączniki ogłowia. W grobie nr 6 zaliczanym do grupy wschodniej oraz w grobie nr 17 z grupy zachodniej wystąpiły ciałopalne pochówki końskie. W grobie nr 17 na przepalonych szczątkach szkieletu odkryto trzyczęściowe wędzidło. Natomiast w pochówku oznaczonym numerem 6 szczątki wierzchowca były silnie przemieszane z węglami i rozrzucone wewnątrz jamy. Pochówek nr 8 (grupa wschodnia) zawierał prawdopodobnie symboliczny pochówek konia. W centrum kurhanu, powyżej warstwy popiołu i węgla, ułożono kamienny bruk. Na warstwie węgla i popiołu odkryto elementy rzędu końskiego: siedem brązowych dzwonków, wędzidło oraz klamrę (Ryc. 5:5). Odkryto także żelazny sierp, nóż oraz grot włóczni. Brak było natomiast jakichkolwiek kości końskich. W obiektach oznaczonych numerami 3, 12 i 14 (grupa wschodnia) oraz 21 i 23 (grupa zachodnia) nie odkryto śladów pochówków, w jamach spoczywały jednak sierpy analogiczne do tych znalezionych w grobach końskich. Biorąc pod uwagę podobne depozyty występujące na cmentarzyskach litewskich, obiekty te uznać można za symboliczne pochówki końskie. Także kurhany nr 9-11 (grupa wschodnia) oraz 15 (grupa zachodnia) nie zawierały żadnych szczątków kostnych. Na podstawie ich struktury można jednak domniemywać, że pełniły one funkcję symbolicznych pochówków końskich. Może to sygnalizować zmiany zachodzące w obrządku pogrzebowym – na przełomie pierwszego i drugiego tysiąclecia na terenie wschodniej Litwy staje się on być może bardziej abstrakcyjny (Bliuiené 1992: 125-126). Całość wyposażenia grobów oraz znalezisk luźnych z cmentarzyska w Alinka nie prezentuje się okazale. W skład wyposażenia pochówków wchodziły: trzyczęściowe i dwuczęściowe wędzidła żelazne, groty włóczni, noże, osełki, kilka ostróg, pierścienie, elementy ozdób ogłowia, sierpy oraz sprzączki. Pochówki tego typu są zjawiskiem charakterystycznym dla terenów wschodniej Litwy pod koniec pierwszego tysiąclecia (Bliuiené 1992: 125-126).

Maisteikių, rejon Kauno:

Na cmentarzysku w **Maisteikių**, leżącym w rejonie Kauno, odkryto groby końskie datowane na nieco późniejszy okres, czyli XIII-XIV wiek. Z reguły były to jedynie czaszki oraz kości kończyn. Groby końskie umieszczono na tym samym stanowisku, co ludzkie, jednak na specjalnie wydzielonej części nekropolii. W pochówku nr 19 na czaszce końskiej spoczywało bardzo bogato zdobione ogłowie z dzwoneczkami oraz srebrnymi ozdobami. W pysku konia znajdowało się wędzidło (Varnas 1996: 138-139).

Tulpiakėmis, rejon Panevėžio:

Z cmentarzyska w **Tulpiakėmis**, leżącego w rejonie Panevėžio, pochodzą 24 obiekty zawierające szczątki końskie. Wszystkie zostały skupione w centralnej części cmentarzyska na zachód od skupiska ludzkich grobów ciepłopalnych. Wszystkie datowane są na XII-XIV wiek. Zarysy jamy o okrągłym bądź owalnym kształcie, zorientowane wzdłuż linii wschód-zachód były widoczne na głębokości około 10-25 cm. Zawierały przepalone czaszki końskie, po których zachowały się jedynie zęby. Niektóre obiekty zawierały czaszki oraz kończyny wierzchowców, zazwyczaj dolne ich części. Układ szczątków w jamach był różny, przeważała jednak orientacja centralna (Varnas 1995: 287).

Prawie wszystkie obiekty zawierały wędzidła, umieszczane zazwyczaj pomiędzy zębami koni (Ryc. 6:1). Niektóre wyposażono dodatkowo w żelazne dzwoneczki. Na części czaszek zachowały się ślady ozdób ogłowia, m. in. bursztynowych paciorków. Można przypuszczać, że konie zostały specjalnie przygotowane do obrzędu ofiary i przystrojone w bogato zdobione ogłowia. Następnie głowy koni oddzielono od reszty ciała i zdeponowano w jamach wraz z ozdobami. W niektórych pochówkach zachowały się ślady innych elementów wyposażenia, np. siodeł. Większość artefaktów była wykonana z żelaza i zdobiona srebrem, co świadczy o bogactwie właścicieli zwierząt. Co więcej, wszystkie konie były silne, zdolne do pracy a ich wiek wynosił od 5 do 10 lat. Wszystkie obiekty ze szczątkami końskimi są tak samo datowane jak umieszczone na wschód od nich ciepłopalne groby ludzkie (Varnas 1995: 287).

Jednym z przykładów grobu końskiego jest obiekt nr 6. Na głębokości około 50 cm ukazał się zarys jamy o wymiarach 60x80 cm. Zachowały się jedynie zęby oraz fragmenty szczęki. Głowa pierwotnie musiała być złożona na boku. W niewielkiej odległości od zębów odkryto wędzidło oraz pozostałości ozdób i rzemieni ogłowia (Varnas 1995: 261).

Inny obiekt zawierający szczątki końskie oznaczono numerem 24. Zarys okrągłej jamy grobu o średnicy ok. 1 m był widoczny na głębokości 45 cm. Wewnątrz odkryto zęby końskie skierowane nieco ku górze. W skład wyposażenia wchodziło min. dwuczęściowe żelazne wędzidło oraz elementy ozdobne ogłowia (Varnas 1995: 263).

Przynależność etniczna ludności chowanej na nekropolii w **Tulpiakemis** jest trudna do określenia, a samo cmentarzysko użytkowano przez około 600 lat. Samodzielne depozyty szczątków końskich są nietypowym zjawiskiem dla terytorium centralnej Litwy, natomiast zwyczaj taki jest charakterystyczny dla ludności pruskiej zamieszkującej m. in. Półwysep Sambijski. Możliwa jest więc interpretacja, że groby datowane na XII-XIV wiek, w tym obiekty ze szczątkami końskimi, przynależą do ludności pruskiej, która wyemigrowała na tereny środkowej Litwy w związku z ekspansją Zakonu Krzyżackiego. Jest ona jednak dość odważnym pomysłem i z pewnością wymaga dalszych badań. Charakterystyczną cechą samodzielnych depozytów szczątków końskich jest umieszczanie ich na specjalnie wydzielonej części cmentarzyska, z dala od grobów ludzkich. Zwraca też uwagę fakt, że depozyty kości końskich znacznie się od siebie różnią. Występują zarówno ciałopalne groby końskie, obiekty zawierające jedynie czaszki i kości kończyn, jak i całe szkielety koni.

Bardzo interesującym i wyjątkowym zagadnieniem jest natomiast temat symbolicznych pochówków końskich. Z terenów wschodniej Litwy pochodzą co najmniej 62 obiekty z 24 stanowisk uznawane za kenotafy końskie (Laurynas 2009: 242). Można je podzielić na kilka typów:

1. Najczęściej występują pojedyncze kenotafy mające zastępować groby końskie. W takim wypadku obiekt znajduje się u podstawy lub na obrzeżach kurhanu. Obiekt powstawał w wyniku umieszczenia wszelkich obiektów na powierzchni a następnie przykrycia ich płaszczem kurhanu. W skład wyposażenia wchodził zazwyczaj tylko jeden przedmiot – rękojeść pejcza, sierp, sprzączka lub wędzidło (Laurynas 2009: 242-244). Obiekt wyposażony jedynie w sierp odkryto m. in. na stanowisku **Jašiuņū** (Geložēs). Była to niewielka jama niezawierająca popiołu (Šimėnas 2002: 97-99). Wyjątkiem jest pochówek z **Alince-Raistinė**, gdzie odkryto dwa przedmioty – sierp i wędzidło. Groby tego typu lokowane były w zachodniej, północnej i centralnej części terytorium zajmowanego przez kulturę kurhanów wschodniolitewskich. Opisywane obiekty występowały na cmentarzyskach z inhumacyjnymi bądź birytualnymi pochówkami końskimi (Laurynas 2009: 242-244).
2. Do drugiego typu zaliczyć można pojedyncze kenotafy zastępujące groby ciałopalne. Znalaziono co najmniej 14 takich obiektów. Ich budowa przypomina typ pierwszy, z tą różnicą, że na wyposażeniu widoczne są ślady działalności ognia. Prawdopodobnie uległy one

przepaleniu w trakcie tworzenia kenotafu bądź też pierwotnie umieszczano je na stosie pogrzebowym człowieka, a następnie deponowano w symbolicznych grobach końskich. Od typu pierwszego odróżnia je znacznie bogatsze wyposażenie. W grobie nr 8 z cmentarzyska w **Alince Raistiné** odkryto sierp, wędzidło, kłamrę oraz 7 brązowych dzwonek (Ryc. 6:2). Z grobu nr 6 z tego samego stanowiska pochodzą sierp, wędzidło oraz dwie żelazne sprzączki (Ryc. 6:3). Kenotafy typu drugiego występują głównie w środkowej oraz południowo-wschodniej części terytorium opisywanej kultury (Laurynas 2009: 244-246).

Kolejne typy grobów symbolicznych dotyczą pochówków grupowych:

3. Pierwszym wariantem są obiekty, w których w kurhanie złożono szczątki ludzkie a towarzyszył im obiekt nie zawierający szczątków lecz wyposażony w elementy rzędu końskiego lub sierp, uznawany przez badaczy litewskich za symboliczny grób koński. W grobie nr 38 z cmentarzyska w **Zvirbliai** u podstawy kurhanu, w którym pochowano trzy osoby, odkryto sierp oraz inne elementy wyposażenia charakterystyczne dla kenotafów końskich. Symboliczny grób koński był najbliższy stratygraficznie ciałopalnemu pochówkowi zawierającemu prawdopodobnie szczątki kobiety (Iwanowska 2006: 100; 202 za: Laurynas 2009: 246).

4. Laurynas uznaje także groby ludzkie wyposażone w elementy jeździeckie za symboliczne pochówki końskie (Laurynas 2009: 246). Moim zdaniem nie jest to jednak właściwa interpretacja. Znanych jest bardzo wiele przykładów obiektów tego typu zarówno z terenów zajmowanych przez Bałtów wschodnich, jak i zachodnich. Pochówki ludzkie wyposażone w elementy rzędu końskiego mogły z pewnością należeć do jeźdźców, jednak moim zdaniem wyposażenie to za mało by mówić o grobie symbolicznym. Do tego samego typu Laurynas zalicza ludzkie groby zawierające zęby końskie. Taki obiekt odkryto m. in. na cmentarzysku w **Kurganai** oraz na wielu cmentarzyskach z terenów Białorusi (Laurynas 2009: 246).

5. Bardzo interesującą formą grobów symbolicznych jest natomiast obecność kenotafów końskich w kurhanach, w których zdeponowano ciałopalne pochówki końskie. Poza przepalonymi szczątkami końskimi obiekty takie zawierały zgrupowane oddzielnie przedmioty charakterystyczne dla kenotafów. Interpretowanie ich jako pochówku symbolicznego usprawiedliwiają brak śladów przepalenia lub różnice chronologiczne względem pochówku konia. Depozyty zawierały zazwyczaj jedynie sierp. Wyjątkiem jest obiekt nr 8 z **Jašiunai-Gelože**, który zawierał sierp, sprzączkę oraz wędzidło (Laurynas 2009: 246).

6. Najbardziej złożona forma obiektu z kenotafem wystąpiła w grobie nr 6 (13) z **Kernavé**. Obiekt zawierał skremowane szczątki ludzkie, końskie oraz innego zwierzęcia zupełnie

pozbawione wyposażenia. Następnie dołożono przepalony sierp i całość obiektu przykryto nasypem kurhanowym. Grób ten interpretować można jako pochówek człowieka z dwoma końmi – przepalonymi szczątkami wierzchowca oraz depozytem sierpa mającym symbolizować drugi szkielet koński. Obiekt jest jednak na tyle wyjątkowy, że możliwe jest tu bardzo wiele interpretacji (Laurynas 2009: 246).

Podstawowa interpretacja, jaka nasuwa się w przypadku pochówków symbolicznych, ma podłoże czysto pragmatyczne. Naturalnym wydaje się, że w części grobów ludzkich obecne były elementy rzędów końskich zamiast wierzchowców. Za interpretacją taką przemawia fakt odkrywania zdecydowanie bogatszego wyposażenia w faktycznych pochówkach koni. Niepokojąca jest jednak różnica pomiędzy pochówkami ludzkimi wyposażonymi m. in. w elementy rzędu końskiego zdeponowanymi w obrębie tej samej jamy grobowej a kurhanami, pod którymi odkrywano groby ludzkie z towarzyszącymi im kenotafami w innym kontekście stratygraficznym. Względy pragmatyczne mogłyby mieć także znaczenie w przypadku składania koni w ofierze. Należy jednak zastanowić się, czy społeczeństwo tradycyjne nie wolałoby poświęcić wartości materialnej dla prześlągania bóstw czy zapewnienia sobie powodzenia. Brak także korelacji pomiędzy ubogimi cmentarzyskami a kenotafami – występują one na nekropoliach o bardzo różnym wyposażeniu ludzkich i końskich pochówków. Należy pamiętać, że symboliczne groby końskie występują jedynie w okresie X-XI wieku, więc być może należy je wiązać z tłem historycznym. Był to okres nasilonych walk, a więc także zwiększonego zapotrzebowania na wierzchowce. Z drugiej strony, w zmilitaryzowanym społeczeństwie podkreślenie statusu społecznego wojownika stawało się zdecydowanie ważniejsze niż w czasach pokoju. Być może kenotafy były sposobem na pogodzenie obu potrzeb – ludzi o niższym statusie majątkowym, których w okresie wcześniejszym pochowano by bez wierzchowca, teraz wyposażano w obiekty symboliczne.

Nie zawsze jednak istniejące warianty depozytów na poszczególnych cmentarzyskach są klarowne. Na niektórych stanowiskach zachowały się zarówno depozyty całych szkieletów końskich, jedynie czaszek i kości kończyn, jak i groby ludzkie wyposażone w elementy rzędu końskiego.

Oberhof, rejon Aukštkiemia:

Na cmentarzysku w **Oberhof**, leżącym w rejonie Aukštkiemiai, zarejestrowano wszystkie rodzaje pochówków końskich – depozyty całych szkieletów, samych czaszek oraz kończyn wraz z czaszkami. We wszystkich grobach szczątki zwierzęce zostały umieszczone na lewo od szkieletu ludzkiego lub po lewej stronie depozytu wyposażenia. Wierzchowce oraz elementy rzędu końskiego występowały zazwyczaj w pochówkach mężczyzn wyposażonych w broń. Być może były to groby wojowników, na omawianej nekropolii zarejestrowano ich obecność bardzo często. Stanowisko datowane jest na III-XII wiek (Reich 2009: 206).

Badania w **Oberhof** prowadził jeszcze Otto Tischler, a zachowana dokumentacja nie jest w zadowalającym stanie. Zazwyczaj nie zachowały się kości – ani ludzkie ani końskie. Przetrwały opisy trzech grobów (435, 436 i 440) datowanych na okres wczesnego średniowiecza. W skład ich wyposażenia wchodził szeroki garnitur ozdób: fibule, naszyjniki, bransolety i pierścienie. Poza tym, w grobach odkryto elementy uzbrojenia, takie jak groty włóczni, noże bojowe oraz topory. Pochówki zawierały także wędzidła żelazne, a w grobach nr 436 i 440 wystąpiły ostrogi. Nie wiadomo czy jamy zawierały jakiegokolwiek szczątki końskie. Niemożliwe jest także dokładne datowanie pochówków. Odkryto jeden szkielet koński, którego datowanie nie jest możliwe, jednak znaleziono go w miejscu, w którym we wczesnym średniowieczu znajdowała się nekropola. Z drugiej jednak strony obszar ten był użytkowany już od okresu wpływów rzymskich. Możliwe więc, że grób koński powinien być datowany na ten właśnie okres (Reich 2009: 207-212).

Pochówki końskie oraz elementy rzędu końskiego w grobach ludzkich na cmentarzyskach Bałtów wschodnich występują w bardzo wielu wariantach. Obecny jest birtualizm dotyczący zarówno grobów zwierzęcych jak i ludzkich. Znane są zarówno pochówki całościowe, jak i częściowe przy bardzo różnorodnym układzie szczątków. W przypadku szczątków końskich, które można przypisać konkretnym grobom ludzkim, uderzający jest stosunkowo młody wiek pochowanych osób oraz częsta obecność elementów uzbrojenia. Wraz z niewielkim udziałem procentowym pochówków tego typu w stosunku do całości grobów na danych nekropoliach buduje to obraz grobów elit, prawdopodobnie konnych wojowników, którzy być może odnieśli śmierć w wyniku bitwy. Dodatkową przesłanką potwierdzającą tego typu interpretację jest fakt, że w znakomitej większości przypadków są to groby męskie bądź chłopięce. W przypadku wierzchowców chowanych w całości interesujący jest układ szczątków. Nie dają one możliwości interpretacji, że zwierzęta chowano żywcem. Biorąc pod uwagę, jak często praktyki takie stosowano na

nekropoliach Bałtów zachodnich, jest to bardzo intrygujące. Ogromna ilość grobów zawierających jedynie czaszki oraz kończyny końskie, jest prawdopodobnie śladem po składanych ofiarach. Najbardziej tajemnicze są z pewnością symboliczne groby końskie. W przypadkach, kiedy występują one jako element wyposażenia pochówków ludzkich, najprawdopodobniej ma to związek z kwestiami natury ekonomicznej – poświęcenie wierzchowca musiało wpływać na status majątkowy całej społeczności. Natomiast w sytuacji, gdy kenotafy zdeponowano samodzielnie, być może są one pozostałością po nieuchwytnych archeologicznie rytuałach. W obu wariantach interesująca jest obecność sierpa. Musiał mieć on określone znaczenie symboliczne.

Rozdział 3

Szczątki końskie i elementy rzędu końskiego w kontekście nekropoli północnoeuropejskich

W jednej ze skandynawskich sag zapisano, że wszystkich zmarłych należy spalić na stosie wraz z całym doczesnym dobytkiem. To, co zostanie spalone, zmarli zabiorą ze sobą w zaświaty. Kurhany należy usypać wybitnym jednostkom wyróżniającym się męstwem i walecznością. Pamięć należy się jednak wszystkim ludziom, którzy w życiu wykazywali się męstwem (Hollander 1964: 11–12; za: Brink 2008: 257).

Przedchrześcijański obrządek pogrzebowy na północy Europy był bardzo zróżnicowany. Dowody archeologiczne świadczą dobitnie, że w epoce wikingów nie istniało tam pojęcie jednej i ustalonej praktyki pogrzebowej. Występowało ogromne zróżnicowanie regionalne, zwłaszcza pod względem darów pogrzebowych. Różne były przedmioty składane zmarłemu i konstrukcje grobowe. Powszechnym zwyczajem było wkładanie do grobów zwierząt, a nawet innych ludzi. Cechą łączącą zdaje się być kremacja, jednak i tutaj istnieją wyjątki, jak w przypadku grobów odnajdywanych m. in. na Islandii i Grenlandii. Należy również zwrócić uwagę na mieszanie się zwyczajów pogrzebowych na terenach granicznych, tak jak ma to miejsce we wschodnich terytoriach występowania pochówków omawianej strefy – tam przenikają się one ze zwyczajami słowiańskimi. Mimo ogromnego zróżnicowania regionalnego, kultura skandynawska jest doskonale widoczna i odróżnialna również w obrządku pogrzebowym. Korelacja stanowisk osadniczych i cmentarzysk uwidacznia jeszcze jeden wyjątkowy zwyczaj. Znacząca część zmarłych została pochowana w sposób nie pozostawiający śladów archeologicznych. Być może byli to ludzie o niższym statusie społecznym, np. niewolnicy. Nie wiadomo co stało się z ich szczątkami, może skremowano ich ciała i rozsypano nie składając ich do grobu. Interesująca jest również stosunkowo mała liczba pochówków dziecięcych. Być może w społeczeństwach północnoeuropejskich epoki wczesnego średniowiecza dzieci nie były uznawane za godne otrzymania oznakowanego grobu (Brink 2008: 257-260).

W zachowanych grobach dominuje kremacja przy czym kości ludzkie, zwierzęce i przedmioty zostały wymieszane z resztkami stosu i umieszczone w naczyniu ceramicznym lub pojemniku organicznym. Zdarza się, że niektóre przedmioty niszczone intencjonalnie. Wyposażenie grobowe było bardzo zróżnicowane. Składano przedmioty codziennego użytku, ozdoby, części stroju, biżuterię, elementy uzbrojenia i rzędu końskiego. Znane są również

obiekty wyposażone w skamienieliny, m. in. amonity oraz w wykonane z gliny łapy zwierząt interpretowane jako niedźwiedzie lub bobrze (Brink 2008: 260).

Przeważają kurhany o formie owalnej lub okrągłej, niekiedy dochodzące do wysokości 10 metrów. W niektórych spośród nich zachowały się ślady po drewnianych słupach wbijanych dookoła nasypu stanowiących prawdopodobnie rodzaj konstrukcji pogrzebowej. Nie zachowały się archeologiczne ślady oznaczania pochówków konkretnych osób. W źródłach pisanych istnieją natomiast wzmianki o stawianiu drewnianych słupów z imionami zmarłych. Wiele było pochówków, w których znajdowały się konstrukcje kamienne w formie okręgów, prostokątów, trójkątów, czy innych skomplikowanych form geometrycznych interpretowanych niekiedy jako odzwierciedlenie gwiazdozbiorów. Szczególnie charakterystyczne były układane z kamieni kształty łodzi nierzadko osiągające monumentalne rozmiary. Konstrukcje takie zazwyczaj nie zawierały szczątków ludzkich, odkrywano tam natomiast pozostałości ognisk i pożywienia. Być może pełniły one funkcję symboliczną (Brink 2008: 260-261).

Obrządek inhumacyjny spotykany był rzadziej niż kremacja, występował jednak na terenie całej Europy północnej. Ciało składano zazwyczaj bezpośrednio do ziemi, owinięte w tekstylia lub na matach z kory, co charakterystyczne było zwłaszcza dla terenów północnej Norwegii. Znane są również pozostałości drewnianych trumien oraz konstrukcji przypominających wozy. Ciało składano w większości w pozycji na wznak lub embrionalnej, mającej imitować sen. Na korzyść tej interpretacji przemawiają liczne znaleziska pozostałości wyściółek tekstylnych. Zdarzały się również szczątki składane w pozycjach wyjątkowych, wymagające uszkodzenia ciała, np. przez oderwanie kończyn. Wykazują one analogie do tak zwanych pochówków antywampirycznych znanych z terenów słowiańskich i być może mają podobną genezę. Niektóre ciała składano twarzą do ziemi i dodatkowo umieszczano na nich duże głazy, co zdaje się potwierdzać powyższą interpretację (Brink 2008: 262).

Groby szkieletowe były zazwyczaj wyposażane bardziej bogato niż ciała palne, choć wpływ na to miało niewątpliwie palenie przedmiotów na stosach pogrzebowych. W pochówkach inhumacyjnych znajdowanych było wiele pozostałości jedzenia i picia, zwierząt, w tym koni, a czasem nawet innych ludzi. Konie, konstrukcje przypominające wozy, kształty łodzi i inne konstrukcje kojarzone z podróżą mogą świadczyć o wierze w to, że zmarły potrzebuje jakiegoś środka transportu, by przenieść się w zaświaty. Z drugiej strony, być może składanie tak cennych zwierząt i przedmiotów było po prostu wyrazem szacunku dla wysokiego statusu majątkowego zmarłego (Brink 2008: 262).

Zarówno pochówki inhumacyjne, jak i ciałopalne umieszczano zazwyczaj pojedynczo lub w małych grupach na cmentarzyskach o bardzo zróżnicowanej wielkości. Wpływ na to miała z pewnością wielkość osad, do których przynależały nekropolie. Charakterystyczne były przestrzenie wydzielane dla poszczególnych rodzin. Podział miejsc na niektórych cmentarzyskach świadczy również o istnieniu klas społecznych, w obrębie których zmarli byli chowani. Prawie wszystkie groby oznaczane były kamieniami, zazwyczaj nie układającymi się w konkretne kształty, stanowiącymi jednak na pewno integralną część pochówków. Znane są również groby masowe interpretowane jako pochówki ofiar bitew (Brink 2008: 262-263).

Z Europy północnej epoki wikingów znane są także pochówki o konstrukcji komorowej. Zazwyczaj przypisywane są one ludziom wyróżniającym się wysokim statusem społecznym. Skromniejsze formy przybierały na terenie dzisiejszej Norwegii – były to niewielkie wnęki wykuwane w skale. W większości przypadków opisywane konstrukcje przyjmowały jednak formę kwadratowych lub prostokątnych dołów przypominających wielkością małe pomieszczenia mieszkalne. Ich ściany wykładano drewnianymi belkami, podobna konstrukcja stanowiła również rodzaj dachu, nad którym zazwyczaj znajdował się nasyp kurhanowy. Groby o konstrukcji komorowej występowały na terenie Skandynawii już od epoki żelaza, jednak to na wczesne średniowiecze przypada szczyt popularności tej formy pochówku. Pochówki komorowe cechowała ogromna różnorodność, która mogła mieć związek z wierzeniami. Niezwykle interesujące są przykłady grobów, w których wewnątrz komory znajdowano łodzie – sytuacja taka miała miejsce w Hedeby (Müller-Wille 1976; za: Brink 2008: 263). W niektórych przypadkach ciała zmarłych umieszczano w pozycji siedzącej na konstrukcjach przypominających krzesła i unieruchamiano je łańcuchami. Znajduje to odzwierciedlenie w sagach skandynawskich. Według jednej z opowieści, pewien grobowiec otwiera się w niewyjaśnionych okolicznościach i ukazuje oczom przechodnia siedzącą postać, która zmusza człowieka do walki. Co ważne dla niniejszej pracy, podczas tej nieziemskiej bitwy, przechodzeń ląduje na szkielecie końskim (Brink 2008: 264).

Najbardziej spektakularnym przejawem obrządku pogrzebowego wczesnośredniowiecznych mieszkańców Europy północnej były z całą pewnością pochówki łodziowe. W jednym z wariantów występowały szczątki ludzkie złożone wśród przepalonych pozostałości łodzi. Zawsze jednak pochówki takie świadczyły o wysokiej pozycji zmarłych. Część łodzi dodatkowo wykładano kamieniami na dziobie i rufie. Były one zazwyczaj wciągane do wnętrza komory i być może ich maszty stawiano w taki sposób, że wystawały ponad nasyp kurhanu. Niektóre spośród pochówków łodziowych były dodatkowo otaczane rzędami kamieni. Istnieją także przesłanki wskazujące na to, że część z nich pozostawała

otwarta przez jakiś czas. Typowe było składanie jednego bądź kilkorga zmarłych w małych komorach budowanych na środku lub kładzenie ich bezpośrednio na deskach pokładu. Charakterystyczne było umieszczanie dużej liczby zwierząt – zdarzały się groby, w których odkrywano nawet kilkadziesiąt koni. Poza nimi składano również m. in. psy, pawie i sowy. Wyposażenie grobowe pochówków łodziowych było zazwyczaj bardzo bogate. Często zachowywały się przedmioty organiczne, takie jak kosze czy meble. Występowało także zjawisko deponowania dodatkowych łodzi, bądź lądowych środków transportu – wozów i sań. Innym rodzajem pochówków wiązanych z grobami łodziowymi były obiekty niezawierające łodzi, wyposażone jednak w rodzaj steli grobowej. Często na kamieniach takich widoczne były ryty, m.in. przedstawiające łodzie. Chociaż znaczenie pochówków łodziowych nie jest do końca jasne, oczywisty zdaje się być ich związek ze statusem społecznym i majątkiem pochowanego zmarłego. Zdarzało się również, że groby takie dostarczały naukowcom interesujących danych antropologicznych i dotyczących pochodzenia etnicznego – niektórzy spośród zmarłych wykazywali cechy fizyczne bądź byli wyposażeni w przedmioty charakterystyczne dla innych ludów i kultur niż tereny, na których zostali pochowani (Brink 2008: 264-266).

Na północnoeuropejskich nekropolach występowało zjawisko składania ofiar z ludzi. Kategoria ta jest trudna do zidentyfikowania, ponieważ pochówki wielokrotne mogą oznaczać grobowce rodzinne lub składanie do tego samego grobu osób zmarłych wskutek choroby. Istnieje jednak wiele przykładów pochówków, w których z pewnością złożono ofiary z ludzi. Znajdowano szczątki osób towarzyszących głównemu pochowanemu uśmiercanych w gwałtowny sposób, zazwyczaj dekapitowanych. Sytuacja taka miała miejsce m. in. na stanowisku w Stangate, gdzie pochowano dwóch mężczyzn. Jednego z nich skrupowano i pozbawiono głowy (Skaarup 1972; za: Brink 2008: 266). Wydaje się, że składanie ofiar z ludzi szczególnie często występowało w pochówkach łodziowych, co miało prawdopodobnie związek z wysoką pozycją społeczną zmarłego. Z relacji Ibn Fadlana wynika, że najczęściej byli to niewolnicy obu płci, pisał on jednak o przypadkach dobrowolnej śmierci (Montgomery 2000; za: Brink 2008: 266-267).

Pochówki końskie występowały na terenie całej Europy północnej epoki wikingów w wielu wariantach. Wierzchowce towarzyszyły zarówno grobom męskim jak i kobiecym, obecne były w obiektach inhumacyjnych i kremacyjnych. Często występowały w obrębie grobów komorowych i łodziowych. Znane są zarówno pochówki pojedynczych koni jak i obiekty, w których zaobserwowano obecność dwóch lub kilku zwierząt. Mimo ogromnej różnorodności naukowcy wyróżniają kilka trendów w grobach opisywanego typu

(Shenk 2002: 7). Najczęściej szczątki końskie obserwowane były w pochówkach łódziowych. Jako drugą kategorię wyróżnić można bogato wyposażane groby jeźdźców, które pojawiają się w X wieku głównie na terenie Dani. Trzecim typem, doskonale widocznym zwłaszcza na cmentarzysku w Birce, są depozyty szczątków końskich w grobach komorowych (Shenk 2002: 7).

3 a: Groby ludzkie pozostające w bezpośredniej relacji stratygraficznej ze szczątkami końskimi:

Groby ludzkie pozostające w bezpośredniej relacji stratygraficznej ze szkieletami końskimi były bardzo częstym wariantem grobów końskich występujących na terenie całej Europy północnej. Do 2006 roku na samej Islandii odkryto 115 grobów ludzkich ze szczątkami wierzchowców. Zwierzęta te towarzyszyły zarówno pochówkom męskim, jak i kobiecym, groby różniło natomiast wyposażenie. W przypadku pochówków męskich były to zazwyczaj elementy uzbrojenia, jak miecze, tarcze, topory, noże, czy groty włóczni, a także ozdoby - jak chociażby zapinki. Kobiety wyposażano najczęściej w grzebienie, paciorki, zapinki oraz inne elementy ozdobne. W grobach kobiecych często znajdowano również noże (Andrén, Jennbert, Raudvere 2006: 131). Według skandynawskich sag konie miały pełnić funkcję nie tylko pośrednika między światem żywych i umarłych, na których przemieszczali się zmarli, ale również ich opiekunów w obu tych sferach (Einarsdóttir 2013: 12).

Hedeby, Dania:

W **Hedeby** natrafiono na niezwykle pochówek łódziowy zawierający szczątki końskie. Całość przykrywał duży kopiec ziemny, pod którym umieszczono odwróconą łódź, która przykrywała z kolei komorę grobową wzmocnioną drewnianymi elementami. Wewnątrz odkryto szczątki trzech mężczyzn złożonych na plecach wyposażonych w miecze przy czym jeden z wojowników leżał w orientacji północno-zachodniej w wydzielonej, zachodniej części komory. Wyposażono go zdecydowanie bardziej bogato, niż pozostałych dwóch mężczyzn. W skład jego wyposażenia weszły zdobiony miecz z oprawionym w srebro pasem, ostrogi, wykonana ze srebra i brązu uzda końska oraz elementy ozdobne. Pozostałe dwie osoby pochowano w większej, wschodniej części komory. Wzdłuż jamy zawierającej szczątki ludzkie złożono szkielety trzech koni pozbawionych jakichkolwiek elementów kielzna. Grób wydatowano na IX wiek. Taki układ szczątków ludzkich wskazuje wyraźnie na hierarchię

pochowanych osób. Być może najbardziej bogato wyposażony mężczyzna był władcą bądź dowódcą pozostałych dwóch wojowników. Domniemane jest karolińskie pochodzenie najwyżej postawionego mężczyzny, na co wskazują ostrogi oraz uzda umieszczone przy zmarłym (Shenk 2002: 52).

Ladby, Dania:

Na duńskim cmentarzysku w **Ladby** odkryto skomplikowany pochówek łodziowy. Znajdowały się w nim przepalone szczątki ludzkie, być może należące do kilku osób. W północnej części łodzi zdeponowano szkielety 11 koni i szczątki 3 lub 4 psów (Ryc. 1:1). Konie złożono w różnych pozycjach – na prawym lub lewym boku a także na brzuchu z podkulonymi nogami. Szczątki wierzchowców były silnie przemieszane. Na północnym skraju obiektu znajdowała się duża kotwica. W skład wyposażenia wchodziło wiele przedmiotów wykonanych z brązu, m. in. noże oraz fragmenty związane z uprzężą dla psów. Znalezione tam również przedmioty wykonane z miedzi, klamry i sprzączki do pasa, róg, fragmenty drewna oraz tekstylia zdobione złotymi okuciami zachowane w złym stanie. Odkryto również przedmiot interpretowany jako pozostałości miecza, tarczę, groty strzał i topór. Znalezione też fragmenty uprzęży końskiej z łańcuchami, pobocznkami i łącznikami rzemieni, siodło, fragment przedmiotu interpretowanego jako pejcz oraz strzemiona (Ryc. 1:2-4). W pochówku odkryto również fragmenty zastawy stołowej z brązowymi naczyniami. Obiekt uległ licznym zniszczeniom a jego datowanie ustalono na około 950 rok (Sørensen 2001: 58-124).

Nørre Sandegård Vest, Dania:

Na cmentarzysku **Nørre Sandegård Vest** położonym na Bornholmie i datowanym na VI-VIII wiek, odkryto kilka grobów ludzkich z towarzyszącymi im szczątkami końskimi. Tak było m. in. w przypadku obiektu nr 7 (Ryc. 1:5; 2:1). Wśród zachowanych resztek drewnianej konstrukcji odkryto pozostałości szczątków ludzkich. Na wschód od nich znaleziono resztki szkieletu końskiego. Między zębami wierzchowca znajdowało się jedno wędzidło, drugie spoczywało oddzielnie. W skład pozostałego wyposażenia pochówku wchodziły m. in. sprzączki do popręgu, elementy uzbrojenia – grot włóczni oraz krótki miecz i przedmioty codziennego użytku (Jørgensen, Nørgård Jørgensen 1997: 196).

Kolejnym przykładem takiego pochówku był obiekt oznaczony numerem 30 (Ryc. 2:2-3). Wewnątrz zrobionej z drewnianych desek komory złożono dorosłego mężczyznę wyposażonego w elementy uzbrojenia takie jak tarcza z umbem i krótki miecz. Po jego lewej stronie, w obrębie tej samej komory, złożono konia. Wierzchowiec leżał na lewym boku z nogami lekko podkulonymi pod tułów. Zaopatrzone go w elementy rzędu końskiego (Jørgensen, Nørgård Jørgensen 1997: 62, 207).

Trekroner-Gyldehøj, Dania:

Kolejny grób zawierający zarówno szczątki ludzkie jak i zwierzęce odkryto na cmentarzysku w **Trekroner-Gyldehøj**. Pochówek kobiety oznaczono kamieniem ustawionym w pozycji pionowej. W jamie natrafiono na szczątki różnych zwierząt: psa, kóz, owiec oraz konia. Szczątki kóz i owiec podzielono na kawałki i miały prawdopodobnie służyć jako pożywienie na drodze w zaświaty, natomiast psa wciśnięto do jamy tuż przy szczątkach kobiety. Najbardziej intrygujący wydaje się być układ szczątków końskich. Dorosłego wierzchowca umieszczono powyżej ciała kobiety i psa. Prawdopodobnie ustawiono go na ciele człowieka już złożonego w grobie a następnie zabito. Na szczątkach końskich odkryto pozostałości ciał kolejnych dwóch osób – kobiety i mężczyzny (Borgfjord 2018: 119).

Brimnes, Islandia:

Forma grobu z opisywanego cmentarzyska była bardzo wyjątkowa. W przykrytej nasypem kamiennym jamie o wymiarach 180x75 cm odkryto stos ludzkich kości. Niestety brakuje informacji, czy zostały one poddane analizie antropologicznej, dlatego nieznana jest płeć, wiek oraz liczba pochowanych zmarłych. W skład wyposażenia obiektu weszły wędzidło, grot włóczni oraz fragmenty przedmiotów żelaznych. Na południowo-wschodnim krańcu pochówku ludzkiego odkryto owalną jamę o wymiarach 165x125 cm, zawierającą parę szkieletów końskich (Zugaiar 2012: 86).

Na południowy-zachód od grobu nr 1 odkryto pochówek nr 2, któremu również towarzyszyły szczątki końskie. Jama o wymiarach 90x75 cm została przykryta prostokątnym płaszczem kamiennym o długości 3 m i szerokości 1,25 m. Zawierała pozostałości szkieletu ludzkiego. W skład wyposażenia weszły jedynie fragmenty sierpa oraz żelazne nożyce. Na południowo-wschodnim krańcu grobu odkryto szkielet koński (Zugaiar 2012: 86). Uwagę przykuwa wyjątkowe wyposażenie obiektu. Obecność sierpa nie jest typowa dla grobów

północnoeuropejskich, zabytek ten często występował natomiast w litewskich pochówkach ze szczątkami końskimi, zwłaszcza w kenotafach.

Elivogar, Islandia:

W **Elivogar** odkryto grób mężczyzny w wieku ok. 26-35 lat. Jamę zorientowano wzdłuż osi północny-zachód południowy-wschód i przykryto kilkoma kamieniami. Człowieka pochowano w zachodnim krańcu jamy, podczas gdy szczątki końskie odkryto w części wschodniej w obrębie tego samego wkopu. Grób wyróżniały dość znaczne wymiary – 4 m długości i 1 m szerokości oraz wyjątkowo ubogie wyposażenie, w skład którego weszły jedynie fragmenty żelaza (Zugaiar 2012: 76).

Galtalækur, Islandia:

Jama grobu odkrytego na stanowisku w **Galtalækur** miała 150 cm długości i 65 cm głębokości. Złożono w niej człowieka w pozycji na wznak, z lekko uniesioną głową i nogami zgiętymi w kolanach. W skład wyposażenia weszły elementy uzbrojenia, takie jak grot włóczni, umbo tarczy oraz topór. Poza nimi, w grobie odkryto także żelazne wędzidło, dwie osełki, dwa fragmenty krzemienia, nóż, cztery odważniki, haczyki na ryby, fragmenty węgla, sprzączkę oraz fragmenty żelaza będące być może pozostałościami po siodle. U stóp człowieka złożono szkielet koński (Zugaiar 2012: 36).

Hafurbjarnarstaðir, Islandia:

W grobie nr 3 na stanowisku w **Hafurbjarnarstaðir** na Islandii odkryto podwójny grób ludzki. Jama, w której złożono szczątki, miała wymiary 1,25x4,40 m i zorientowano ją wzdłuż osi wschód-zachód. U stóp złożonych w pochówku ludzi natrafiono na szczątki konia oraz psa. W skład wyposażenia weszły: wędzidło, sprzączka, żelazny kociołek, grzebień z futerałem, osełka, nity oraz fragmenty przedmiotów żelaznych. W pochówku odkryto również broń – miecz, grot włóczni oraz umbo tarczy (Zugaiar 2012: 58).

Hemla, Islandia:

W grobie nr 1 złożono szkielet osoby zmarłej w wieku ok. 13-17 lat. Zorientowano go wzdłuż osi północ-południe. Człowieka ułożono na prawym boku, z lekko podkulonymi nogami i prawą ręką ułożoną na prawym udzie. W skład wyposażenia obiektu weszły: grot włóczni, topór, umbo tarczy, nóż, osełka, waga szalkowa, paciorek, grzebień, fragment drewna, cztery kawałki jaspisu, żelazne wędzidło, sprzączka oraz kilka fragmentów przedmiotów żelaznych. Pochówek wykazywał korelację z dwoma grobami końskimi (Zugaiar 2012: 26).

Kápa, Islandia:

Na cmentarzysku w **Kápa** na Islandii, w grobie nr 3, odkryto szkieletowe szczątki ludzkie złożone wzdłuż osi północ-południe, umieszczone pod warstwą kamieni. Na lewo od grobu ludzkiego znaleziono jamę ze szkieletem końskim. W skład wyposażenia obiektu wchodziły: trzy srebrne guzy, pozostałości złotej nici, grot włóczni, dwie żelazne sprzączki oraz żelazne elementy będące być może resztkami siodła (Zugaiar 2012: 24).

Kornsá, Islandia:

Grób zawierający słabo zachowane szczątki kobiece odkryto w 1879, jednak wydaje się na tyle interesujący, że warto o nim wspomnieć. Kobietę złożono na wznak w jamie o głębokości około 125 cm, którą przykryto drewnianą pokrywą oraz warstwą drobnych kamieni. Obiekt znajdował się na szczycie wzgórza. W skład wyposażenia grobowego weszły: żelazny kocioł, żelazne nożyce, miecz, grzebień, fragmenty wagi szalkowej, fragmenty broszek, 33 paciorki, pęseta, dzwonek, nóż oraz fragmenty niezidentyfikowanych przedmiotów żelaznych. W odległości 3,5 m w kierunku wschodnim odkryto kości innego człowieka, kości psa oraz konia (Zugaiar 2012: 67). Stan zachowania pochówku oraz fakt, że został on odkryty jeszcze w XIX wieku, nie pozwala jednoznacznie stwierdzić, że szczątki końskie były związane z grobem kobiety, jednak jest to dość prawdopodobne. Przemawia za tym podobieństwo do innych pochówków kobiecych lub podwójnych oraz obecność uzbrojenia.

Litlu-Núpar, Islandia:

Na cmentarzysku w **Litlu-Núpar** podczas badań prowadzonych kilkakrotnie na początku XX wieku oraz w latach dwutysięcznych, natrafiono na kilka pochówków zawierających szczątki końskie. W grobie nr II, badanym w 2004 roku, pochowano człowieka, konia oraz psa (Ryc. 2:4). Podczas usuwania wierzchnich warstw darni natrafiono na zaburzenia obiektu powstałe w 1300 i 1477 roku. Zarys obiektu miał 3,5 m długości i ok. 90 cm szerokości. Podczas badań głębszych warstw ujawniono, że jama dzieliła się na dwie części. Północna część miała ponad 2 m długości, 80 cm szerokości i 70 cm głębokości. Druga, południowa jama, zbliżona kształtem do okręgu, miała około 1 m średnicy i 80 cm głębokości. W północnej jamie odkryto tylko jedną kość dorosłego człowieka oraz żelazny pierścień. W jamie południowej natrafiono na kilka kości psa i konia, na których podstawie stwierdzono, że należały one do dorosłych osobników. Wyposażono je w dwa żelazne pierścienie lub klamry oraz 38 różnych przedmiotów wykonanych z żelaza – w większości fragmentów nitów i gwoździ. Być może przedmioty te stanowią pozostałości po siodle. W trakcie dalszych badań przeprowadzonych w 2009 roku odkryto doły postłupowe mogące być pozostałościami konstrukcji grobowej (Roberts, Hreiðarsdóttir 2013: 114-115).

Kolejnym pochówkiem ludzkim z towarzyszącymi szczątkami końskimi z opisywanego stanowiska był grób nr V. Zachowała się tylko jedna ludzka kość. Na jej podstawie niemożliwe było określenie wieku ani płci zmarłego. Obiekt miał kształt nieregularnego owalu o średnicy 1,5-2,5 m oraz głębokości poniżej 0,5 m. Również ten grób został zakłócony wkopami z 1477 roku. Wypełnisko jamy zawierało liczne kości końskie należące do co najmniej dwóch osobników. Kilka kości zwierząt wraz z kamieniami zostało rozrzuconych poza jamę, co było prawdopodobnie śladem po działaniach z XV wieku. W grobie nr V zupełnie brak wyposażenia (Roberts, Hreiðarsdóttir 2013: 122).

Ljósstaðir, Islandia:

W pochówku podkurhanowym spoczywał ludzki szkielet zorientowany wzdłuż osi południowy-zachód północny-wschód. Człowieka wyposażono w mały, rzeźbiony fragment fiszbinu wieloryba i osełkę. W grobie odkryto także fragmenty żelaza. Około 70 cm w kierunku wschodnim od pochówku ludzkiego, w jamie o wymiarach 120x80 cm, zdeponowano szkielet koński (Zugaiar 2012: 88).

Miklibær, Islandia:

Grób nr 2 miał formę kurhanu przykrytego warstwą kamieni o wymiarach 4,7x2,8 m. Pod nim odkryto jamę o wymiarach 200x70 cm zawierającą szkielet ludzki zorientowany wzdłuż osi północ-południe. Człowieka złożono na prawym boku z podkulonymi nogami. Powyżej jego czaszki odkryto kości końskie nie będące jednak kompletnym szkieletem. Może to świadczyć o tym, że były to fragmenty wierzchowca stanowiące pożywienie na drogę w zaświaty. W skład bardzo ubogiego wyposażenia weszły jedynie nit oraz fragmenty noża (Zugaiar 2012: 82).

Mörk, Islandia:

W jednym z grobów odkrytych na cmentarzysku w **Mörk** natrafiono na szkielet ludzki złożony wzdłuż osi wschód-zachód. Człowieka wyposażono jedynie w element związany z tkactwem, co pozwala domniemywać, że była to kobieta. Brakuje jednak informacji na temat antropologicznych analiz kości oraz ich wyników. Około metra w kierunku wschodnim odkryto zniszczony grób koński. Zawierał on kilka kości wierzchowca oraz żelazne wędzidło (Zugaiar 2012: 32).

Öxnadalsheiði, Islandia:

Grób nr 1 zawierał szkielet kobiety w wieku ok. 36-45 lat. Jamę pochówku zorientowano wzdłuż osi południowy-zachód północny-wschód i charakteryzowały ją wymiary 180x80 cm. Wewnątrz niej natrafiono na resztki drewna, 2 paciorki, 2 guziki oraz 20 fragmentów żelaza. Poniżej stóp kobiety odkryto wkop o wymiarach 150x90 cm przeznaczony na pochówek koński. Przy szczątkach wierzchowca znaleziono tylko sprzączkę oraz trzy gwoździe (Zugaiar 2012: 83-84).

Sólheimar, Islandia:

Jama grobu nr 2 była zorientowana wzdłuż osi północ-południe i zawierała szczątki ludzkie. Wkop cechowały wymiary 200x100 cm przy głębokości 30 cm. Przykryto go nasypem kurhanowym zbudowanym w całości z kamieni. Około 45 cm w kierunku południowym od grobu ze szczątkami ludzkimi odkryto pochówek koński. Całość

wyposażenia znajdowała się w jamie ze szczątkami zwierzęcia, a w jego skład weszły jedynie sprzączka, żelazny gwóźdź i fragmenty żelaza. Na stanowisku w **Sólheimar** odkryto jeszcze jeden pochówek ludzki (prawdopodobnie męski), zawierający szkielet koński, niestety brak bliższych informacji na jego temat (Zugaiar 2012: 73).

Stóri-Klofi, Islandia:

W grobie nr 1 z opisywanego stanowiska odkryto szkielet należący prawdopodobnie do mężczyzny. Złożono go na boku z ugiętymi nogami w kwadratowej jamie o wymiarach 150x150 cm. W skład wyposażenia weszły osełka, fragment jaspisu, nóż oraz fragmenty żelaza. Kilka metrów dalej natrafiono na porzrzucone kości końskie (Zugaiar 2012: 38). Pochówek wyróżniał się na tle innych grobów męskich zawierających szczątki końskie odkrywanych na terenie Islandii. Uderzający zdaje się być całkowity brak uzbrojenia oraz ubogie wyposażenie. Zaskakuje również fakt złożenia rozproszonych kości końskich kilka metrów od grobu ludzkiego (Zugaiar 2012: 38).

Traðarholt, Islandia:

Na cmentarzysku w **Traðarholt** odkryto co najmniej 3 groby ludzkie z towarzyszącymi im szczątkami końskimi. W grobie nr 2 złożono człowieka wzdłuż osi północny-zachód południowy-wschód, u którego stóp natrafiono na szkielet koński. W skład wyposażenia weszło jedynie wędzidło (Zugaiar 2012: 46).

Na tym samym stanowisku, w grobie oznaczonym numerem 3 odkryto podobny pochówek, który różniło jednak bogatsze wyposażenie. Człowieka złożono wzdłuż osi północ-południe a u jego stóp ułożono wierzchowca. W skład wyposażenia weszły: wędzidło z pobocznikami, umbo tarczy, nóż, sprzączki i fragmenty drewna. Natrafiono również na kilka psich kości (Zugaiar 2012: 46).

Również w grobie nr 4 odkryto szkielet ludzki ze szczątkami końskimi złożonymi u stóp. Człowieka ułożono wzdłuż osi wschód-zachód. W obiekcie całkowicie brak wyposażenia (Zugaiar 2012: 46).

Ytra-Garðshorn, Islandia:

Grób nr 1 zawierał pozostałości szkieletu ludzkiego zorientowane wzdłuż osi południowy-zachód północny-wschód. Odkryto je w jamie o wymiarach 470x90 cm, która przykryta została płaszczem kamiennym. W skład wyposażenia grobu weszły 2 paciorki, 3 pionki do gry, waga i fragmenty żelaza. Od północy do grobu nr 1 przylegała jama 270x80-90 cm i głębokości 80 cm zawierająca dwa szkielety końskie, dwie sprzączki, kilka gwoździ i fragmenty żelaza (Zugaiar 2012: 94).

Także w grobie nr 2 z tego samego cmentarzyska odkryto szczątki ludzkie oraz jamę grobową ze szczątkami końskimi umieszczone u stóp człowieka. Jako dary grobowe we wkopie pochówku końskiego złożono sprzączkę i gwóźdź (Zugaiar 2012: 94).

Grób nr 3 również zawierał szczątki ludzkie z towarzyszącym szkieletem końskim. Jama osiągnęła wymiary 360x100 cm oraz głębokość 50-65 cm i została przykryta warstwą kamieni. Wewnątrz niej odkryto pozostałości szkieletu ludzkiego zorientowanego wzdłuż osi południowy-zachód północny-wschód. W skład wyposażenia weszły dwa paciorki, żelazne nożyce, nóż, fragmenty żelaza oraz węgli drzewnych. Jamę pochówku końskiego umieszczono tym razem od wschodniej strony i nie zawierała ona żadnych przedmiotów (Zugaiar 2012: 94).

Jama grobu nr 7 została przykryta płaszczem kamiennym i miała wymiary 320x70 cm przy głębokości 65-70 cm. Złożono w niej szkielet ludzki zorientowany wzdłuż osi południowy-zachód północny-wschód. Wewnątrz tej samej jamy, w której pochowano człowieka, zalegały przemieszane kości końskie. Być może były tu ślady po złożeniu konia lub fragmentów jego ciała mających służyć zmarłemu za posiłek, który miał zabrać w zaświaty. W grobie nr 7 odkryto ponadto fragmenty krzemienia, części wagi szalkowej i odłamki żelaza (Zugaiar 2012: 94).

Grób nr 8 zawierał szczątki ludzkie również zorientowane wzdłuż osi południowy-zachód północny-wschód. Wymiary jamy pochówku wynosiły 400x75-90 cm przy głębokości 60-70 cm. Analogicznie jak w przypadku obiektu nr 7 wkop przykryto warstwą kamieni. Zmarłego wyposażono w nóż, fragmenty grzebienia i grot włóczni. Szkielet koński został umieszczony u jego stóp (Zugaiar 2012: 95).

Grób nr 9 z cmentarzyska w **Ytra-Garðshorn** wyróżniał się na tle pozostałych. W jamie zorientowanej wzdłuż osi południowy-zachód północny-wschód o wymiarach 370x60 cm złożono człowieka oraz kości końskie zalegające bezpośrednio przy jego szczątkach. Całość została przykryta warstwą kamieni. W skład zestawu odnalezionych

przedmiotów weszło 25 paciorków, miedziany pierścień, żelazna pęseta oraz fragment wosku (Zugaiar 2012: 95).

Grób nr 10 zawierał zarówno szczątki ludzkie jak i końskie. Jama wkopu była zorientowana analogicznie jak w przypadku pochówku nr 9 i osiągnęła wymiary 400x70 cm. Obok szkieletu ludzkiego odkryto 4 paciorki, fragmenty żelaza i fragmenty grzebienia. Na północno-wschodnim krańcu grobu złożono szkielet koński. W pobliżu zwierzęcia odkryto dwie klamry oraz pięć nitów (Zugaiar 2012: 95).

Powyżej opisałam pokrótce 7 grobów ludzkich z towarzyszącymi im szczątkami ludzkimi pochodzącymi z jednego cmentarzyska. Mimo wielu analogii, jak chociażby orientacja jamy pochówków ludzkich, występuje także wiele różnic. Najbardziej widoczną spośród nich jest z pewnością zestaw kości końskich. W niektórych pochówkach złożono kompletne szkielety, w innych przemieszane kości przywodzące na myśl pozostałości pokonsumpcyjne bądź przeznaczone na pożywienie w zaświatach. Różny jest również układ szczątków zwierząt w stosunku do jam grobowych ludzi – czasem składano je we wspólnych wkopach, zazwyczaj jednak oddzielnie. Zastanawiające są też inwentarze grobowe wykazujące znaczące różnice. Tylko w przypadku grobu nr 8 zaobserwowano obecność jakiegokolwiek broni – pojedynczego grotu włóczni. Wyposażenie pochówków nr 9 i 10 zdaje się być natomiast typowo kobiece. Brak jednak informacji na temat analiz antropologicznych mogących potwierdzić tę tezę.

Þorljótsstaðir, Islandia:

W grobie nr 7 odkryto szkielet mężczyzny w wieku powyżej 46 lat zorientowany wzdłuż osi północny-zachód południowy-wschód. Wymiary jamy grobowej wynosiły 200x80 cm przy szerokości 50 cm. Całość przykryto kamieniami. Grób uległ zniszczeniu. Odnaleziono przemieszane kości końskie oraz kości psa. W skład wyposażenia wchodziły fragmenty żelaznego kotła, owalna fibula, paciorki, końcówka pasa, pozostałości drewna i żelaza (Zugaiar 2012: 79).

Gausel, Norwegia:

Na stanowisku w **Gausel** odkryto pochówek łodziowy o długości siedmiu metrów. Zawierał on czaszkę końską, na której zachowały się resztki bogato zdobionej uprzęży. W skład wyposażenia obiektu weszły przedmioty typowe dla wojownika: miecz, tarcza, grot

włóczni, topór, młot oraz niezidentyfikowane przedmioty wykonane z żelaza. Kamienie oraz dołki posłupowe mogą świadczyć o tym, że nad pochówkiem znajdowała się konstrukcja. Całość na podstawie wyposażenia wydatowano na IX wiek (Shenk 2002: 48).

Kaupang, Norwegia:

Na stanowisku w **Kaupang** odkryto wyjątkowo skomplikowany pochówek. Był to grób łodziowy o bardzo długiej sekwencji pogrzebowej. Jako pierwszego pochowano dorosłego mężczyznę – czas jego śmierci określono na IX wiek. Na początku X wieku przykryto go łodzią, miejsce pochówku musiało więc być dokładnie zapamiętane. Wewnątrz łodzi złożono mężczyznę i kobietę umieszczając ich twarzami do linii stępki a w okolicach bioder kobiety pochowano dziecko. Zmarłych wyposażono w dużą ilość wysokiej jakości odzieży i przedmiotów codziennego użytku. Najważniejszy dla niniejszej pracy był jednak dziób łodzi, który wypełniono zwierzętami. Znalazły się tam m. in. konie oraz rozczłonkowany pies. Na rufie, w pozycji siedzącej, umieszczono drugą kobietę. Na jej kolanach spoczywała głowa psa. Kobieta miała na sobie skórzany strój i dużą ilość biżuterii. Wyposażono ją również w topór, tarczę oraz przedmiot nazywany „kosturem magii” (Stylegar 2007: 95–100; za: Brink 2008: 268).

Oseberg, Norwegia:

Grób z **Oseberg**, zwany pochówkiem królowej z **Oseberg**, jest jednym z najwspanialszych obiektów funeralnych epoki wikingów. W grobie datowanym na 834 rok odkryto szczątki dwóch kobiet umieszczone na dużym łóżku ustawionym w komorze grobowej znajdującej się na rufie statku. Jedna z kobiet w chwili śmierci miała około 20 lat i to ją naukowcy uważają za królową. Druga pochowana była zdecydowanie starsza – mogła mieć około 60 lat. Wokół okrętu odkryto szkielety co najmniej 13 koni w zaawansowanym wieku. Wszystkie zwierzęta uśmiercono przez dekapitację ostrym narzędziem. W obrębie statku odkryto również trzy pozbawione głów psy oraz woła z odciętą i złożoną oddzielnie głową (Shenk 2002: 32-33).

Tune, Norwegia:

W pochówku łodziowym w **Tune** natrafiono na szczątki końskie towarzyszące mężczyźnie umieszczone w komorze grobowej o płaskim dachu. W skład wyposażenia wchodziły kolczuga, miecz, włócznia i tarcza. Obiekt wyrobowano, co spowodowało, że większość cennych przedmiotów, w tym części odzieży oraz zdobione elementy rzędu końskiego, zniknęły bądź uległy zniszczeniu. Natrafiono jednak na fragmenty drewna mogące być pozostałościami po siodle. Obiekt wydatowano na lata 910-915 (Shenk 2002: 47).

Arninge, Szwecja:

Na stanowisku w **Arninge** odkryto niezwykle pochówek ciałopalny. W grobie znajdowało się 61,4 kg przemieszanych przepalonych szczątków kostnych. Należały one do pięciorga ludzi, siedmiu koni, jedenastu psów, dwóch kotów, trzech owiec, jednej kozy, jednej świni, rysia oraz ptaków sześciu różnych gatunków. Jest to prawdopodobnie największy zbiór szczątków osteologicznych z terenu Szwecji. W skład wyposażenia obiektu wchodziły m. in.: fragmenty biżuterii wykonane ze złota, srebra i brązu, dwie monety arabskiego pochodzenia, plansza do gry oraz duża ilość pereł. Pochówek wydatowano na początek IX wieku (Shenk 2002: 63).

Zdeponowanie kilku koni w grobie sprawia, że pochówek podobny był do pochówków łodziowych. Szczątki należały do dorosłych osobników, które zostały ułożone na stosie pogrzebowym oraz spalone wraz ze zmarłymi, przy czym u kilku z nich widoczne były zmiany patologiczne kończyn w obrębie stawu skokowego, co mogło obniżać ich wartość użytkową. Niemniej jednak, nawet jeżeli zmiany patologiczne wpływały na zmniejszenie wartości zwierząt, umieszczenie siedmiu osobników w grobie świadczyło o bogactwie pochowanych osób (Shenk 2002: 63).

Na podstawie badań stwierdzono, że szczątki ludzkie należały do młodej kobiety, trzech mężczyzn, w tym jednego w wieku powyżej 50 lat oraz osoby, której płci nie udało się ustalić. Większość zwierząt została złożona w całości co sugeruje inne przeznaczenie niż umieszczenie ich w grobie w charakterze żywności. Rozczłonkowana została jedynie świnia. Szczątki odkrytych psów należały do zróżnicowanych osobników, natomiast wśród ptactwa wyróżniono puchacza i jastrzębia a więc gatunki drapieżne kojarzone z wysokim statusem społecznym (Shenk 2002: 64).

Skomplikowany pochówek kremacyjny przywodzi na myśl następującą interpretację: być może pochowano tu mężczyznę o wysokim statusie społecznym wraz z niewolnikami oraz całym dobytkiem. Był to grób zdecydowanie wyróżniający się spośród innych pochówków ludzkich z towarzyszącymi szczątkami końskimi – pochówek był o wiele bardziej skomplikowany oraz zdeponowano w nim większą ilość zwierząt różnych gatunków (Shenk 2002: 65).

Birka, Szwecja:

W grobie nr Bj496 pochowano osobę wyróżniającą się statusem społecznym, dlatego obiekt nazwano pochówkiem królewskim (Ryc. 3:1). W konstrukcji komorowej złożono mężczyznę ubranego w bogato zdobiony strój z ozdobami zidentyfikowanymi jako symbole rangi. W skład wyposażenia weszło uzbrojenie, takie jak miecz z pochwą, pojedynczy grot strzały, włócznia oraz tarcza. Grób zawierał również odważniki, naczynie, przedmioty stanowiące być może pozostałości po siodle oraz srebrne monety islamskie. Szczątki końskie umieszczono na specjalnej platformie. Obiekt wydatowano na połowę X wieku (Linderholm, Jonson, Svensk, Lidén 2008: 455-457).

Grób nr Bj581 wyróżnia płeć zmarłego – pochowano w nim kobietę, choć według niektórych interpretacji był to grób podwójny, przy czym szczątki mężczyzny uległy rozkładowi (Giesbrecht 2018: 20). W dużej, prostokątnej jamie umieszczono szkielet kobiety złożony na prawym boku w pozycji lekko podkurzonej (Ryc.3:2-3). Wyposażenie grobu było typowe dla wojowników epoki wikingów: złożono w nim dużą ilość broni oraz elementy związane z jeździectwem. W grobie odkryto miecz, topór, grot włóczni, grot strzał, nóż bojowy, dwie tarcze oraz dwa strzemiona. W skład pozostałego wyposażenia weszły przedmioty związane z gramami oraz naczynie. Poniżej stóp kobiety, na specjalnym podwyższeniu, złożono szkielety dwóch koni. Badania kości wykazały, że były to ogier i klacz. Wierzchowce ułożono na brzuchach z nogami podkulonymi pod siebie i łbami zwróconymi ku sobie. Między ich zębami odkryto wędzidła. Wyposażenie grobu w dwie tarcze i obecność dwóch wierzchowców zdaje się przemawiać za tym, że interpretacja o pochówku podwójnym jest prawdopodobna (Giesbrecht 2018: 15-23; Price, Hedenstierna-Jonson, Zachrisson, Kjellström, Storå, Krzewińska, Günther 2019: 184-186).

Interesującym przykładem pochówku ludzkiego z towarzyszącymi szczątkami końskimi jest grób komorowy nr Bj834 zawierający szczątki tzw. „czarodziejki z Birki”. Umieszczono w nim szczątki dwóch osób – kobiety i mężczyzny. Oboje spoczęli na krześle

w pozycji siedzącej, przy czym kobieta na kolanach mężczyzny. Ponad ich głowami umieszczono tarczę a po prawej stronie zmarłych miecz. Na szczątkach złożono długą włócznię, wbitą ostrzem w ziemię. Poniżej szkieletów ludzi, przy prawej krawędzi komory, złożono łuk i kołczan ze strzałami. W skład pozostałych elementów wyposażenia weszły m. in. tekstylia, buty oraz drewniana skrzynia. W drugiej komorze grobu złożono parę koni w pełnej uprzęży zaprzęgniętych do wozu. Wierzchowce ułożono na brzuchach z nogami podkulonymi pod tułów (Ryc 4:1; Brink 2008: 268).

Na cmentarzysku w **Birce**, w grobie oznaczonym jako Bj Borgvall, a umieszczonym poniżej wału grodziska, pochowano mężczyznę z koniem. W odróżnieniu od innych grobów komorowych z **Birki**, w pochówku odkryto jedynie nóż. Bliższa analiza wykazała obecność jedwabiu, futra oraz piór. Obiekt wydatowano na 750 r. (Linderholm, Jonson, Svensk, Lidén 2008: 457-458).

Gamla Upsala, Szwecja:

Grób nr 1 powstał około roku 900 i niedługo potem został zniszczony co spowodowało znaczne przemieszczenia warstw oraz wyposażenia (Ryc. 4:2). W pochówku łodziowym odkryto szczątki dorosłego mężczyzny wraz z fragmentami stroju oraz nożem. Również zachowane w grobie szkielety koński, psów oraz kości niedźwiedzia spoczywały w nieładzie. W skład wyposażenia wchodziły przyrządy do gry oraz fragmenty ceramicznych naczyń. Grób został wyrabowany niedługo po powstaniu i brak w nim śladów intencjonalnego niszczenia (Klevnäs 2007: 29-31).

Lake Mälaren, Szwecja:

Na wyspie Björkö w Szwecji odkryto pochówek datowany na lata 670-780. Pod nasypem kurhanowym natrafiono na szczątki około 50-letniego mężczyzny oraz ogiera w wieku około 3-4 lat. Człowieka umieszczono wewnątrz drewnianej skrzyni, a wierzchowca oddzielnie obok. Konia złożono głową w kierunku południowym oraz tyłem w kierunku stóp mężczyzny (Jennbert 2003: 142).

Rösta, Szwecja:

W grobie oznaczonym jako M IV odkryto pochówek ludzki z towarzyszącymi mu szczątkami końskimi (Ryc. 4:3). Człowieka złożono na saniach na wznak z głową skierowaną na północ i twarzą zwróconą ku wschodowi. Wyposażenie grobu było dosyć bogate, szczególną uwagę zwraca obecność długiego miecza i umbr tarczy. Na zachód od szczątków ludzkich odkryto szkielet koński. Wierzchowca złożono na lewym boku z czaszką skierowaną na południe i ułożoną na lewej stronie. W pysku zwierzęcia znaleziono wędzidło. W pochówku znajdowały się również kości psa. Obiekt wydatowano na drugą połowę IX wieku (Gräslund 2002: 97-99).

Skopintull, Szwecja:

Na stanowisku w **Skopintull** odkryto nasyp kurhanowy o wysokości ok. 3 m i średnicy 22 m datowany na pierwszą połowę X wieku. Dwa pochówki ciałałpalne, zawierające szczątki kobiety w wieku 30-50 lat i około 50 letniego mężczyzny, zostały umieszczone blisko powierzchni nasypu. Przy dnie kopca odkryto warstwę popiołu o grubości wahającej się od 5 do 20 cm. Świadczy to o tym, że kurhan usypano bezpośrednio w miejscu stosu ciałałpalnego. Bogaty zestaw darów grobowych pozwala domyślać się, że pochowano tu osoby o wysokiej pozycji społecznej. W skład wyposażenia wchodziły m. in. ozdoby stroju, okucia pasów i biżuteria zdobiona stylem zwierzęcym. Natrafiono również na uzbrojenie, takie jak umbo tarczy, a także elementy gier planszowych i szklane paciorki. Wśród popiołów odkryto również pazury kuny i rosomaka, co świadczy być może o pierwotnym przykryciu popiołów skórą zwierząt. Znaleziono także ponad 300 żelaznych gwoździ. Możliwe, że były to ślady po spalonej łodzi. W takim wypadku obiekt ze **Skopintull** byłby kremacyjnym pochówkiem łodziowym. Popioły zawierały również szczątki zwierząt zidentyfikowane jako 5 koni, 7 psów, kota oraz kurę. Znaleziono także przepalone kości owiec, krów, świń i gęsi interpretowane jako złożone w charakterze pożywienia. W grobie znajdowały się również szczątki ptaków drapieżnych – orła, jastrzębia oraz puchacza. Zwierzęta te wiązane były z polowaniami oraz przeznaczone dla ludzi o wysokim statusie społecznym. W obiekcie natrafiono również na szczątki upolowanych ptaków – m. in. żurawia i kaczek. Do wyjątkowych znalezisk należy brązowe wiadro zawierające część kości ludzkich, psich oraz końskich a także szereg cennych przedmiotów, przede wszystkim ozdób wykonanych ze

złota. Na dnie naczynia odkryto niespalone ludzkie włosy (Lund, Arwill-Nordbladh 2016: 424-427).

Sedgeford, Wielka Brytania:

W miejscowości **Sedgeford** w Wielkiej Brytanii odkryto cmentarzysko zawierające m. in. groby ludzi pochowanych wraz z końmi. Jednym z przykładów takiego obiektu był pochówek nr B1 (Ryc. 4:4). Odkryto w nim szczątki dwóch osób – kobiety oraz dziecka. Około 30 letnią kobietę złożono z głową opartą na biodrze samca konia w wieku około 5 lat. Szkielet dziecka został przykryty przez przednią część tułowia wierzchowca. Analizy kości zwierzęcia wskazują na występowanie niewielkich urazów kręgów piersiowych, które mogły przyczynić się do spadku wartości użytkowej zwierzęcia. W skład wyposażenia weszły fragmenty ceramiki, muszle ostryg, kamień żarna oraz pojedyncze, prawdopodobnie pokonsumpcyjne, kości zwierząt – krowy, dwóch owiec, świni oraz kury. W niewielkiej odległości od obiektu odkryto inne pochówki ludzkie, które mogły mieć związek z grobem B1 (Cross 2011:202-203).

Analizując przykłady grobów ludzkich z towarzyszącymi szczątkami końskimi można dojść do wniosku, że występowało daleko idące zróżnicowanie obiektów. Znane są zarówno pochówki ciałopalne, jak i szkieletowe o bardzo różnej konstrukcji grobowej. Odkrywane były groby pojedyncze i wielokrotne. Również liczba koni i układ ich szczątków w jamach były bardzo zróżnicowane. Część wierzchowców umieszczano we wspólnej jamie z człowiekiem, podczas gdy inne w oddzielnych wkopach w niewielkiej odległości od pochówku głównego. Różne było również wyposażenie, chociaż za regułę uznać można częste występowanie elementów uzbrojenia. Od zasady tej istnieją jednak wyjątki.

3 b: Szczątki końskie niezwiązane z grobami ludzkimi:

Ladby, Dania:

W **Ladby**, na zachodnim skraju cmentarzyska z epoki wikingów, odkryto pochówek łodziowy o długości około 22 m umieszczony pod nasypem kurhanowym wzdłuż osi zbliżonej do linii północ-południe. Jest to jedyny grób z **Ladby**, w którym nie natrafiono na żadne pozostałości szczątków ludzkich. Sytuacja taka mogła być wynikiem zniszczeń,

których dokonano rabując grób, jednak wydaje się to mało prawdopodobne. Jedyne zachowane wyposażenie obiektu to pojedyncza ostroga, szachownica, fragment tarczy, srebrna klamra, mały żelazny topór oraz kocioł z brązu. Wewnątrz statku odkryto stos kości zwierzęcych, który składał się ze szkieletów 11 koni oraz 4 psów. 8 wierzchowców złożono we wschodniej i środkowej części statku, pozostałe 3 w zachodniej. Taki układ szczątków spowodowało prawdopodobnie uszkodzenie statku w trakcie deponowania go do ziemi. Wszystkie zwierzęta umieszczono w obiekcie w tym samym czasie, w trakcie jednego pochówku. Analiza kości końskich wykazała, że ich wiek oraz płeć były zróżnicowane (Shenk 2002: 54). Nie jest jasny sposób uśmiercenia zwierząt, chociaż Thorvildsen sugeruje, że narzędziem mógł być mały topór odnaleziony wewnątrz obiektu (Thorvildsen 1957: 112, za: Shenk 2002: 54-55). Inny badacz, Sørensen, uważa jednak, że topór miał zbyt małe wymiary, by być skutecznym narzędziem do zabijania wierzchowców (Sørensen 2001: 106, za: Shenk 2002: 55). W grobie z **Ladby** odkryto pokaźną ilość elementów rzędu końskiego oraz wyposażenia związanego z jeździectwem. Obiekt zawierał zdobione uzdy, żelazne strzemiona i ostrogi, elementy drewniane będące prawdopodobnie pozostałościami siodła oraz klamry, łączniki i okucia. Łącznie udało się skompletować pięć pełnych zestawów jeździeckich. W skład pozostałych elementów wyposażenia weszły szelki dla psów odkryte w przedniej części statku. Jednego z koni umieszczono w pewnej odległości od pozostałych i najbliższej powierzchni. Na jego czaszce odkryto zdobione ogłowie. Przywodzi to na myśl specjalne przeznaczenie zwierzęcia – być może był on osobistym wierzchowcem pochowanego tu pierwotnie człowieka a pozostałe konie pochodziły ze stajni. Analogiczne pochówki z dużą ilością koni odkryto na stanowiskach w **Oseberg** i **Gokstad**, również w pochówkach łodziowych. Obiekt wydatowano na początek X wieku (Shenk 2002: 55-56).

Austarihóll, Islandia:

Na stanowisku w **Austarihóll** odkryto odosobniony pochówek koński. Jamę o wymiarach 4x1 m zorientowano wzdłuż osi północny-wschód południowy-zachód. Kości końskie umieszczono na jej północnym skraju. We wkopie brak jakichkolwiek przesłanek za pierwotną obecnością szczątków ludzkich. W skład wyposażenia weszły elementy uzbrojenia oraz inne przedmioty: grot włóczni, pięć grotów strzał, przęślik, gwóźdź, 7 małych, złożonych intencjonalnie kamyków, fragmenty żelaza, fragment przedmiotu kościanego będący prawdopodobnie pozostałością grzebienia, raki dla konia oraz fragmenty węgla drzewnego (Zugaiar 2012: 89-90).

Brú, Islandia:

Na stanowisku w **Brú** odkryto zniszczony grób zawierający szczątki psa oraz konia zorientowany wzdłuż osi południowy-wschód północny-zachód. W skład wyposażenia weszły dwa groty włóczni, topór, umbo tarczy, 26 paciorków, dzwoneczek, żarna, fragmenty owalnej broszki, nity, fragmenty ołowiu oraz fragmenty brązowej blachy będącej prawdopodobnie pozostałościami kociołka. Brakuje jakichkolwiek informacji na temat pochówków ludzkich znajdujących się w pobliżu (Zugaiar 2012: 52).

Grímsstaðir, Skútustaðahreppur, Islandia:

Pochówek w **Grímsstaðir** został odkryty podczas budowy drogi i częściowo zniszczony ciężkim sprzętem. Jama grobu była zorientowana wzdłuż osi wschód-zachód i miała wymiary 2x1,3 m. Odkryto w niej szczątki dwóch koni, przy czym oba były zwrócone głowami w kierunku zachodnim (Ryc. 5:1-2). W wypełnisku obiektu natrafiono na wiele gwoździ będących prawdopodobnie pozostałościami po siodłach. Bardzo interesujące, że w szkieletach obu wierzchowców brakowało konkretnych części – głów, kości miednicy oraz tylnych nóg. Według interpretacji dokonanej przez odkrywców przed zdeponowaniem zwierzęta zostały podzielone na pół. Następnie do grobu złożono przednią część pierwszego konia oraz tylną drugiego. Kolejnym etapem było zdeponowanie siodeł a na końcu pozostałych kości. Późniejsze analizy dowodzą jednak, że interpretacja ta była błędna. W jamie wyraźnie widoczna była ciemna plama będąca śladem po rozłożonych szczątkach organicznych jednego z koni. Poza tym, dzięki dokładnym badaniom wiadomo, że grób zawierał kości co najmniej siedmiu wierzchowców. Ze względu na zniszczenia powstałe przy budowaniu drogi nie można z całkowitą pewnością stwierdzić, że wyższe warstwy obiektu nie zawierały szczątków ludzkich. Jednak biorąc pod uwagę, że w wypełnisku nie odkryto żadnych śladów kości człowieka, wysoko prawdopodobna wydaje się być interpretacja, że grób ten zawierał jedynie szkielety końskie (Leifsson 2018: 172-174).

Hrífunes, Islandia:

Grób nr 1, zorientowany wzdłuż osi południowy-zachód północny-wschód, przykrywała podłużna warstwa niewielkich kamieni. Odkryto w nim szczątki końskie,

węzidło i klamrę. Obiekt wydatowano na ok. 934 rok (Ryc. 5:3; Pétursdóttir 2009: 27-28; Zugaiar 2012: 149-150).

Również w grobie nr 4 odkryto szczątki końskie. Jama o owalnym kształcie osiągnęła wymiary 220x110 cm i głębokość 70-80 cm. Konia wyposażono jedynie w węzidło. Pochówek wydatowano analogicznie jak grób nr 1 (Zugaiar 2012: 150).

Litlu-Núpar, Islandia:

Na cmentarzysku w **Litlu-Núpar** badania były prowadzone kilkakrotnie – na początku XX wieku oraz w latach dwutysięcznych. Z analizy materiałów pozostałych po badaniach z 1915 roku wynika, że pochowano tam co najmniej trzy konie. Stan kości pozwolił na ocenę wieku dwóch zwierząt – jedno miało 10-12 lat a drugie mniej niż 5 lat. W przypadku jednego wierzchowca udało się określić, że był to samiec (Roberts, Hreiðarsdóttir 2013: 113-114).

W grobie nr I, badanym w 2004 roku, odkryto sześć kości końskich. Pochowany wierzchowiec mógł mieć około 5 lat. Obiekt miał ok. 1,8 m długości i 1 m szerokości. Jego kontekst został zaburzony już w średniowieczu – ok. 1477 roku. Obiekt przykryto pokrywą kamienną, lepiej zachowaną zwłaszcza w północnej części (Roberts, Hreiðarsdóttir 2013: 114).

Pochówek nr VI cechowała skomplikowana budowa. Składał się on z kilku owalnych jam umieszczonych wewnątrz jednej większej oraz poza nią (Ryc. 5:4). Łączna długość obiektu to 3,70 m oraz głębokość od 22 do 36 cm. Na zachód od obiektu usypano niewielki kopiec kamienny. W północnej części pochówku odkryto niemal kompletny szkielet koński, brakowało jedynie kości udowych. Wiek zwierzęcia oceniono na około 15 lat. Na czaszce znaleziono ślad silnego uderzenia, które było prawdopodobnie przyczyną śmierci zwierzęcia. Poza tym brak śladów nacięć i innych intencjonalnych uszkodzeń kości. Obiekt sprawiał wrażenie przeniesionego z innego miejsca. Widoczna była różnica pomiędzy potraktowaniem pochówku nr VI w stosunku do innych grobów, gdzie kontekst uległ niemal zupełnemu zatarcu a szczątki przemieszaniu. W skład wyposażenia wchodziło 31 przedmiotów żelaznych związanych z uprzężą końską oraz pozostałościami siodła – sprzączki, klamry, gwoździe i nity (Roberts, Hreiðarsdóttir 2013: 122-123).

W 2010 roku kontynuowano badania na cmentarzysku w **Litlu-Núpar** odkrywając grób nr VII. Obiekt miał około 1,85 m długości, 75 cm szerokości i 45 cm głębokości. Natrafiono w nim na przemieszane kości końskie należące do co najmniej dwóch osobników.

Podobieństwo i bliskie sąsiedztwo obiektów nr VII i V może świadczyć o tym, że w obu grobach znajdowały się szczątki tych samych koni. Na podstawie kości udało się określić, że kości należały do osobników dorosłych a jeden z pochowanych wierzchowców osiągnął wiek powyżej 20 lat. W grobie brak wyposażenia (Roberts, Hreiðarsdóttir 2013: 123-124).

Núpar, Islandia:

Na cmentarzysku w **Núpar** również odkryto grób zawierający szczątki końskie. Niestety, na jego temat zachowało się niewiele informacji. Wiadomo jedynie, że w zniszczonym pochówku odkryto szkielety dwóch wierzchowców. Grób znajdował się około 14 m na północny-zachód od pochówku człowieka w wieku około 26-35 lat złożonego wzdłuż osi północ-południe (Zugaiar 2012: 116).

Ytra-Hvarf, Islandia:

Jama grobu nr 1 była zorientowana wzdłuż osi północ-południe i jej wymiary wynosiły 475x80 cm. Nie odkryto w niej śladów kości ludzkich, obecne były natomiast zakończenie pasa oraz grot włóczni. Szkielet koński złożono w północnej części jamy. Wierzchowca wyposażono w sprzączkę oraz fragmenty żelaza. W okolicach grobu nr 1 odkryto luźne kości końskie i ludzkie (Zugaiar 2012: 91-92). Taka konstrukcja obiektu pozwala na dwie odmienne interpretacje: 1. szczątki pochowanego człowieka uległy całkowitemu rozkładowi, 2. analogicznie do pochówków Bałtów wschodnich mamy tu do czynienia z grobem symbolicznym.

Gamla Upsala, Szwecja:

W pobliżu wyrabowanego grobu nr 3 zawierającego szczątki ludzkie i datowanego na okres wikiński, odkryto szczątki końskie datowane na XIV wiek. Pochówek ludzki został wyrabowany a jego cała zawartość uległa zniszczeniu lub silnemu przemieszaniu. Był to grób łodziowy zorientowany wzdłuż linii wschód-zachód. We wkopie rabunkowym odkryto przemieszane szczątki zwierzęce. Być może były one w jakiś sposób związane z depozytem szczątków końskich odkrytych w sąsiedztwie grobu. Możliwe, że zarówno szczątki wierzchowca jak i pozostałych zwierząt są świadectwem kultu odprawianego na cmentarzysku (Malfatti 2017: 39).

Sedgeford, Wielka Brytania:

Na cmentarzysku w **Sedgeford** obok pochówków ludzkich odkryto jamy zawierające odosobnione szczątki końskie. W obiekcie nr B2 natrafiono na kompletny szkielet samca w wieku około 8 lat (Ryc. 5:5). Na kościach zwierzęcia brak patologii, widoczne były jednak złamania kości czołowej i nosowej. Uraz nastąpił w wyniku uderzenia tępym narzędziem, np. obuchem siekiery i był bezpośrednią przyczyną śmierci konia. Wierzchowca złożono na lewym boku z podkulonymi kończynami w niewielkiej jamie. Pierwotnie grób zapewne przykrywał nasyp kurhanu. Datowanie obiektu jest prawdopodobnie zbieżne z pozostałymi grobami na cmentarzysku, niewykluczone jednak, że grób nr B2 datować należy na wcześniejszy okres. Odkryte w wypełniku jamy fragmenty ceramiki wpadły tam przypuszczalnie w trakcie zasypywania grobu (Cross 2011: 202- 204).

Odosobnione pochówki końskie występowały zdecydowanie rzadziej niż groby wierzchowców towarzyszące ludziom. Widoczne jest duże zróżnicowanie wewnętrzne, można jednak zauważyć kilka cech łączących większość pochówków opisywanej kategorii. Często spotykanym wariantem były groby zawierające jednocześnie szczątki koni i psów a w skład wyposażenia wchodziły najczęściej elementy rzędu końskiego i siodła. Dość często w obiektach tego typu odkrywano również broń.

3 c: Koń w obrzędowości pogrzebowej Skandynawów. Źródła pisane i sztuka:

Groby zawierające szczątki końskie i występujące w różnych wariantach u ludzi różnych kultur wzbudzają zainteresowanie wielu badaczy. Interpretacje sprowadzają się zazwyczaj do dwóch głównych tez – twierdzi się, że pochówki końskie były albo wyznacznikiem wyjątkowego statusu społecznego zmarłych ludzi lub miały związek z interpretacją wierzeń. W przypadku analizy drugiej interpretacji niezbędne jest sięgnięcie do źródeł pisanych, których w przypadku Skandynawów zachowało się bardzo dużo. Skandynawskie sagi i opowieści są bogatym i niezastąpionym źródłem informacji na temat wierzeń związanych ze śmiercią oraz rolą konia w myśleniu sakralnym społeczności wczesnego średniowiecza.

Sagi stanowią również bogate źródło informacji na temat pochówków władców bądź ludzi ważnych dla społeczności, którym często towarzyszyły wierzchowce. Opisano tam zwyczaj zabijania koni po śmierci właścicieli bądź też składania szczątków końskich

w kurhanach razem z uzbrojeniem i narzędziami. Jedna z sag mówi o zmianach w zwyczajach pogrzebowych. Zapisano w niej, że przełomowym momentem było panowanie i śmierć duńskiego króla Dana Dumnego, który nakazał sobie usypać kurhan kończąc jednocześnie epokę kremacji. Złożono go w królewskich szatach i z uzbrojeniem, z osiodłanym koniem oraz wyposażono w cenne przedmioty. W późniejszym czasie zaczęto się na nim wzorować i pochówki podkurhanowe stały się obowiązującym modelem na terenie Danii (Shenk 2002: 77). Ibn Fadlan opisał natomiast przebieg uroczystości pogrzebowej w **Osebergu**. Kiedy umierał naczelnik wybierano niewolnika lub niewolnicę, którzy dobrowolnie godzili się umrzeć wraz z nim. Następnie wyciągano na brzeg łódź i ustawiano na jej środku ławę, którą wykładano drogimi materiałami. Wtedy zabijano niewolników, ubierano zmarłego w najlepsze stroje i układano na łodzi. Przyprawiano psa, zabijano go a mięso kładziono obok zmarłego. Następnie pędzono dwa konie aż się zmęczyły, po czym rozcinano je mieczem, a szczątki rzucano na pokład. Potem podobny los spotkał jeszcze dwie krowy, koguta oraz kurę. Na końcu człowiek najbliższy zmarłemu podpałał stos pod łodzią (Łukaszyk 2012: 99-100). Podobnie wygląda opis uroczystości pogrzebowej Baldra zawarty w Eddzie Snorriego Sturlusona. Zmarłego zaniesiono na największą łódź i ułożono go na niej. Następnie obok złożono szczątki jego żony, której serce pękło z żalu oraz przyprawiono konia w pełnym oporządzeniu i podpalono stos (Łukaszyk 2012: 101-102).

Przedchrześcijański skandynawski obrządek pogrzebowy zdecydowanie wyróżnia się obecnością tzw. pochówków łodziowych. Imponujące rozmiary, skomplikowane konstrukcje oraz często bardzo bogate wyposażenie sugerują, że łodzie miały ogromne znaczenie w wierzeniach dotyczących życia pozagrobowego. Naturalnie nasuwa się myśl, że były one środkiem transportu do krainy zaświatów. Zaskakujące jest więc odkrycie, że źródła staronordyckie, np. Gunnlaugs saga ormstungu, mówią o koniach, na których zmarli udają się do Walhalli. Niektóre sagi nie tylko wspominają o zwyczaju chowania koni ale także opisują kryjącą się za tym zwyczajem ideologię. W opowieści o Haraldzie znajduje się zapis, według którego podarowano mu konia wraz z wozem, by mógł się nim udać w zaświaty. Co ciekawe, podróż ta nie zawsze była jednostronna. W Eddzie Poetyckiej obecne są wzmianki na temat powrotu z zaświatów właśnie na końskim grzbiecie, przy czym w grobie brak było pochówku wierzchowca (*Edda Poetycka*, tłum. Załuska-Strömberg 1986 :63). W skandynawskich sagach wyraźnie zaznaczone jest, że koń, na którego grzbiecie zmarły udaje się w zaświaty musi być martwy i stąd zwyczaj palenia wierzchowców na stosach pogrzebowych wraz z całą uprzężą (Łukaszyk 2012: 40; Shenk 2002: 78).

Czasami jednak konie pochowane wraz z ludźmi w kurhanach nie pełnią roli środków transportu między światami żywych i umarłych. Jest tak w przypadkach, kiedy według staronordyckich wierzeń, zmarli nie odchodzą w zaświaty, a zamieszkują kurhany. Koncepcja powracających zmarłych jest powszechna w wierzeniach indoeuropejskich i widoczna chociażby w słowiańskich pochówkach antywampirycznych. Skandynawowie wierzyli, że zmarły mieszkający w kurhanie nęka żywych. Zdaje się, że dla takich ludzi przewidziano specjalną formę pochówku bądź też rodzaj konstrukcji determinował ich życie pośmiertne. Zmarłych sadzano na krześle pod nasypem kurhanowym i wyposażano w bogate dary grobowe oraz składano obok wierzchowca. Inna saga wspomina, że koń złożony wewnątrz zamieszkanego kurhanu miał służyć jako pożywienie. Znany jest przekaz, według którego do grobu złożono szczątki zmarłego oraz umieszczono w nim żywe zwierzęta – psa, jastrzębie i właśnie konia. Przebudzony zmarły miał najpierw pożreć psa oraz jastrzębia, a następnie rozszarpać wierzchowca i posilić się nim. Brak natomiast archeologicznych śladów chowania koni żywcem. Niewykluczone jednak, że groby takie zostaną odkryte w przyszłości. Niezależnie od tego, czy wierzchowce składano do grobów żywcem czy martwe wyraźnie widoczne jest, że pełniły one wyjątkową, określoną rolę w wierzeniach dotyczących życia pozagrobowego (Shenk 2002: 80).

Na wyjątkową rolę konia wskazuje również obecność tego zwierzęcia w mitologii. Szczególną rolę pełnił w niej Sleipnir – koń o boskim pochodzeniu i szczególnie z bogami związany. Gdyby nie wyjątkowe zdolności Sleipnira niemożliwe byłoby przekroczenie bram zaświatów (Shenk 2002: 79). Poza Sleipnirem w skandynawskich sagach obecny jest inny koń bezpośrednio związany z bogami – czerwony wierzchowiec Freya. Było to zwierzę obdarzone wyjątkową odwagą, które stawiało czoła olbrzymom i potrafiło przeniknąć ścianę ognia. Brak natomiast jakichkolwiek wzmianek o tym, że koń ten przekraczał bramy świata zmarłych. W literaturze staronordyckiej wspomniano o ofiarach z koni, które przeznaczone były dla Freya, żadne z relacji nie są jednak związane z podróżami w zaświaty (Shenk 2002: 80-81). Inne konie związane ze światem bogów to Skinfaxi i Hrimfaxi które ciągnęły po niebie wóz słoneczny panując w ten sposób na dniem i nocą. W źródłach pisanych obecne są także wzmianki o Blodughofi – koniu o skrwawionych kopytach, dzięki któremu możliwe było pokonanie magicznych płomieni. Konie były atrybutami konkretnych bóstw, uważane były za zwierzęta święte, obdarzone niezwykłymi umiejętnościami i otoczone dużym szacunkiem (*Edda Poetycka*, tłum. Załuska-Strömberg 1986 : 55; 312).

Także ofiary z koni niezwiązane bezpośrednio z pochówkami ludzkimi, znane są na terenie Skandynawii już od okresu wpływów rzymskich. W **Skademosse** na Olandii na

brzegu płytkiego jeziora odkryto szczątki końskie przemieszane z warstwą kości bydła, owiec oraz świń. Z innych stanowisk znane są obiekty, w których odkrywano jedynie kości czaszki, kończyn i kręgów ogonowych wierzchowców, co prawdopodobnie stanowiło ślad po składanej ofierze. Natrafiano również na skupiska rozczłonkowanych kości pozbawionych szpiku. Były to niewątpliwie ślady pokonsumpcyjne. Według źródeł pisanych mięso końskie spożywano jedynie na wyjątkowe okazje w ramach uczt o charakterze rytualnym (Shenk 2002: 13-15). Jedzenie koniny było też związane z aspektem płodności oraz uznawane jako rytualne potwierdzenie wyznawania religii pogańskiej, dlatego władze kościelne wprowadziły zakaz spożywania koniny (Łukaszyk 2012: 67; 103). W *Hrafnkels saga Freysgoda* opisano przebieg składania ofiary z konia poświęconego Freyowi. Wierzchowca wprowadzono na wysoką skałę nad przepaścią, w której znajdowała się woda. Następnie owinięto mu głowę chustą, po czym przywiązano mu do szyi kamienie i za pomocą długich drewnianych tyk zepchnięto ze skały (Łukaszyk 2012: 81-82). Koń z *Örvarr-Odds saga* został natomiast zasypany żywcem a nad miejscem spoczynku usypano kurhan. Najbardziej znanym opisem rytuału składania ofiary z konia jest relacja Adama z Brazylii związana ze stanowiskiem **Gamla Upsala** i świętem, które odbywało się w tej miejscowości. Obchodzono je co dziewięć lat i trwało przez dziewięć dni w okresie równonocy wiosennej. Składano wtedy ofiary z dziewięciu byków, psów, koni oraz ludzi wyłącznie płci męskiej. Ciała wieszano następnie na drzewach w świętym gaju w pobliżu miejsca kultu. Według zapisków Adam z Brazylii naliczył 72 ofiary (Adam z Brazylii Ks. IV, rozdz. 26; Łukaszyk 2012: 87). Thietmar w swojej Kronice zamieścił opis dotyczący podobnego święta odbywającego się w Lejre na terenie Danii. Miało ono miejsce na początku stycznia i również służyło prześlaniu bóstw podziemia. Podczas święta składano ofiary z ludzi, koni i kogutów, których tym razem naliczono aż 99. Również w tym wypadku święto trwało 9 dni i odbywało się co 9 lat (Thietmar Ks. I, rozdz. 17). Powtarzająca się dziewiątka może świadczyć o tym, że była to liczba o specjalnym, magicznym znaczeniu. Konie, psy oraz koguty były natomiast zwierzętami, które często odnajdywano w pochówkach ludzkich (Łukaszyk 2012: 89-91).

Także źródła z terenów innych niż Skandynawia wspominają o szczególnej roli konia. Zdarzało się, że mógł on być przyczyną śmierci swojego właściciela. Sytuacja taka została opisana w *Powieści lat minionych*. Otóż Oleg, książę kijowski, miał konia, którego darzył szacunkiem. Wróżbici przepowiedzieli mu, że stanie się on przyczyną jego śmierci. Oleg zamiast nakazać zabić wierzchowca, polecił dbać o niego trzymając daleko od właściciela. Pewnego razu książę dowiedział się o śmierci konia i pojechał na miejsce, gdzie leżały jego kości by się o tym przekonać. Wtedy z czaszki wierzchowca wypęzła żmija i ukąsiła Olega

stając się przyczyną jego śmierci i wypełniając przepowiednię (*Powieść minionych lat*, tłum. Sielicki 2005: 34). Według innego źródła, Latopisu ustjużskiego, koń Olega został zabity od razu po uzyskaniu przepowiedni. Jego śmierć nastąpiła jednak w zdecydowanie prostszy sposób niż w przypadku wierzchowca Freya – wyprowadzono go na otwarte pole, odcięto głowę a szczątki zostawiono na pożarcie zwierzętom i ptakom (*Ustjużskij letpisnyj swod*, za: Słupecki 1998: 141). Fakt, że konie stawały się przyczyną nieszczęść i śmierci swoich właścicieli był prawdopodobnie związany z jego przynależnością do sfery zaświatów. Nieszczęśliwy los spotkał zarówno Olega, Hrafnkela jak i Hvar-Odda (Łukaszyk 2012: 83-85).

U Słowian i Bałtów a także Germanów szeroko rozpowszechnione było zjawisko hippomancji. Nie ma jednoznacznych dowodów na istnienie wróżb z użyciem konia u wczesnośredniowiecznych Skandynawów, wiadomo jednak że przypisywali oni określone znaczenia zachowaniom koni i wydarzeniom z ich udziałem. Okulawienie czy potknięcie się konia przed wyruszeniem w drogę było złą wróżbą, rzenie natomiast pomyślną (Łukaszyk 2012: 67). Sposób traktowania koni u Skandynawów i ludów sąsiadujących wykazuje wiele analogii. Zarówno u Słowian jak i Skandynawów konia uznawano za pośrednika pomiędzy światami żywych i umarłych. Przeznaczano je również konkretnym bogom – u Słowian Świętowitowi i Trzygłowowi, natomiast w Skandynawii Odynowi i Freyowi. Freyfaxi cieszyły się przywilejami bardzo podobnymi do tych, którymi obdarzano białe konie służące do wróżb zamieszkujące miejsca kultu w Radogoszczy czy Arkonie. Były otaczane powszechną czcią, karmione i zwolnione z obowiązku pracy (Łukaszyk 2012: 103).

Koń był dla Skandynawów niewątpliwie zwierzęciem wyjątkowym. Świadczą o tym nie tylko pochówki oraz źródła pisane ale także przejawy sztuki, które pojawiły się długo przed epoką wczesnego średniowiecza. Symbole konia widoczne są na rytach naskalnych oraz w figurkach, jak chociażby w formie słynnego rydwanu słońca z Danii (Shenk 2002: 13-15). Niektóre spośród koni przedstawionych na płaskorzeźbach ewidentnie związane są z mitologią skandynawską. Tak było m. in. w przypadku ośmionogiego wierzchowca z Ardre na Gotlandii (Łukaszyk 2012: 155). Znanych jest wiele przedstawień figuralnych koni, jak m. in. koniki z Kívík, Trondheim czy Lolland. Figurki te wykonywane były najczęściej z drewna lub brązu, cechowały je stosunkowo niewielkie rozmiary oraz realistyczna forma. Na grzbietach części z nich umieszczono przedstawienie siodła, a na niektórych, jak w przypadku konika z Bornholmu, nawet jeźdźca. Interpretacje figurek są bardzo różne – od zabawek dziecięcych, przez elementy ozdobne stanowiące pierwotnie części większej całości po przedmioty magiczne (Łukaszyk 2012: 149-153).

Korelacja śladów archeologicznych ze świadectwem zawartym w staronordyckich źródłach pisanych zdaje się potwierdzać tezę o wyjątkowej roli konia oraz głębokim związku tego zwierzęcia z wiarą w życie pozagrobowe Skandynawów epoki wczesnego średniowiecza. Analizowane przykłady są bardzo zróżnicowane i bogate. Obecne były zarówno szkielety końskie umieszczane w grobach ludzi, jak i odosobnione pochówki wierzchowców. W źródłach pisanych nie brakuje informacji na temat chowania zwierząt żywcem co nie znajduje odzwierciedlenia w źródłach archeologicznych, obecne jest jednak u ludów sąsiadujących, jak chociażby Bałtów. Z wykopalisk znane są natomiast szczątki ofiarne i konsumpcyjne. To wszystko w połączeniu z licznymi opowieściami mitologicznymi, w których obecny był wierzchowiec oraz przejawami sztuki potwierdza tezę o wyjątkowej, metafizycznej roli konia w świecie wierzeń staroskandynawskich.

Rozdział 4

Pochówki końskie i elementy rzędu końskiego w kontekście nekropolii z terenów Wielkiego Stepu

Tereny Wielkiego Stepu w okresie wczesnego średniowiecza zamieszkiwały różne ludy, które łączyły przede wszystkim koczowniczy tryb życia oraz szczególna rola konia w obrzędzie pogrzebowym. Tradycja chowania koni jest na Wielkim Stepie bardzo długa i sięga Scytów o czym wspominał Herodot w dziele „Dzieje”. Grecki historyk pisał o zwyczaju walki z grzbietu konia oraz używaniu bogatego rzędu końskiego cechującym Scytów co miało swoje odzwierciedlenie również w obrzędzie pogrzebowym. Herodot wspomina, że jeżeli u Scytów umierał władca, chowany był w dużej, prostokątnej jamie, nad którą stawiano specjalną konstrukcję. Zmarłemu o wysokim statusie społecznym towarzyszyli słudzy oraz konie. Jako dary pogrzebowe składano mu broń, ozdoby oraz srebrne i złote naczynia wypełnione jedzeniem. Następnie nad jamą grobową usypywano wysoki kurhan. Po upływie roku następowała dalsza część obrzędu. Autor opisał, jak Scytowie zabijali poprzez uduszenie 50 ludzi o niższym statusie społecznym niż zmarły i tyle samo specjalnie wybranych koni. Następnie pozbawiali ludzi i koni wnętrzności i zaszywali ich jamy brzuszne. Kolejnym etapem było włożenie do jamy grobowej wozu i przymocowanie przy nim koni w sposób imitujący ciągnięcie go przez żywe zwierzęta. W przypadku zmarłych o niższym statusie społecznym obrządek pogrzebowy wyglądał nieco inaczej. Herodot opisał, że również zwykłych ludzi wożono wozem po domach krewnych i przyjaciół oraz sadzano na uczcie imitując spożywanie posiłku. Następnie zmarłych grzebano. Autor wspominał również o składaniu ofiar z koni bóstwu solarnemu oraz picciu przez Scytów kobyłego mleka (Herodot, *Dzieje*).

Awarzy byli jednym z ludów stepowych, u których zarejestrowano występowanie zwyczaju pochówków końskich. Wśród ludności awarskiej dominował obrządek szkieletowy, jednakże w początkowym okresie typowe było palenie na stosie konia wraz z rzędem. Najczęściej występowały groby komorowe, niekiedy szalowane belkami drewna. W niektórych przypadkach kopano specjalną niszę przeznaczoną na zwłoki końskie. Inwentarz grobowy obejmował przedmioty codziennego użytku, elementy stroju, uzbrojenie, noże, w przypadku kobiet przęśliki i igielnice. Powszechne było również zaopatrywanie zmarłych w jedzenie – wołowinę, jaja, drób oraz naczynia i bukłaki z trunkami. W przypadku chowania koni występowały różne warianty: znane były pochówki kompletne, częściowe interpretowane często jako pozostałość po kukle stworzonej poprzez wypchanie skóry konia

oraz obiekty symboliczne zawierające tylko fragmenty szkieletów (Szymański, Dąbrowska 1979: 107).

Węgrów w okresie koczowniczym charakteryzowały płaskie pochówki szkieletowe. Niezbyt rozległe, rodowe cmentarzyska lokalizowano zazwyczaj na wzgórzach i czasem otaczano rowem. Jamy grobowe najczęściej przyjmowały kształt prostokąta lub prostokąta z zaokrąglonymi rogami. Zmarłych układano w pozycji wyprostowanej wzdłuż linii wschód-zachód z głowami skierowanymi na zachód. Wyposażenie grobowe obejmowało ozdoby, elementy rzędu końskiego, uzbrojenie, naczynia gliniane czasem zawierające resztki pożywienia, monety oraz pochówki psów. Z grobów datowanych na X-XI wiek znane są pozostałości trumien. Około 20% pochówków zawierało szczątki końskie lub elementy rzędu końskiego. Cs. Bálint wyróżnił pięć typów: 1. pochówek ludzki niezawierający szczątków końskich z elementami rzędu złożonymi u stóp, 2. ze skórą wierzchowca oraz rzędem ułożonym wzdłuż nóg pochowanej osoby, 3. z wypchaną skórą końską zawierającą kości zwierzęcia ułożone w porządku anatomicznym wzdłuż szkieletu ludzkiego oraz rzędem złożonym ponad kukłą konia, 4. ze skórą konia oraz elementami rzędu złożonymi u boku zmarłego oraz 5. z rozłożoną na pewnej powierzchni skórą wierzchowca. Pochówki ze szczątkami końskimi występowały zarówno w warstwie grobów bogatszych jak i w warstwach ludzi biedniejszych, również wśród kobiet i dzieci. Koń był obecny w strefie wierzeń koczowniczych Węgrów. Istotę zwaną „Táltos” przedstawiano jako konia obdarzonego ludzkim głosem co związane jest z pełnieniem przez konia roli pośrednika między światami żywych i umarłych. Również wśród przedstawień figuralnych obecne są wizerunki fantastycznych zwierząt o końskiej głowie i ogonie gryfa z łapami zakończonymi palmetami (Szymański, Dąbrowska 1979: 198-207).

Hunowie, Protobułgarzy i Pieczyngowie byli jednymi z najbardziej znanych ludów stepowych i mimo że główny okres ich aktywności przypada na okres wędrówek ludów, należy w tym miejscu krótko wspomnieć o ich zwyczajach pogrzebowych. Hunów charakteryzowały pochówki podkurhanowe, w których często umieszczano kości zwierząt, m. in. koni i owiec. Groby osób o wysokim statusie społecznym wyposażano bogato w broń ozdoby oraz przedmioty codziennego użytku. To tej grupie społecznej najczęściej towarzyszyły szkielety wierzchowców. Według opisu pochówku wodza Attyli jednym z elementów uczty pogrzebowej było wystawianie na widok publiczny zwłok władcy oraz rytualne okrążanie ich przez wojowników na grzbietach koni (Dąbrowski 1975: 111-114). Obrzędy pogrzebowe Protobułgarów zostały opisane przez Ibn Fadlāna. Według jego relacji ceremoniom tym towarzyszyły lamenty mężczyzn oraz niewolników. Do grobu zmarłego

mężczyzny o wysokim statusie społecznym składano broń (Tryjarski 1975: 216-218). Ze znalezisk archeologicznych wiadomo natomiast, że w pochówkach umieszczano również konie. U Pieczyngów występował birytualizm i charakterystyczne było dla nich stawianie kamiennych bab, co stanowi prawdopodobną analogię dla bab pruskich odnajdywanych na terenach zajmowanych przez Bałtów. Zmarłym o wyższym statusie społecznym składano również ofiary w postaci ludzi oraz koni. W grobach odkrywano całe szkielety końskie umieszczane na specjalnych podwyższeniach lub tylko czaszki oraz kończyny zwierząt składane po lewej stronie zmarłego. W skład wyposażenia często wchodziły elementy rzędu końskiego (Tryjarski 1975: 578-582).

A. Pletniowa podzieliła obrządek pogrzebowy na pięć grup, z czego trzy dotyczą omawianych ludów:

1. Grupę pierwszą badaczka określiła jako pieczyńską. Charakteryzowały ją niewielkie nasypy kurhanowe, przy czym zmarłych często grzebano w kurhanach z wcześniejszych epok. Jamy miały kształt owalny lub prostokątny oraz stosunkowo niewielkie rozmiary. Zmarłego chowano zawsze głową w kierunku zachodnim oraz w pozycji wyprostowanej na wznak z rękami wyciągniętymi wzdłuż tułowia, najczęściej wewnątrz trumny. Pochówki należące do grupy pierwszej zawierały czaszki oraz kości nóg końskich układane w porządku anatomicznym po lewej stronie człowieka na podniesionych platformach lub na tym samym co zmarły poziomie. Charakterystycznymi elementami wyposażenia były wędzidła jednoczłonowe, groty włóczni, strzały, strzemiona i szable. Pochówki zaliczane do tej grupy powstawały zazwyczaj w X wieku (Pletneva 1958: 153-172).

2. Grupa druga, nazywana torecką, charakteryzowała się następującymi cechami: również występowały w niej ziemne mogiły podkurhanowe, czaszki i nogi końskie oraz zachodnia orientacja zmarłego. Różniła ją natomiast budowa mogił – występowały tutaj drewniane konstrukcje i stropy. Kolejną odróżniającą cechą była obecność zarówno jednoczłonowych jak i dwuczłonowych wędzideł. Najbardziej widoczne było jednak występowanie drewnianych figurek. Według opisów Ibn Fadlana miały one symbolizować pokonanych wrogów (Kovalevskij 1956: 125-130; Pletneva 1958: 153-172).

3. Trzecia grupa wyróżniona przez Pletniową również charakteryzowała się występowaniem nasypów kurhanowych, ziemnych mogił, zachodnią orientacją zmarłego oraz ułożeniem w pozycji wyprostowanej na wznak. Najbardziej widoczne różnice dotyczyły pochówków końskich. W około 20% obiektów pogrzebano konie w całości, w 50% brak było jakichkolwiek kości wierzchowców, a w dwóch przypadkach kości końskie zastąpiono szczątkami byków. Groby należące do trzeciej grupy wyróżniało poza tym różnorodne

wyposażenie – od bardzo ubogiego po bogate oraz duża ilość pochówków żeńskich. Charakterystycznymi elementami wyposażenia były: dwuczęściowe wędzidła, strzemiona, szable, włócznie, łuki, kołczany, strzały, hełmy, nożyki, krzesiwa, nożyce, ozdoby żeńskie – kolczyki, naszyjniki, bransolety, zawieszki oraz półkoliste blaszki. Większość pochówków tej grupy wydatowano na XI-XII wiek (Pletneva 1958: 153-172).

Jednym z ludów stepowych zajmujących tereny pogranicza rusko-stepowego byli Czarni Kłobucy. Ich obrządek pogrzebowy charakteryzował się częstym wyposażaniem grobów ludzkich w szczątki końskie. Typowa była zachodnia orientacja zmarłego oraz składanie kompletnych szkieletów wierzchowców lub tylko ich nóg i czaszki w anatomicznym porządku. Pod względem konstrukcji grobowych oraz wyposażenia obiekty sepulkralne Czarnych Kłobuków wykazywały duże zróżnicowanie (Nagrodzka-Majchrzyk 1985: 11). Inwentarze pochówków odzwierciedlały status majątkowy pochowanych. W skrócie można je podzielić na trzy grupy: najbogatsza zawierająca cenne przedmioty, uzbrojenie i kości konia, średnia z kośćmi konia i mniej bogatym wyposażeniem oraz najbiedniejsza – praktycznie bez wyposażenia oraz kości zwierząt (Nagrodzka-Majchrzyk 1985: 86).

Bardzo interesujący przykład opisu pochówku bogatego zmarłego zawiera Księga Ahmeda Ibn Fadlana. Według niej, kiedy umierał ktoś spośród Czarnych Kłobuków, wykopywano dla niego jamę w kształcie domu. Następnie ubierano zmarłego, wyposażano go w łuk a w rękę wkładano kubek z napojem. Potem kładziono go do jamy wraz z całym dobytkiem, zasypywano oraz przykrywano glinianą kopułą. Kolejnym etapem było sprowadzenie koni i zabicie jednego lub kilku sztuk. Mięso przeznaczano na ucztę, nie jedzono jednak nóg, głowy, skóry oraz ogona. Fragmenty zwierząt rozkładano na specjalnych drewnianych platformach i wypowiadano słowa, według których zmarły miał udać się konno w zaświaty. Jeżeli pochowany zabił kiedykolwiek człowieka, wówczas obdarzano go drewnianymi figurkami symbolizującymi pokonanych wrogów. Według opisu Ibn Fadlana zdarzało się, że zwlekano z zabiciem koni. Wtedy, według zwyczaju, jeden ze starców upominał społeczność o konieczności poświęcenia zwierząt, ponieważ w innym wypadku zmarły nie będzie mógł udać się do raju (Kovalevskij 1956: 125-130).

Bardzo ważnym elementem wyposażenia grobowego Czarnych Kłobuków były części rzędu końskiego. Częstymi znaleziskami były żelazne dwuczłonowe wędzidła, strzemiona i fragmenty siodeł (Nagrodzka-Majchrzyk 1985: 111).

We wczesnym średniowieczu na terenie Ukrainy dominowały pochówki podkurhanowe. Chochorowski podzielił je na kilka zasadniczych typów:

1. Groby wkopane we wcześniejsze kurhany, charakteryzujące się owalną lub prostokątną jamą. Zmarłego kładziono na wznak, najczęściej głową na zachód, często w drewnianej trumnie.
2. Typ drugi jest bardzo podobny do pierwszego, jednak w tym wypadku zmarłych układano w pozycji embrionalnej.
3. Pochówki trzeciego typu zawierały szczątki końskie. Były to również groby podkurhanowe a zmarłych umieszczano w prostokątnej jamie zaopatrzonej w platformę na której składano szczątki wierzchowca. Pochowanych zmarłych układano zazwyczaj na wznak w drewnianej trumnie lub na wyściółce.
4. Typ czwarty odróżnia od poprzedniego jedynie dodatkowa obecność drewnianego stropu umieszczanego na stropie jamy grobowej.
5. Pochówki tego typu to groby jamowe z dodatkową niszą w bocznej ścianie.
6. Groby tego typu wyróżniał brak nasypów kurhanowych. Zmarłych składano wyprostowanych na plecach z głowami zwróconymi w kierunku zachodnim lub południowo-zachodnim.
7. Pochówki ostatniego spośród wyróżnionych typów również zawierały szczątki koni. Były to groby podkurhanowe z nasypem ziemno-kamiennym. Wierzchowce lub ich fragmenty zazwyczaj składano w oddzielnych jamach. Wyposażenie grobów tego typu należało do bogatych (Chochorowski 1996: 101).

Powyżej opisałam zwyczaje pogrzebowe koczowników zajmujących europejską część Wielkiego Stepu, czyli ludów najbliższych Bałtom. Tereny Wielkiego Stepu zamieszkiwało jednak znacznie więcej ludów, w tym również koczownicy azjatyccy. W poniższych podrozdziałach przytoczyłam zarówno przykłady pochówków ludów stepowych zajmujących tereny Europy, jak i Azji.

4 a: Groby ludzkie pozostające w bezpośredniej relacji stratygraficznej ze szczątkami końskimi:

Berkuty, Kazachstan:

Na terenach kazachskich stepów odkrywano wyjątkowe grobowce nazywane przez naukowców kurhanami z „wąsami”. Przyjmowały formę podłużnych wałów kamienno-ziemnych otaczających nasyp bądź łączących kilka grobów. Jednym z przykładów takiej konstrukcji zawierającej szczątki końskie był grób z **Berkutów** (Ryc. 1:1). Człowieka

złożono w prostej jamie grobowej o średnicy 6 m. W pochówku brak było jakiegokolwiek wyposażenia. Poniżej, przykryte kamiennym brukiem, spoczywały żelazne wędzidło, klamra oraz fragment żelaznej zawieszki. We wschodniej części kurhanu, wewnątrz kamiennego pierścienia, odkryto gliniany dzban. Na końcu lewego „wąsa”, na kamiennym bruku, złożono końskie zęby. Znajdowała się tam również kamienna skrzynia, w której odkryto przemieszane kości konia oraz owcy, żelazną sprzączkę od popręgu oraz fragment nieokreślonego przedmiotu. Na końcu prawego „wąsa” odsłonięto natomiast zwierzęce zębra, fragment ceramiki oraz płamę popiołu z fragmentami węgla. Na podstawie wyposażenia kompleks wydatowano na VII-VIII wiek (Botalov, Tairov, Lûbčanskij 2006: 43-45).

Batani, Rosja:

W rejonie **Batani** na terenie Rosji odkryto pochówek ludzki z towarzyszącymi mu szczątkami końskimi. Był to pojedynczy kurhan o kamiennej konstrukcji z głębokim lejem na środku. Średnica kopca wynosiła 7,5 m przy wysokości 0,5 m. Wewnątrz znajdowała się jama o wymiarach 2x1,5 m i głębokości 1,8 m. Spoczywał w niej szkielet dorosłego mężczyzny. Złożono go na wznak z głową skierowaną na południowy-zachód i dłońmi złożonymi na miednicy. Na prawo od mężczyzny, w południowo-zachodniej części jamy, odkryto szkielet koński. Niestety nie zachowały się informacje na temat ułożenia zwierzęcia. Wewnątrz nasypu kurhanu znajdowały się fragmenty ceramiki, hak, metalowe blaszki stanowiące prawdopodobnie ozdoby kołczanu na strzały, wiele zdobionych kościanych płytek, żelazny nóż, klamra oraz złota zdobiona płytka złożona na piersi zmarłego. Poza tym w skład wyposażenia weszły skórzana torba z klamrami, ozdoby i okucia końca pasa oraz przedmiot kościany o nieznanym przeznaczeniu. W okolicach szkieletu końskiego odkryto natomiast dużą klamrę wykonaną z kości i umieszczoną na jego brzuchu, żelazne kółko z trzema blaszkami oraz ozdoby upręży w postaci żelaznych zdobionych blaszek. W obiekcie znaleziono również fragmenty silnie skorodowanego żelaza, przedmioty organiczne wykonane z drewna i skóry oraz fragmenty gwoździ. Ze względu na to, że odkrycie opisanego powyżej pochówku nastąpiło na początku XX wieku i analiz dokonano na podstawie opisów badaczy oraz badań zabytków znajdujących się w muzeum w Ermitażu, datowanie nie jest pewne. Najbardziej prawdopodobne, że kurhan został usypany w VII-VIII wieku (Konopackij, Hudâkov 1982: 95-101).

Gilevo I, Rosja:

Kurhan nr 2 odkryty na stanowisku w **Gilevie I** cechował się średnicą około 13 m, wysokością 0,35 m a w jego centralnej części natrafiono na niewielkie wgłębienie. W centralnej części kurhanu znajdowała się jama grobowa o kształcie prostokąta z zaokrąglonymi narożnikami o wymiarach 2,7 na 1,6 m. Obok odkryto drugą jamę grobową zawierającą szczątki końskie. Pozbawiony czaszki szkielet zwierzęcia złożono na brzuchu z podkulonymi pod tułów nogami a przednia część jego tułowia została silnie wygięta. Południowa część wkopu zawierającego szczątki ludzkie została wypełniona kamieniami. Na południe od granicy jamy odkryto drewniane kłody. W skład wyposażenia grobowego weszły m. in. 3 zestawy przedmiotów związanych z jeździectwem, w tym wędzidła, strzemiona, elementy ozdobne uprzęży oraz sprzączki a także blaszki będące prawdopodobnie pozostałościami okuć kotła wykonanego z drewna (Ryc. 1:2; Mogilnikov 2002: 9-11).

Gilevo III, Rosja:

Kurhan nr 5 z cmentarzyska w **Gilevie III** miał około 6 m średnicy, 15 cm wysokości a na środku 10 centymetrowe wgłębienie. W płaszczu kurhanu natrafiono na pojedyncze kości konia i niezidentyfikowane szczątki ludzkie, które znalazły się tutaj podczas rabowania pochówku. W centralnej części kurhanu odkryto jamę grobową o wymiarach 1,95x1,85 m zawierającą szczątki kobiety oraz szczątki drugiego konia. Ułożenie czaszki oraz kręgów szyjnych zwierzęcia sugerują, że pierwotnie konia złożono na dnie jamy grobowej na jednym poziomie ze szczątkami kobiety. Pozostałe kości wierzchowca uległy rozproszeniu podczas powstawania wkopu rabunkowego. Kobietę pochowano prawdopodobnie przy południowej granicy jamy grobowej głową na południowy-zachód. Zachowały się fragmenty czaszki, żeber i górnej szczęki. Obok odkryto inne rozproszone kości ludzkie, m. in. rzępkę kolanową oraz zęby. W wypełnisku jamy natrafiono na kilka małych fragmentów węgla drzewnego. W okolicy kręgów szyjnych konia znaleziono miedziany dzwoneczek, dla którego znane są analogie ze stepów Eurazji okresu VIII-X w. Między zębami wierzchowca znajdowało się mocno skorodowane żelazne wędzidło ze skręconymi ogniwami. W południowej części jamy grobowej odkryto skupisko przedmiotów. Prawdopodobnie były wśród nich fragmenty strzemion, noża, pancerza, groty strzał i kołczanu. Całość wyposażenia typowa była dla grobów męskich. Antropologiczne określenie płci zmarłego człowieka wywołuje pewne

wątpliwości ze względu na słaby stan zachowania szczątków (Ryc. 1:3; Mogilnikov 2002: 13-14).

Gilevo VI, Rosja:

Kurhan nr 5 ze stanowiska **Gilevo VI** cechowała średnica około 8,8 m przy wysokości 30 cm przy czym również ten kompleks grobowy został wyrabowany. Świadczył o tym wkop widoczny w centralnej części. Płaszcz kurhanu został zbudowany z ziemi przemieszanej z gliną i kamieniami polnymi. Otaczało go kwadratowe ogrodzenie ułożone z większych głazów zorientowane narożnikami względem stron świata. Pod kurhanem odkryto dwie jamy grobowe. W większej, wysuniętej bardziej ku wschodowi, odkryto szczątki trzech młodych osób. W zachodniej jamie pochowano dwa konie. Oba obiekty uległy poważnemu uszkodzeniu w wyniku powstania wkopu rabunkowego. Jama grobowa zawierająca szczątki ludzkie została wyłożona drewnianymi kłódami oraz mchem a znajdujące się w niej kości uległy silnemu przemieszaniu. Wkop ze szczątkami końskimi miał wymiary 1,3x1,4 m przy głębokości 0,5 m. Wierzchowce złożono na brzuchach równoległe do siebie z głowami zwróconymi na południowy-zachód. Wkop rabunkowy uszkodził przede wszystkim przednie części szkieletów zwierząt. Wyposażenie grobowe zostało rozproszone podczas rabunku oraz uległo częściowemu zniszczeniu. Przy szczątkach końskich odkryto grot strzały oraz fragmenty żelaznego przedmiotu, prawdopodobnie strzemienia. W obrębie nasypu kurhanowego znaleziono ponadto sześć grotów strzał, rękojeść szabli, nóż, fragmenty kamiennej ostrzałki, fragment zdobionego blaszkami pasa, dwa zakończenia od pasów lub uprząży, klamry oraz żelazne fragmenty nieokreślonych przedmiotów. Obok jamy zawierającej szczątki dwóch koni odkryto fragmenty szkieletu trzeciego wierzchowca pozbawionego czaszki, co było prawdopodobnie skutkiem dokonanego rabunku (Ryc. 1:4, Ryc. 2:1; Mogilnikov 2002: 19-20).

Gilevo VII, Rosja:

W skład kompleksu **Gilevo VII** wchodziło dziesięć kurhanów, z czego jeden znajdował się w odległości około 200 m od pozostałych (Mogilnikov 2002: 20). Kurhan nr 4 cechowały wymiary 20 x 16 m przy wysokości 1 m. Nasyp składał się z warstw ziemi przemieszanej z kamieniami. Wewnątrz kurhanu odkryto dwie jamy grobowe utworzone przy użyciu kamieni polnych, przy czym obie zawierały szczątki końskie. Oba wkopy

zorientowano wzdłuż osi północny-wschód południowy zachód (Ryc. 2:2; Mogilnikov 2002: 21).

Jama grobowa nr 1 miała wymiary 2,6 x 1,8 m. Pochowano w niej mężczyznę, kobietę oraz konia. Rozproszone kości wierzchowca odkryto na głębokości 1,3 m w skupisku przy południowo-wschodniej granicy jamy. Czaszki konia nie odnaleziono – zachował się jedynie ząb. Przemieszane szczątki ludzkie odkryto w centralnej części wkopu. Taki układ szczątków był wynikiem wyrabowania grobu, podczas którego zaburzono pierwotny układ. W skład zachowanego wyposażenia weszły fragmenty ceramiki, pozostałości strzemion, żelazny nóż, brązowa tabliczka, dwa zakończenia pasa oraz cztery ozdobne blaszki. W wypełnisku jamy odkryto fragmenty drewna będące pozostałościami stropu (Mogilnikov 2002: 21).

Grób nr 2, również odkryty w obrębie kurhanu nr 4, zawierał szczątki pięciu osób – trzech mężczyzn oraz dwóch kobiet, którym towarzyszyły szkielety czterech koni. Ten obiekt także uległ zniszczeniu podczas rabunku. W zachodniej części jamy spoczywał szkielet wierzchowca. Zwierzę złożono na brzuchu z nogami podkulonymi pod tułów oraz głową skierowaną na południe. Na szczątkach zachowały się elementy rzędu końskiego oraz siodło. Kolejne dwa konie złożono przy południowej krawędzi jamy w analogicznym układzie. W południowo-wschodniej części jamy zachowały się przemieszane kości czwartego wierzchowca. W jego pysku odkryto wędzidło. Być może jama zawierała także szczątki piątego konia, jednak zniszczenia były na tyle duże, że nie można tego stwierdzić z całą pewnością (Mogilnikov 2002: 21).

Kurhan nr 6 ze stanowiska **Gilevo VII** miał średnicę 8 m przy wysokości 0,5 m a na jego środku wyraźnie rysował się wkop rabunkowy (Ryc. 2:3). Prostokątna jama grobowa została podzielona na dwie części. Północno-zachodnia połowa wkopu zawierała szczątki dwóch kobiet złożonych głowami w kierunku północnego wschodu. Przy szkieletach odkryto żelazne groty strzał, kłamrę, ozdobne blaszki stanowiące prawdopodobnie elementy uprzęży końskiej i wykonany z żelaza nóż. W południowo-wschodniej części jamy grobowej, na specjalnym podwyższeniu, złożono szkielet koński. Zwierzę ułożono na brzuchu z nogami podkulonymi pod tułów. Zachowały się jedynie pojedyncze zęby, czaszka prawdopodobnie uległa zniszczeniu podczas rabowania grobu. W okolicach szkieletu końskiego brak było jakiegokolwiek wyposażenia (Mogilnikov 2002: 24).

Gilevo IX, Rosja:

Na stanowisku w **Gilevie IX** odkryto zespół niewielkich, wyrabowanych kurhanów datowanych od epoki żelaza po IX/X wiek. Kurhan nr 18 miał średnicę 8 m przy wysokości 0,25 m a na jego środku widoczny był wkop rabunkowy (Ryc. 3:1). W jamie pogrzebowej o wymiarach 2,25 x 1,25 m i głębokości 1,05 m pochowano osobę dorosłą i dziecko. Mężczyznę ułożono na wznak z głową na północny-wschód. W obrębie tej samej jamy złożono konia. Zwierzę leżało na brzuchu z nogami podkulonymi pod tułów i głową zwróconą w kierunku północno-wschodnim. Pomiędzy dorosłym człowiekiem a wierzchowcem, w pobliżu nóg mężczyzny, natrafiono na szczątki dziecka. Kości uległy przemieszaniu podczas rabunku. W grobie zachowały się ślady konstrukcji drewnianej wykonanej ze specjalnie ponacinanych desek. W skład wyposażenia grobowego weszły wędzidło, przedmioty żelazne będące prawdopodobnie pozostałościami siodła, trzy groty strzał oraz fragment miecza. W pobliżu szkieletu końskiego zachowały się również ślady rytualnego posiłku (Mogilnikov 2002: 27-29).

Gilevo XII, Rosja:

Kamienno-ziemny nasyp kurhanu nr 2 ze stanowiska **Gilevo XII** cechowała średnica 11 m przy wysokości 0,8 m (Ryc. 3:2-3). W centralnej części zarejestrowano duży wkop rabunkowy – jego średnica sięgała 5 m. Pod nasypem odkryto zniszczone konstrukcje kamienne, które pierwotnie prawdopodobnie otaczały komorę grobową. Wewnątrz prostokątnej jamy natrafiono na szczątki trzech mężczyzn, dziecka w wieku około 7 lat oraz konia. Zachowały się fragmenty drewnianej konstrukcji oraz węgle drzewne. W trakcie grabieży kości ludzkie uległy znacznemu przemieszaniu i znalazły się w przydennej części grobu. Przy południowej krawędzi jamy grobowej złożono szczątki końskie. Zwierzę umieszczono na brzuchu z podgiętymi pod tułów nogami. Czaszki wierzchowca nie odnaleziono co może być wynikiem zniszczenia grobu. Na kościach szkieletu odkryto zdobione elementy rzędu końskiego w tym wędzidło i okucia rzemieni. W jamie grobowej znaleziono także zniszczone fragmenty jednego lub dwóch siodeł. Ilość rozsypanych elementów ozdobnych, zwłaszcza sercowatych blaszek, może świadczyć o tym, że poza rzędem końskim przeznaczonym dla pochowanego wierzchowca w grobie znajdował się jeszcze drugi zestaw uprzęży. W okolicy miednicy konia odkryto również naczynie zawierające żebra zwierzęcia, prawdopodobnie owcy. Wśród przemieszanych kości ludzkich

znaleziono kolejne sercowate okucia, zakończenia pasa, paciorki, groty strzał, fragment noża, częściowo zachowany miecz z pochwą oraz fragmentarycznie zachowane przedmioty żelazne (Mogilnikov 2002: 31 -33).

Gilevo XIII, Rosja:

Kurhan nr 5 to kolejny obiekt sepulkralny z **Gileva**, zawierający szczątki ludzkie i końskie. Nasyp kurhanu miał średnicę 12 m przy wysokości 0,55 m. W jego centralnej części widoczny był wkop rabunkowy o średnicy 6 m. Płaszcz został ułożony z ziemi przemieszanej z kamieniami. Odkryto pojedyncze kości ludzkie i zwierzęce, które dostały się tutaj podczas rabunku. W obiekcie pochowano dwie dorosłe kobiety, dwóch mężczyzn oraz dziecko w wieku około 7 lat, którym towarzyszyły szczątki trzech koni. Kości dwóch wierzchowców zachowały się w układzie anatomicznym, dzięki czemu możliwe było rozpoznanie ułożenia zwierząt na brzuchach z podkulonymi nogami. Kości trzeciego konia zostały całkowicie przemieszane z kośćmi ludzi i rozrzucone wewnątrz jamy grobowej. Wszystkie wierzchowce pochowano wraz z bogato zdobionym rzędem i siodłami. W grobie odkryto również zniszczone przedmioty żelazne mogące być pozostałością strzemion. W skład pozostałych elementów wyposażenia weszły fragmentarycznie zachowane drewniane naczynie okute miedzianą blachą, fragmenty kościanych okładzin dwóch kołczanów na strzały, 15 grotów strzał, żelazny nóż oraz fragmenty nieokreślonych przedmiotów żelaznych i węgle drzewne (Ryc. 4:1-2; Mogilnikov 2002: 37-38).

Inny pochówek ludzki z towarzyszącymi mu szczątkami końskimi z **Gileva XIII** oznaczono jako kurhan nr 15 (Ryc. 4:3). Miał on w przybliżeniu owalną formę i cechowały go wymiary 10 x 6 m przy wysokości 0,15 m. Nasyp był zbudowany z ziemi przemieszanej z kamieniami. Pod nim odkryto dwa pochówki – jeden ułożony centralnie i towarzyszący mu umieszczony z boku nasypu. W głównej jamie grobowej odnaleziono szczątki mężczyzny oraz rozczłonkowanego konia. Podział szczątków końskich był być może wynikiem przeznaczenia jego części na ucztę pogrzebową a następnie złożenia jej w innym miejscu kurhanu. Jako jeden z nielicznych pochodzących z **Gileva**, kurhan nr 15 nie został wyrabowany więc nie można doszukiwać się rozczłonkowania szczątków końskich w skutkach procesów podepozycyjnych. W północno-zachodnim narożniku jamy grobowej natrafiono na kości barana będące prawdopodobnie śladem posiłku. W skład odkrytego wyposażenia weszły trzy groty strzał wykonane z żelaza umieszczone w pozostałościach kołczanu oraz wędzidło. Drugi pochówek również zawierał szczątki mężczyzny złożonego

w pozycji wyprostowanej na plecach z głową zwróconą na wschód. W wypełnisku jamy odkryto groty strzał, fragmenty kołczanu, sprzączkę oraz pokonsumpcyjne szczątki barana (Ryc. 4:4; Mogilnikov 2002: 39-40).

Gilevo XVI, Rosja:

Kurhan nr 1 ze stanowiska w **Gilevie XVI** został zniszczony przez wkop rabunkowy a jego średnica wynosiła aż 28 m przy zachowanej wysokości 2 m. Pod kamienno-ziemnym nasypem odkryto prostokątną jamę grobową o wymiarach 3,9 x 3,6 m (Ryc. 5:1). Pochowano w niej kobietę w wieku 40-45 lat, młodego mężczyznę oraz konia. Zachowały się drewniane elementy konstrukcji pogrzebowej. Cały pochówek został zniszczony podczas grabieży, wskutek czego szczątki końskie zostały zgrupowane głównie w południowej części jamy. Układ kości zwierzęcia pozwala domniemywać, że pierwotnie złożono je wzdłuż południowo-zachodniej części jamy pogrzebowej oraz wyposażono w elementy rzędu końskiego i siodło. Ludzi złożono prawdopodobnie równolegle do szczątków wierzchowca i głowami zwrócono na południowy-wschód. Kości ludzkie i zwierzęce były silnie przemieszane ze sobą co nie pozwala na jednoznaczne odtworzenie pierwotnego układu. W skład zachowanych elementów wyposażenia weszły: fragmenty żelaznego kotła, sprzączka, brązowa, pozłacana tabliczka, dwie ozdobne blaszki uzdy końskiej oraz niezidentyfikowane przedmioty żelazne (Mogilnikov 2002: 44-45).

Kurhan nr 2 odkryty na tym samym stanowisku cechowała średnica 10 m przy zachowanej wysokości 0,30 m. Jego płaszcz składał się z warstw ziemi przemieszanej z kamieniami. Pod nasypem pochowano trzy osoby – kobietę, mężczyznę i dziecko, którym towarzyszyły szczątki konia (Ryc. 5:2). Widoczna była także niewielka soczewka popiołu zawierająca trzy kości zwierzęce. Kobietę złożono na plecach w pozycji na wznak a jej wiek oceniono na około 25 lat. Przy jej nogach natrafiono na kości niemowlaka. Równolegle do kobiety złożono konia. Zwierzę leżało na brzuchu a jego szkielet uległ zniszczeniu podczas rabowania grobu. W najbardziej zniszczonej wtórnym wkopem części jamy znaleziono fragmenty szkieletu mężczyzny. Układ zachowanych kości sugeruje, że mężczyzna był pierwotnie złożony na boku w pozycji skurzonej. Zachowane elementy wyposażenia związane były raczej ze szczątkami kobiety, dziecka i konia. Odkryto nóż, otwarty pierścień z białego brązu, fragmenty lustra z białego metalu, paciorki szklane, silnie skorodowane wędzidło oraz pojedyncze strzemię. Badacze zajmujący się powyższym pochówkiem

twierdzą, że status pochowanego mężczyzny był prawdopodobnie niższy niż kobiety i dziecka (Mogilnikov 2002: 45).

Ulug-Horum, Rosja:

Podczas badań prowadzonych w 1968 roku odkryto kompleks budowli kultowych datowanych na okres scytyjski. Wewnątrz znaleziono trzy pochówki datowane na znacznie późniejszy okres (Konopackij, Hudâkov 1982: 156).

W grobie nr 1 odkryto szkieletowe szczątki ludzkie z towarzyszącym im pochówkiem końskim (Ryc. 5:3). Jamę grobową odkryto około 1 m poniżej pierwotnej powierzchni i kontekst został silnie zaburzony w następstwie naturalnych procesów. Zmarłego pochowano w pozycji wyprostowanej na plecach z głową zwróconą w kierunku wschodnim. Szczątki końskie złożono we wschodniej części grobu i oddzielono od ludzkich kamienną płytą. Zwierzę spoczywało na brzuchu z podkulonymi pod tułów nogami i głową zwróconą na zachód. Wyposażenie obiektu można podzielić na dwa depozyty. W okolicy szczątków ludzkich odkryto groty strzał oraz astragal barana. Przy szkielecie konia znaleziono natomiast wędzidło dwuczłonowe, klamrę oraz parę ornamentowanych strzemion. Wszystkie przedmioty zostały wykonane z żelaza (Konopackij, Hudâkov 1982: 156 -158).

Opisany powyżej pochówek zaliczyć można do typu tureckiego występującego na terenie Tuwy. Wyróżnia się na tle innych grobów odmiennym ułożeniem szczątków końskich w stosunku do szkieletu ludzkiego. W większości przypadków konia składano bezpośrednio przy człowieku równolegle do niego. W grobie z **Ulug-Horum** zwierzę złożono w oddzielnej części jamy za przegrodą kamienną a jego czaszka była zwrócona w innym kierunku świata niż głowa pochowanej tu osoby (Konopackij, Hudâkov 1982: 159).

Uzuntal, Rosja:

Na stanowisku w **Uzuntal** odkryto sześć kurhanów zawierających szczątki końskie i datowanych na VI-VIII wiek. Część z nich przyjęła formę pochówków ludzkich z towarzyszącymi im szczątkami wierzchowców. W kurhanie nr 3 pochowano kobietę, którą złożono na plecach z rękami ułożonymi wzdłuż tułowia i głową zwróconą na południowy-wschód. W pobliżu kości łokciowej, przy boku kobiety, odkryto kościany, bogato zdobiony ornamentem roślinnym igielnik. Obok człowieka złożono konia (Ryc. 5:4). Spoczywał on na brzuchu z podkulonymi pod tułów nogami i głową zwróconą w odwrotnym kierunku niż

czaszka kobiety – na północny-zachód. W pobliżu głowy zwierzęcia odkryto siedem złotych wytlaczanych blaszek stanowiących prawdopodobnie fragmenty zdobionego ogłowia. Przy prawej łopatce konia natrafiono na pozostałość rogowej okładziny siodła (Konopackij, Hudâkov 1982: 107).

W kurhanie nr 4, odkrytym na tym samym cmentarzysku, pochowano mężczyznę (Ryc. 5:5). Złożono go na plecach z rękami wyciągniętymi wzdłuż tułowia i głową zwróconą na południowy-wschód. Pod czaszką złożono ozdoby ze srebrnych kółeczek a przy lewym ramieniu topór. Przy kościach lewej dłoni natrafiono na nóż a w okolicach miednicy zachowały się fragmenty jedwabiu i skóry, wśród których leżało krzesiwo z krzemieniem. Po prawej stronie szkieletu znaleziono kołczan wykonany z brzozy. Poza tym w skład wyposażenia weszły także sprzączki, okładziny siodła oraz groty strzał. Po lewej stronie mężczyzny odkryto szkielet konia. Wierzchowca złożono na brzuchu, głową w kierunku odwrotnym do orientacji ciała człowieka i pyskiem zwróconym do tyłu. Przy szkielecie końskim znaleziono drewniane pozostałości siodła i strzemiona. Przy tylnych nogach zwierzęcia złożono fragment tuszy barana, o czym świadczą zachowane kości miedniczne i piszczelowe (Konopackij, Hudâkov 1982: 109-110).

Kurhan nr 5 to kolejny pochówek zawierający szkieletowe szczątki kobiety (Ryc. 6:1). Złożono ją na plecach z prawą ręką wyciągniętą wzdłuż tułowia, a lewą zgiętą w łokciu i z dłonią umieszczoną pod miednicą. Głowę zwrócona była na północny-wschód. Po obu stronach czaszki odkryto poślacane kolczyki a w okolicach prawej kości piszczelowej srebrne lustro. Pod lustrem znaleziono nóż. Poniżej, w okolicy kości stopy natrafiono na dwa krążki wykonane z piaskowca. Obok szczątków kobiety złożono szkielet koński. Zwierzę było zwrócone czaszką w tym samym kierunku, co głowa człowieka. Wierzchowiec leżał na brzuchu z nogami podkulonymi pod tułów. Między zębami konia odkryto wędzidło a po bokach tułowia strzemiona. Ponadto odkryto również sprzączkę zdeponowaną obok prawego strzemienia. Na czaszce konia znaleziono bogate, wykonane ze srebra ogłowie, w którego skład wchodziły liczne blaszki o różnych kształtach oraz elementy łączące rzemienie (Ryc. 6:2; Konopackij, Hudâkov 1982: 110-111).

Również w kurhanie nr 6 z **Uzuntal** pochowano kobietę (Ryc. 6:3). Złożono ją na plecach z rękami wyciągniętymi wzdłuż tułowia, przy czym prawa była lekko zgięta w łokciu. Głowę była zwrócona na północny-wschód. W okolicach czaszki odkryto złoty kolczyk a przy kościach nadgarstka kościany igielnik. Na wysokości miednicy leżały ponadto fragmenty drewnianego grzebienia oraz częściowo zachowane lustro. Obok szkieletu ludzkiego złożono konia zwróconego głową w kierunku południowego-zachodu.

Wierzchowiec leżał na brzuchu natomiast jego nogi były podwinięte pod tułów. Między zębami zwierzęcia odkryto wędzidło, po obu bokach szkieletu znajdowały się strzemiona oraz uszkodzona sprzączka. W okolicach kości nóg konia złożono fragmenty tuszy barana – zachowały się kości miedniczne i piszczel (Konopackij, Hudâkov 1982: 111-112).

Mimo znacznego zróżnicowania pochówków z **Uzuntal**, można określić kilka reguł dotyczących ułożenia szczątków ludzkich i zwierzęcych oraz wyposażenia grobowego. Na powyższych przykładach doskonale widoczne są dwa warianty ułożenia szczątków ludzkich i końskich – ludzi składano zawsze na wznak a wierzchowce na brzuchu z podkulonymi nogami, różny jest natomiast układ względem kierunków świata. W większości przypadków orientacja czaszki końskiej jest odwrotna niż ludzkiej, znany jest jednak pochówek o takiej samej orientacji. Większość odkrytych grobów należała do kobiet wyposażonych w elementy ozdobne, igielniki, lusterka i grzebienie. W przypadku pochówku męskiego widoczna jest obecność uzbrojenia. W pyskach koni odkrywano wędzidła, a przy żebrach zwierząt sprzączki i strzemiona. Pochówki z **Uzuntal** cechuje stosunkowe bogactwo – wiele tu elementów srebrnych, złotych i pozłacanych. W dwóch przypadkach poza kośćmi końskimi odkryto szczątki baranów. Doskonale widoczna jest różnica w traktowaniu obu zwierząt – barana składano w częściach i można uznać, że był on zdeponowany w charakterze pożywienia.

Komarno, Słowacja:

Na terenach dzisiejszej południowej Słowacji, w miejscowości **Komarno**, odkryto pochówek awarskiego wojownika z wierzchowcem (Ryc. 6:4). W grobie nr 71 pochowano mężczyznę ułożonego na wznak częściowo przykrytego rozczłonkowanymi fragmentami szkieletów koni. Inne fragmenty wierzchowców, przede wszystkim czaszki oraz kości nóg umieszczono ponad głowę zmarłego oraz po jego lewej stronie. W skład wyposażenia grobowego weszły: długi miecz, naczynie ceramiczne, zakończenia pasa oraz ozdoby i okucia. Pochówek wydatowano na VIII wiek (Chochorowski 1996: 154-155).

Charkowski rejon, Ukraina:

Pochówek odkryty nad Dońcem Siewierskim znany jest jedynie z opisu i niemożliwa jest jego dokładniejsza lokalizacja. Jama grobowa została odkryta w nasypie dużego kurhanu ziemnego i zawierała trumnę ze zmarłym złożonym głową w kierunku zachodnim. Ponad

wkopem, na specjalnej drewnianej platformie, ułożono kości 6 cieląt oraz głowę i kończyny końskie (Ryc. 7:1). W okolicach nóg oraz głowy zmarłego ustawiono po jednej drewnianej antropomorficznej statuetce. Po lewej stronie trumny zdeponowano niewielkie gliniane naczynie. W obrębie trumny zawierającej szczątki mężczyzny odkryto szablę oraz kołczan ze strzałami. Przy kościach wierzchowca natrafiono natomiast na strzemiona oraz wędzidło (Nagrodzka-Majchrzyk 1985: 137-138).

Zamożne, Ukraina:

Zespół grobowy odkryty w okolicach wsi **Zamożne** na Zaporozżu był jednym z najbardziej imponujących pochówków koczowników z terenów dzisiejszej Ukrainy. Grób zwany „Čingul’s’kij chan” umieszczono w nasypie kurhanu datowanego na epokę brązu (Ryc. 7:2). Na powierzchni kurhanu odkryto wiele fragmentów średniowiecznej ceramiki będącej pozostałością uczty pogrzebowej. Szczyt kurhanu otoczono dodatkowo kostkami darni. Usypano również wał ziemny, przez który prowadziły cztery tunele umieszczone z różnych stron. Następnym etapem było wykopanie jamy grobowej oraz nakrycie jej drewnianym stropem. Wokół wkopu ze szczątkami ludzkimi ułożono pięć osiodłanych wierzchowców. Na szczycie kurhanu odkryto również dwie kamienne konstrukcje zbudowane w okresie wczesnego średniowiecza. Cały nasyp otoczono głębokim, dookólnym rowem. W okolicach wschodniego tunelu odkryto drugi szkielet ludzki ułożony w pozycji embrionalnej co może stanowić przesłankę za składaniem ofiar z ludzi. Główna jama grobowa była dwupoziomowa oraz nakryta belkowaniem. Wzdłuż wschodniej krawędzi jamy złożono tusze baranie a na jej dnie ustawiono amfory i inne naczynia oraz fragmenty zwierząt, z których zachowały się pojedyncze kości. Zmarłego pochowano w dużej trumnie ze zdejmowanym wiekiem i zabezpieczonej czterema zamkami. Obok niej odkryto klucze, na wieku zaś włócznię. Zachowały się również fragmenty jedwabiu, którym być może nakryto trumnę (Chochorowski 1996: 101-103).

Na podstawie badań antropologicznych stwierdzono, że w grobie z **Zamożne** pochowano mężczyznę w wieku około 40-50 lat. Cechowała go mocna budowa i wysoki wzrost – około 180 cm. Złożono go na wznak a stopy związane złotą tasiemką. Zachowały się również fragmenty bogatego stroju oraz ozdób: pozostałości jedwabnego kaftana, jedwabnej taśmy zdobionej srebrnymi blaszkami, jedwabne pasy, łańcuch z elektronu oraz złote pierścienie. W dłoni zmarłego umieszczono złote berło stanowiące symbol władzy. W okolicy szczątków zmarłego natrafiono również na kości ptaków i ości ryby. Pozostałe elementy

wyposażenia złożono w ramach dwóch depozytów. Po lewej stronie zmarłego mężczyzny odkryto elementy wyposażenia takie jak kołczan ze strzałami, szablę, kościany futerał na łuk, nóż służący do przycinania strzał, drewnianą tarczę, hełm oraz kolczugę. Znalezione tu również elementy rzędu końskiego. Wokół szkieletu natrafiono ponadto na dwa noże umieszczone przy pasie, metalowe naczynia ustawione na dnie jamy, krzesiwo oraz kościaną ozdobę w srebrnej oprawie. Na dnie jednego z naczyń wyryto znaki rodowe Połowców. Pochówek wydatowano na XII-XIII wiek (Chochorowski 1996: 101-103).

Bana, Węgry:

W grobie nr 1 odkrytym podczas wydobywania żwiru znaleziono przemieszane fragmenty szkieletu ludzkiego oraz kości szczęki i zęby konia. Natrafiono również na pozostałości rzędu końskiego, szabli oraz ozdobnej okładziny torby. W okolicach szczątków znaleziono również niewielkie, złote talerze, kilka srebrnych sprzączek do pasa, zakończenie pasa, brązowe guziki, grot włóczni, fragment żelaznego strzemiona, fragment kołczanu oraz nieokreślone przedmioty wykonane z drewna i żelaza (Kiss, Bartha 1970: 219-224).

Drugi grób odkryty na stanowisku w **Bana** był zniszczony w mniejszym stopniu niż pierwszy pochówek. Zawierał szczątki ludzkie złożone wzdłuż osi wschód-zachód oraz znajdujące się w odległości około 40 cm na południe od niego szczękę oraz kończyny konia. W skład zachowanego wyposażenia grobowego weszły jedynie srebrne i żelazne sprzączki i zapięcia (Kiss, Bartha 1970: 225).

Oba opisane powyżej groby uległy znacznym zniszczeniom – pierwszy przez wydobywanie żwiru, drugi przez uprawę winorośli, w dodatku badaniem obiektów zajęto się kilkanaście lat po ich odkryciu. Spowodowało to, że niemożliwe jest odtworzenie pierwotnego kontekstu, układu szczątków ludzkich i końskich oraz wyposażenia pochówków.

Hajdúböszörmény-Erdős Tanya, Węgry:

W jamie grobu złożono mężczyznę w pozycji wyprostowanej na wznak z głową zwróconą na północny-zachód i prawym przedramieniem zgiętym z ręką ułożoną w okolicach miednicy (Ryc. 7:3). Wzrost człowieka oceniono na 176 cm, zaś na prawym goleniu widoczny był ślad po źle zrośniętym złamaniu kości. We wkopie odkryto były liczne ślady działalności gryzoni. W jamie grobowej natrafiono również na czaszkę końską złożoną na kościach nóg zwierzęcia. Szczątki konia ułożono przy lewej stopie mężczyzny. W skład

wyposażenia weszły m. in.: nóż, metalowe ozdoby pierwotnie przymocowane do całunu, zdobione, złote płytki, bransoleta, okucia końca pasa, sprzączki i klamry do pasa oraz elementy ozdobne stroju. Mężczyznę wyposażono również w broń – miecz złożony na jego prawej ręce oraz kilka grotów włóczni i strzał umieszczonych w okolicach miednicy. Na czaszce końskiej spoczywały elementy ogłowa oraz dwa strzemiona (Ryc. 8:1; Kovács 1981:6-86).

Igar, Węgry:

Na zboczu wzgórza w miejscowości **Igar** odkryto umieszczony w piaszczystym podłożu odosobniony grób. Złożono w nim szczątki kobiety, dziecka oraz mężczyzny z towarzyszącym mu koniem. W jamie zawierającej szczątki kobiety i dziecka odkryto zestaw przedmiotów, wśród których były złote kolczyki, pierścienie, paciorki i inne elementy biżuterii. W skład inwentarza przypisywanego mężczyźnie weszły: końcówka pasa, ozdobne klamry i okucia pasów, metalowe obręcze, grot strzały, broń obuchowa oraz wędzidło z pobocznikami i dwa strzemiona (Ryc. 8:2; Fülöp 1988: 154-163).

Na opisywanym stanowisku odkryto również drugi depozyt zawierający szczątki ludzkie oraz końskie. Człowieka złożono na plecach na wznak. Szabla spoczywała po jego lewej stronie, u stóp złożono mu gliniane naczynie a przy prawej ręce umieszczono naczynie wykonane z metalu. Wokół ciała odkryto także srebrne i złote okucia bogato zdobionych pasów, biżuterię, żelazny sierp i okucia trumny (Fülöp 1988: 155-169).

Ze względu na archiwalne źródła informacji na temat powyższych znalezisk szczegóły pozostają nieznane. Wiadomo jednak, że trzy groby, spośród których dwa zostały opisane powyżej ze względu na obecność szczątków końskich, były znaleziskami odosobnionymi nieumieszczonymi w obrębie cmentarzyska (Fülöp 1988: 174).

Karos, Węgry:

Grób nr 29 odkryty na terenie nekropolii w miejscowości **Karos** interpretowany jest jako pochówek węgierskiego wojownika (Ryc. 8:3). Zmarłego ułożono na wznak z twarzą zwróconą w lewo i dłońmi złożonymi na miednicy. U jego stóp umieszczono czaszkę oraz kości kończyn końskich. W skład wyposażenia weszły m. in. wędzidło, nóż oraz elementy ozdobne. Obiekt wydatowano na koniec IX lub pierwszą połowę X wieku (Chochorowski 1996: 157).

Szegvár-Sápoldel, Węgry:

Na stanowisku w **Szegvár-Sápoldel** odkryto bogaty pochówek męski interpretowany jako grób jeźdźca datowany na okres VI-VIII wieku, któremu towarzyszyły szczątki dwóch koni. Niestety brak informacji na temat stanu zachowania szkieletów zwierząt oraz sposobu ich ułożenia wewnątrz jamy grobowej. W skład inwentarza wchodziły m. in. miecz, moneta, zakończenia pasa i sprzączki oraz liczne ozdoby. Wewnątrz jamy grobowej odkryto również elementy rzędu końskiego takie jak pasy odchodzące od deski siodła i przechodzące pod ogonem wierzchowca zaopatrzone w ozdoby, mogące wyglądać podobnie jak przedstawienia na freskach z Pendżikent (Ryc. 8:4). Konie zaopatrzone również w bogato zdobione ogłowia oraz wędzidła z pobocznkami (Bóna 1980: 55-62).

Chowanie ludzi z końmi było typowe dla kultur Wielkiego Stepu. Znane są również ślady występowania tego zwyczaju na terenach dzisiejszej Polski i związane ze społecznościami stepowymi. Według informacji archiwalnych pochówek ludzki z towarzyszącym mu wierzchowcem odkryto w **Ściborzycach Wielkich** na opolszczyźnie. W 1886 roku natrafiono tam na szkieletowy pochówek ludzki z towarzyszącym szkieletem końskim. W skład wyposażenia grobowego weszły strzemię oraz miecz. Również w **Krakowie** odkryto dwa podobne pochówki. W jamie grobowej pierwszego poza szczątkami ludzkimi i końskimi odkryto ostrogę a drugiego osełkę (Świętosławski 2006: 60).

Na cmentarzysku w **Przemysłu-Zasaniu** odkryto kilkanaście grobów ludzkich, z których część zawierała szczątki końskie. Wiąże się je z Węgrami-koczownikami. Większość jam grobowych cechowała się prostokątnym kształtem a zmarłych układano na wznak wzdłuż osi wschód-zachód z głowami skierowanymi na zachód. W skład wyposażenia pochówków wchodziły przedmioty codziennego użytku, ozdoby oraz uzbrojenie (Świętosławski 2006: 66).

W grobie nr 1 odkryto czaszkę oraz kości kończyn konia. W pochówku znaleziono zestaw przedmiotów, w którego skład weszły: gliniane naczynie, żelazne wędzidło, dwa żelazne strzemiona, 3 żelazne groty strzał, żelazne sprzączki, okucie żelazne, żelazna blaszka, dwa żelazne nity, fragment krzesiwa oraz fragment piaskowca. W wypełnisku jamy odkryto również kość bydlęcą (Ryc. 9:1; Świętosławski 2006: 67-69).

Grób nr 6 również zawierał czaszkę i kończyny końskie. W skład wyposażenia weszły dwa strzemiiona, żelazne wędzidło, czekan, żelazne okucia kołczanu, pięć żelaznych grotów strzał, okucie szabli, żelazne szydło, dłutko, trzy kółka wykonane z żelaza, brązowe i żelazne sprzączki do pasa, krzesiwo, okucia pasa, rzemieni i sakwy, kościany fragment łuku oraz krzemienną skałkę (Ryc. 9:2; Świętosławski 2006: 67-69).

W grobie nr 13 odkryto jedynie kości kończyn konia. Pochowaną tu osobę wyposażono w gliniane naczynie, dwa groty strzał, wykonane z żelaza wędzidło, srebrną sprzączkę, zachowany fragmentarycznie kolczyk oraz łuk, z którego zachowała się kościana część (Ryc. 9:3; Świętosławski 2006: 67-69).

Groby zawierające zarówno szczątki ludzkie jak i końskie są zdecydowanie najczęściej wspominaną w literaturze przedmiotu grupą pochówków. Opisane powyżej obiekty odkrywano na rozległym terenie, nie dziwi więc fakt ich znacznego zróżnicowania. Zdecydowanie przeważają jednak pochówki podkurhanowe inhumacyjne. Wraz ze szczątkami końskimi do grobów składano zarówno mężczyzn jak i kobiety i dzieci. Występują pochówki zawierające szczątki kilku osób przy czym charakterystyczne jest, że w wielu przypadkach widoczne są różnice w wyposażeniu oraz układzie szczątków zmarłych. Może to świadczyć o różnicach w statusie społecznym pochowanych osób. Mężczyzn z reguły wyposażano w elementy uzbrojenia a kobiety w ozdoby i przedmioty codziennego użytku, przy czym większości ludzi składano również naczynia oraz mniej lub bardziej bogato zdobione stroje. Układ szczątków końskich oraz ich umiejscowienie w grobach również wykazuje daleko idącą różnorodność. Znane są zarówno pochówki zawierające kości pojedynczych wierzchowców jak i obiekty ze szczątkami kilku zwierząt. Konie składano na specjalnie podwyższonych platformach lub na tym samym poziomie co zmarłych ludzi, w obrębie jednej jamy lub w specjalnym wkopie. Znane są również pochówki zawierające całe szkielety końskie, często ułożone na brzuchu z podkulonymi pod tułów nogami jak i depozyty fragmentaryczne. Przytoczone powyżej przykłady obiektów z terenów dzisiejszej Słowacji oraz Polski świadczą o tym, że stepowy model pochówku przenikał poza tereny zamieszkiwane przez ludy koczownicze. Należy jednak pamiętać, że informacje na temat części obiektów zostały zaburzone przez wkopy rabunkowe lub współczesne zniszczenia.

4 b: Samodzielne pochówki końskie:

Gilevo IX, Rosja:

Większość grobów odkrytych na stanowisku w **Gilevie IX** zawierała szkieletowe szczątki ludzkie i została wyrabowana. Obiekt oznaczony jako kurhan nr 19 również został zniszczony przez wkop rabunkowy a jego zawartość uległa znacznemu przemieszaniu (Ryc. 9:4). Pod kamiennym ziemnym nasypem odkryto bruk kamienny, pod którym znajdowała się jama grobowa. Wewnątrz natrafiono zęby końskie oraz pojedyncze kości czaszki zwierzęcia. W skład zachowanego inwentarza grobowego weszły jedynie wędzidło oraz naczynie ceramiczne. Pod nasypem odkryto również cienką warstwę popiołu, w której brak jednak jakichkolwiek śladów kości ludzkich, więc raczej nie może być ona pozostałością pochówku kremacyjnego. Obiekt datowany jest nieco wcześniej niż pozostałe groby z **Gileva** – na VI-VIII wiek (Mogilnikov 2002: 29).

Gilevo XII, Rosja:

Na stanowisku w **Gilevie XII** odkryto m. in. kurhan oznaczony numerem 6 (Ryc. 10:1). Nasyp miał około 6 m średnicy przy zachowanej wysokości 0,2 m a w jego centralnej części widoczny był wkop rabunkowy o średnicy 4 m. Płaszcz składał się z kamieni przemieszanych z ziemią. Pod nasypem odkryto prostokątne ogrodzenie kamienne o wymiarach 4,5 x 4 m. W jej południowej części natrafiono na owalną jamę grobową o wymiarach 2,4 x 1,6 m zorientowaną wzdłuż osi wschód-zachód oraz przykrytą ziemią i kamieniami. Wkop zawierał szczątki dwóch koni złożonych na brzuchach z podkulonymi kończynami. Kości uległy przemieszaniu i zniszczeniu podczas grabieży. Być może dlatego w jamie nie odnaleziono czaszek zwierząt. Odkryto zniszczone elementy rzędu końskiego, w tym wędzidła i sprzączki. W obiekcie brak jakichkolwiek szczątków ludzkich i został on zinterpretowany jako kenotaf (Mogilnikov 2002: 34-35).

Korboliha II, Rosja:

Kurhan nr 1 miał około 12 m średnicy przy zachowanej wysokości 0,7 m. W jego centralnej części widoczny był wkop rabunkowy szeroki na 3,5 m. Nasyp kurhanu składał się z czarnoziemiu oraz kamieni polnych. Wewnątrz grobowca odkryto prostokątną jamę zawierającą szczątki końskie bez jakichkolwiek śladów obecności szkieletu ludzkiego (Ryc. 10:2). Zwierzę złożono na brzuchu z kończynami podkulonymi pod tułów i głową skierowaną na wschód (Ryc. 10:3). Pod czaszką konia odkryto duży kamień polny, drugi ułożono pod kośćmi miednicy. Zachowały się belki tworzące strop komory grobowej. W okolicy szkieletu wierzchowca znaleziono m. in. wędzidło, oselkę, ciosło, łączniki, dzwoneczki i blaszki ozdobne będące elementami rzędu końskiego a także rozrzucone kości niezidentyfikowanych zwierząt. Uwagę zwraca przede wszystkim bogato zdobione ogłowie, zwłaszcza złota blaszka odkryta na czaszce konia (Mogilnikov 2002: 46-47).

Uzuntal, Rosja:

Kurhan nr 1 odkryty na cmentarzysku w **Uzuntal** w południowej Azji zawierał przemieszane szczątki końskie (Ryc. 10:4). Wyróżniono m. in. czaszkę, żebra oraz kości długie wierzchowca złożone na różnej głębokości. W skład wyposażenia weszły okładziny siodła wykonane z kości oraz kłamra do popręgu (Konopackij, Hudâkov 1982: 103).

W kurhanie nr 2 z tego samego cmentarzyska złożono na brzuchach dwa konie (Ryc. 11:1). Nogi miały podkulone pod tułów i były zwrócone pyskami do siebie. W pyskach koni znajdowały się wędzidła. Po prawej stronie obu zwierząt leżały pary strzemion oraz kłamry. W północno-wschodniej części jamy na niewielkiej platformie odkryto zestaw zabytków, w skład którego wchodziły dwa kołczany wykonane z brzozy, cztery kłamry, haczyki, groty strzał, kościane okładziny siodła, fragmenty skórzanej torby, fragmenty pasów z okuciami i ornamentem roślinnym oraz wyobrażeniami zwierząt. Znajdowały się tam również topór oraz fragment pancerza płytowego. Zestaw przedmiotów złożonych na platformie sugeruje, że należały do dwóch mężczyzn-wojowników (Konopackij, Hudâkov 1982: 103-107).

Samodzielne pochówki końskie stanowią stosunkowo nieliczną grupę. Wszystkie przytoczone powyżej obiekty były przykładami grobów inhumacyjnych. Na terenie Wielkiego Stepu odkrywano zarówno całe szkielety końskie jak i obiekty zawierające tylko ich części. W przypadku chowania całych zwierząt zazwyczaj układano je na brzuchach z nogami

podkulonymi pod tułów. W skład wyposażenia zwyczajowo wchodziły elementy rzędu końskiego, czasem również uzbrojenie lub inne przedmioty.

4 c: Groby ludzkie wyposażone w elementy rzędu końskiego:

Sultantimirovskij I, Kazachstan:

Kompleks kurhanowy z „wąsami” **Sultantimirovskij I** składał się z centralnego, kamienno-ziemnego kopca o średnicy 8 m i wysokości 0,6 m, od którego odchodziły dwa łuki skalne o długości 52 oraz 58 m i szerokości około 1 m. Na końcach obu „wąsów” odkryto małe, okrągłe konstrukcje kamienne o średnicy do 2 m i wysokości do 0,1 m. Poniżej tych konstrukcji zlokalizowano niewielką jamę, wewnątrz której spoczywały pojedyncze kości ludzkie – fragmenty czaszki, żuchwy oraz kości ramienia. W skład wyposażenia weszły fragmenty ceramiki, 21 żelaznych grotów strzał, żelazny hak i dwuczęściowe wędzidło. W północno-zachodniej części kopca odkryto kompletne naczynie ceramiczne. Na podstawie inwentarza kompleks wydatowano na V-VII wiek (Botalov, Tairov, Lûbčanskij 2006: 53-56).

Gilevo XIV, Rosja:

Kurhan nr 4 cechowała średnica 7 m przy zachowanej wysokości 0,45 m. W jego centralnej części widoczny był wkop rabunkowy o średnicy 3 m. Nasyp kurhanu był zbudowany z ziemi zmieszanej z kamieniami polnymi. Zachowały się również fragmenty belek drewnianych prawdopodobnie będących śladami konstrukcji grobowej. Wewnątrz jamy grobowej natrafiono na szczątki dwóch osób – kobiety i mężczyzny. Leżeli oni w pozycji wyprostowanej na plecach z głowami zwróconymi na południowy-zachód. W wyniku dokonanego rabunku kości szkieletów uległy zniszczeniu i przemieszaniu. W skład zachowanych elementów wyposażenia weszły wędzidło z pobocznicą, strzemiona, fragmenty dwóch noży oraz niezidentyfikowane przedmioty żelazne (Ryc. 11:2; Mogilnikov 2002: 41-42).

Korboliha III, Rosja:

Kurhan nr 1 cechowała średnica 10 m przy zachowanej wysokości 0,51 m a w jego centralnej części widoczny był wkop rabunkowy o średnicy 4 m. Płaszcz kurhanu został

zbudowany z warstw ziemi przemieszanej z kamieniami. W jego centralnej części odkryto owalną jamę grobową zorientowaną wzdłuż osi wschód-zachód o wymiarach 2 x 1,1 m (Ryc. 11:3). Zawierała ona zniszczony rabunkiem szkielet kobiety, która pierwotnie została prawdopodobnie złożona w pozycji wyprostowanej na plecach. Zachowały się fragmenty kłód będące pozostałościami po konstrukcji grobowej. W skład zachowanych elementów wyposażenia weszły wędzidło, fragmenty noża, ozdobne okucia i zakończenia pasa (Mogilnikov 2002: 49).

Ulug-Horum, Rosja:

Wewnątrz kompleksu świątynnego datowanego na okres scytyjski odkryto trzy średniowieczne pochówki. Grób nr 3 zawierał szczątki ludzkie oraz inwentarz, w skład którego wchodziły elementy związane z jeździectwem (Ryc. 11:4). Szkielet człowieka uległ prawie całkowitemu rozłożeniu, jednak na podstawie zachowanych fragmentów udało się ustalić jego orientację względem kierunków świata. Pochowaną osobę złożono głową na północny-wschód. Wyposażenie grobowe zostało podzielone na dwa oddzielne depozyty. W okolicach głowy zmarłego złożono zachowane fragmentarycznie siodło, klamry oraz czerpak. Przy nogach znaleziono siedem żelaznych grotów strzał umieszczonych w kołczanie, nóż i fragmenty ceramiki (Konopackij, Hudâkov 1982: 158).

Pestlőrinc, Węgry:

W miejscowości **Pestlőrinc** podczas prac budowlanych przypadkowo natrafiono na grób jeźdźcy datowany na X-XI wiek. Brak jakichkolwiek śladów innych obiektów wskazuje na to, że prawdopodobnie był to pochówek odosobniony, nieumieszczony w obrębie cmentarzyska. Obok szczątków ludzkich odkryto elementy wyposażenia takie jak zachowaną we fragmentach szablę, żelazny nóż, ozdoby pasa, bliżej nieokreślone elementy rzędu końskiego, strzemię, srebrną biżuterię i elementy stroju (Bálint 1980: 241-250).

Groby ludzkie zawierające elementy rzędu końskiego bez pozostałości szczątków końskich stanowią dość nieliczną grupę obiektów sepulkralnych. Zdecydowanie przeważają obiekty zawierające szczątki szkieletowe. Zazwyczaj w skład wyposażenia wchodziły wędzidła i łączniki rzemieni, czasem również siodła. Pozostałe przedmioty odnajdywane w grobach stanowiły dość zróżnicowaną grupę – występowały tam elementy uzbrojenia, ceramika i przedmioty codziennego użytku.

Tereny Wielkiego Stepu zajmowały ogromny obszar geograficzny - w niniejszym rozdziale opisałam obiekty odkrywane na terenach pięciu państw i dwóch kontynentów. Sprawia to, że pochówki ludów stepowych zawierające szczątki końskie, bądź elementy rzędu końskiego są dużo bardziej zróżnicowane, niż miało to miejsce w przypadku Bałtów zachodnich, wschodnich czy mieszkańców północy Europy. Zdecydowanie najliczniejszą spośród opisywanych tu kategorii stanowią pochówki ludzkie zawierające szczątki końskie. Przeważa obrządek inhumacyjny dotyczący zarówno szczątków ludzi jak i zwierząt. Groby były silnie zróżnicowane zarówno pod względem konstrukcji pogrzebowych, ułożenia szczątków jak i wyposażenia. Zwraca uwagę fakt występowania dość licznej grupy pochówków zawierających szczątki kilku osób, w tym kobiet i dzieci. Charakterystyczne były różnice w wyposażeniu osób pochowanych w obrębie jednego grobu. Właściwie u wszystkich opisywanych powyżej ludów charakterystyczne jest również zjawisko deponowania szczątków końskich w grobach o ubogim wyposażeniu. Może to świadczyć o tym, że na terenach Wielkiego Stepu większą rolę miało symboliczne znaczenie konia jako zwierzęcia związanego ze strefą chtoniczną, niż zaznaczenie wysokiego statusu społecznego, czy też etos wojownika. Samodzielne groby końskie oraz pochówki ludzkie wyposażone jedynie w elementy rzędu końskiego stanowią zdecydowanie mniej liczne kategorie, niż pochówki ludzkie z towarzyszącymi im szczątkami końskimi. Również widoczne jest tu dość duże zróżnicowanie. Zwraca również uwagę fakt występowania pochówków symbolicznych, które znane są przede wszystkim w terenów zajmowanych przez Bałtów wschodnich.

Rozdział 5

Kwestia obecności szczątków końskich i elementów rzędu końskiego w kontekście nekropolii słowiańskich

Poruszając temat obrządku pogrzebowego zachodnich Bałtów i porównując to zjawisko z traktowaniem zmarłych u ludów sąsiadujących, nie sposób pominąć kwestię cmentarzysk słowiańskich. Wczesnośredniowieczna kultura słowiańska była rozpowszechniona na znacznych terenach od Łaby po środkowy Dniepr oraz od Morza Bałtyckiego po Morze Czarne. Na tak rozległym obszarze występowały daleko idące różnice w obrządku pogrzebowym, który wykazywał również daleko idącą zmienność w czasie. Niniejszy rozdział ma na celu jedynie przypomnienie najważniejszych cech słowiańskiego obrządku pogrzebowego szczególnie w kwestii obecności szczątków końskich i elementów rzędu końskiego na cmentarzyskach.

Nie będę w tym miejscu podejmować trudnego zagadnienia genezy pojawienia się ludów słowiańskich, jednak co do jednego badacze są raczej zgodni – o początku słowiańskiego obrządku pogrzebowego można mówić od przełomu VI i VII wieku oraz cechuje go zmienność w czasie – w okresie wcześniejszym dominuje ciałopalenie, by po czasie występowania tzw. strefy bezpochówkowej wkroczyć w okres dominacji obrządku szkieletowego. Temat ten był szeroko poruszany i wielokrotnie analizowany przez badaczy, m. in. w opracowaniach Heleny Zoll-Adamikowej (Zoll-Adamikowa 1988; Zoll-Adamikowa 1971) czy pracy Władysława Łęgi z 1930 roku (Łęga 1930). Poruszył go również Andrzej Buko, który spopularyzował wyniki badań nad epoką wczesnego średniowiecza w Polsce (Buko 2011). Opracowań podejmujących pod różnym kątem temat wczesnośredniowiecznego obrządku pogrzebowego Słowian jest bardzo wiele i nie sposób wymienić tutaj chociaż drobnej części z nich.

Przechodząc do zagadnienia obecności szczątków końskich oraz elementów rzędu końskiego w grobach wczesnośredniowiecznych Słowian, posłużę się przykładami pochodzącymi z opracowania trzech stanowisk – **Lutomierska, Ciepłego** oraz **Dziekanowic**. Analizując wyposażenie pochówków z cmentarzyska w **Lutomiersku**, autorzy stawiają tezę, według której wszystkie obiekty zawierające uzbrojenie należały do konnych wojowników (Nadolski, Abramowicz, Poklewski 1959: 43). Być może faktycznie pochowanych tu ludzi

cechowała wyższa pozycja społeczna niż pozostałe osoby spoczywające na cmentarzysku i prawdopodobnie rzeczywiście za życia walczyli oni z grzbietów wierzchowców. Pojęcie „konnego wojownika” ma tu jednak zupełnie inne znaczenie, niż w przypadku grobów Bałtów zachodnich. Na ziemiach bałtyjskich powszechny był zwyczaj grzebania szczątków końskich wraz z wyposażanymi w elementy uzbrojenia ludźmi, w **Lutomiersku** brak natomiast przykładów pochówków, które zawierałyby zarówno szczątki ludzkie jak i intencjonalnie złożone szkielety końskie. Obecne są natomiast elementy rzędu końskiego w grobach ludzkich. Spośród 32 grobów poddanych analizie i zawierających uzbrojenie, w 8 odkryto po dwie sztuki strzemion a w 7 pojedyncze wędzidła. Ponadto znaleziono 4 sprzączki interpretowane jako elementy puślisk (Nadolski, Abramowicz, Poklewski 1959: 44). Na pierwszy rzut oka widoczne jest więc stosunkowe ubóstwo występowania elementów rzędu końskiego i przedmiotów związanych z jeździectwem w pochówkach zawierających uzbrojenie ze stanowiska w **Lutomiersku**. W dodatku zwraca uwagę fakt, że większość z zabytków omawianej kategorii to importy (Nadolski, Abramowicz, Poklewski 1959: 57). W skład inwentarzy grobowych, które można wiązać z jeździectwem pochodzących z **Lutomierska** weszły również nieliczne pozostałości siodeł. Przedmioty te także prawdopodobnie miały zamiejscowe pochodzenie. Biorąc pod uwagę brak występowania intencjonalnych pochówków końskich na cmentarzysku w **Lutomiersku**, niewielką ilość przedmiotów związanych z jeździectwem oraz ich zamiejscowe pochodzenie, jasnym staje się, że opisywane stanowisko nie może być traktowane jako dowód na istnienie zjawiska występowania szczątków końskich i elementów rzędu końskiego w grobach ludzkich u wczesnośredniowiecznych Słowian w podobnym kształcie jak miało to miejsce u Bałtów zachodnich.

Nekropolia w **Cieplem** to również przykład stanowiska, na którym odkryto elementy rzędu końskiego w grobach ludzkich. Jeszcze przed drugą Wojną Światową i później zajmował się nim La Baume (La Baume 1940, 1926). Główną badaczką była jednak Zdzisława Ratajczyk, która wielokrotnie publikowała wyniki swoich badań (Ratajczyk 2016, 2014, 2013, 2011). Na stanowisku w **Cieplem**, opisywanym jako cmentarzysko wczesnośredniowiecznych elit, odkryto trzy groby (nr 35, 42 i 43) cechujące się konstrukcją komorową oraz bogatym wyposażeniem. Zawierały one uzbrojenie oraz elementy rzędu końskiego i przedmioty związane z jeździectwem. W każdym spośród wymienionych powyżej pochówków, odkryto parę bogato zdobionych ostróg zlokalizowanych w okolicach pięt człowieka, przy czym zabytki z grobu nr 42 wyposażono w zdobienia zoomorficzne i dzwoneczki. Ostrogi z **Cieplego** wyróżniała unikatowa ornamentyka, jednak należą one do

tego samego typu, który był znajdowany na wielu stanowiskach sepulkralnych i osadniczych z terenów dzisiejszej Polski. Kolejnym zabytkiem omawianej kategorii były strzemiona. W tym wypadku również, w każdym spośród trzech grobów, odkryto po dwie sztuki stanowiące zestawy. Przedmioty były bogato zdobione techniką inkrustacji, przy pomocy drutu miedzianego oraz guzów i wszystkie należały do tego samego typu. Bardzo charakterystycznym i często występującym u Bałtów zachodnich elementem rzędu końskiego były wędzidła. W przypadku słowiańskiego stanowiska w **Cieplem** odkryto także kilka sztuk przedmiotów tej kategorii. W grobie nr 35 wędzidło o dosyć prostej konstrukcji i sprzączki stanowiące części ogłowia końskiego zdeponowano w okolicy kości lewego podudzia pochowanego zmarłego. Sytuacja w przypadku obiektu oznaczonego numerem 42 była analogiczna – tu również wykonane z żelaza wędzidło złożono przy kościach lewej nogi mężczyzny na wysokości podudzia. Na zabytku zachowały się ślady zdobień a wraz z nim odkryto również pobocznice. W przypadku grobu nr 43 wędzidło razem z pobocznicami złożono przy stopach mężczyzny i był to zabytek podobny do znalezionego w grobie nr 35. W grobach nr 35, 42 i 43 odkryto również sprzączki związane prawdopodobnie ze strzemionami. W obiektach oznaczonych numerami 35 i 43 znaleziono po parze takich samych zabytków, natomiast w pochówku nr 42 pojedynczą sztukę, ponadto kolejną sprzączkę odkryto w wypełniku wiadra i jest ona interpretowana jako przedmiot związany z ostrogą. Kolejną kategorią związaną z końmi były okucia ogłowia. W grobie oznaczonym numerem 35 ze stanowiska w **Cieplem** odnaleziono pozostałości bogato zdobionego ogłowia, w którego skład weszły cztery krzyżowe rozdzielacze i trzy okucia końców pasów (Gardela, Kajkowski, Ratajczyk, Wadył 2019: 139-166). Na stanowisku w **Cieplem** w wielu pochówkach występowały szczątki zwierząt. Przeważały kości świni, następnie bydła, kuny, owiec/kóz i sarny. Odkryto tylko po jednym grobie zawierającym szczątki koni, bobrów, kuraków czy ryb (Makowiecki 2019: 290).

Na cmentarzysku w **Dzieskanowicach** odnaleziono pojedynczy grób koński otoczony gepochówkami ludzkimi i datowany na okres wczesnego średniowiecza. Zwierzę złożono na boku z wyprostowanymi nogami. Jego czaszka uległa uszkodzeniu przez wkop ze szczątkami ludzkimi. Charakterystyczny był brak kopyt interpretowany przez badaczy jako ślad po zdejmowaniu podków (Makowiecki, Makowiecka 1998: 117-126). Ponadto analizy archeozoologiczne wykazały, że szkielet należał do samca, który zmarł w wieku 15-18 lat a na jego zębach widoczne były ślady tarcia powstałe prawdopodobnie przez użytkowanie wędzidła. W grobie zupełnie brak było wyposażenia (Makowiecki, Makowiecka 1998: 117-126; Wrzesińska, Wrzesiński 1998: 103-129).

Zarówno na podstawie powyższych przykładów jak i innych znanych do tej pory znalezisk przedmiotów związanych z jeździectwem można stwierdzić z całą pewnością, że kwestia występowania elementów rzędu końskiego w grobach ludzkich u wczesnośredniowiecznych Słowian nijak się ma do znalezisk z terenów zajmowanych przez Bałtów zachodnich. Nie są również znane intencjonalnie składane do grobów ludzkich szczątki końskie w większej ilości i formie, w której występowały u wczesnośredniowiecznych Bałtów. Odkrywane pojedyncze kości prawdopodobnie stanowią ślady pokonsumpcyjne, znalazły się w jamach grobowych w wyniku procesów podepozycyjnych lub przypadkowo a przytoczony powyżej pojedynczy przykład jest przypadkiem odosobnionym. Kwestia obecności, czy raczej praktycznie braku, szczątków końskich oraz kategoria zabytków związanych z jeździectwem w grobach wczesnośredniowiecznych Słowian jest tym bardziej interesująca, że byli oni jednymi z najbliższych sąsiadów Prusów a ich kontakty były naturalne i wielokrotnie udowodnione. Być może brak szczątków końskich w grobach był wynikiem istnienia jakiegoś rodzaju tabu zabraniającego chowania wierzchowców lub stanowił odzwierciedlenie wierzeń związanych ze strefą chtoniczną.

Koń był dla Słowian zwierzęciem cennym zarówno ze względu na wartość materialną jak i związek z etosem wojownika. Był też obecny w wielu wierzeniach, jak niejednokrotnie wspominało wielu badaczy, m. in. Brückner, Gieysztor, Linker, Strzelczyk czy Szyjewski (Brückner 1985; Gieysztor 2006; Linker 1998; Strzelczyk 2007; Szyjewski 2010). Z opisów zwyczajów religijnych Słowian znany jest zwyczaj trzymania konia o specjalnym, rytualnym przeznaczeniu w świętych gajach stanowiących przestrzeń sakralną. Według źródeł wierzchowiec ten był ściśle związany ze sferą sacrum, przez co traktowano go zupełnie inaczej niż pozostałe zwierzęta. Przy jego pomocy przeprowadzano wróżby przed rozpoczęciem działań bitewnych i wierzchowiec taki związany był z bóstwami, m. in. Triglavem.

Mimo ważnej roli jaką koń odgrywał zarówno w życiu codziennym, gospodarce, rzemiośle wojennym jak i wierzeniach Słowian, brak dowodów na istnienie zjawiska pochówek końskich u tego ludu. Niewiele jest również szczątków pokonsumpcyjnych, zarówno na stanowiskach sepulkralnych jak i osadniczych. Kwestia spożywania mięsa końskiego właściwie do czasów współczesnych wywołuje u ludów słowiańskich pewne poczucie dystansu i nie jest zwyczajem powszechnym. Posilanie się tuszą końską jest raczej kojarzone z okresami głodu wywołanymi różnego rodzaju konfliktami zbrojnymi czy innymi klęskami i stanowi pewnego rodzaju ostateczność. Wszystko to sprawia, że widoczna jest

znacząca różnica pomiędzy traktowaniem koni przez wczesnośredniowiecznych Bałtów i Słowian co znajduje swoje odzwierciedlenie również w obrządku pogrzebowym.

Wnioski

Celem niniejszej rozprawy jest wybór najbardziej reprezentacyjnych przykładów pochówków końskich oraz grobów ludzkich z elementami rzędu końskiego z terenów zamieszkałych we wczesnym średniowieczu przez Bałtów zachodnich a następnie porównanie ich z analogicznymi obiektami znajduwanymi na terenach zajmowanych przez ludy, dla których kwestia końska była stałym i ważnym elementem w obrządku pogrzebowym. Pracę podzieliłam na pięć głównych rozdziałów. Analizie porównawczej poddałam jednak tylko części dotyczące obrządku pogrzebowego Bałtów zachodnich, wschodnich, mieszkańców Europy północnej oraz Wielkiego Stepu. Pomięłam w niej rozdział o Słowianach, ponieważ ma on zupełnie odmienny charakter niż pozostałe a przytoczone w nim przykłady stanowią wyjątek potwierdzający regułę, jaką był brak szczątków końskich i elementów rzędu końskiego w grobach ludzkich na wczesnośredniowiecznych cmentarzyskach słowiańskich w podobnym kształcie jak miało to miejsce u pozostałych poddanych analizie kultur.

Analizę porównawczą, tam gdzie to było możliwe, przeprowadziłam w ramach analogicznych podrozdziałów dotyczących różnych kultur – części dotyczących grobów ludzkich pozostających w bezpośredniej relacji stratygraficznej ze szkieletami końskimi, samodzielnych pochówków końskich oraz grobów ludzkich wyposażonych w elementy rzędu końskiego lecz nie zawierających szczątków końskich. U Bałtów wystąpiło na dużą skalę zjawisko pochówków ludzkich z częściowymi pochówkami wierzchowców, które nie było tak szeroko rozpowszechnione u innych analizowanych ludów. W tym aspekcie porównałam więc jedynie cmentarzyska zachodnio i wschodniobałtyjskie. Natomiast groby ludzkie niezawierające szczątków końskich a wyposażone w elementy rzędu końskiego zarejestrowano tylko w kulturze Bałtów zachodnich i na terenach stepowych – analogicznie więc porównałam te dwa terytoria. Poddałam analizie następujące zagadnienia: 1. stosunek ciałopalnego i inhumacyjnego obrządku dotyczący szczątków ludzkich z uwzględnieniem podziału na groby jamowe i popielnicowe, 2. liczba pochowanych zmarłych oraz ich płeć, 3. rodzaj konstrukcji pogrzebowej i sposób lokowania cmentarzyska, 4. liczba szkieletów oraz szczątków końskich w grobach, ich układ w jamie pogrzebowej i względem zmarłego

człowieka a także 5. wyposażenie ze szczególnym uwzględnieniem elementów rzędu końskiego i uzbrojenia.

Pierwszą analizowaną przeze mnie kategorią są groby ludzkie pozostające w bezpośredniej relacji stratygraficznej ze szczątkami końskimi. Obiekty takie wystąpiły zarówno u Bałtów zachodnich jak i wschodnich, u mieszkańców Europy północnej, a także na terenach Wielkiego Stepu. W przypadku Bałtów zachodnich, ludów Europy północnej i Wielkiego Stepu stanowiły najliczniejszą grupę pochówków. Jedynie u Bałtów wschodnich więcej było grobów z częściowymi depozytami szczątków końskich. Na terenach zajmowanych przez Bałtów zachodnich występował birytualizm lecz zdecydowaną przewagę nad pochówkami inhumacyjnymi miały groby ciałałpalne, przy czym zmarłych chowano zarówno w popielnicach jak i bez nich. W przypadku grobów jamowych szczątki ludzkie były najczęściej wymieszane z pozostałościami stosu pogrzebowego. Pochówki inhumacyjne zdecydowanie częściej występowały na Półwyspie Sambijskim, niż na pozostałych terenach zajmowanych przez Bałtów zachodnich. Na ziemiach Bałtów wschodnich również występował birytualizm, jednak groby szkieletowe odnotowano częściej niż u zachodnich sąsiadów. W grobach mieszkańców północnej Europy generalnie dominował obrządek ciałałpalny, jednak w przypadku grobów ludzkich zawierających szkielety końskie często występowały obiekty inhumacyjne. Zazwyczaj skremowane szczątki ludzkie wymieszane były z resztkami stosów pogrzebowych i umieszczane w grobach jamowych. W przypadku pochówków inhumacyjnych zmarłych składano w większości w pozycji wyprostowanej na wznak, chociaż zdarzały się również wyjątkowe układy szczątków mających na celu uszkodzenie ciała zmarłego. Tereny Wielkiego Stepu w okresie wczesnego średniowiecza zamieszkiwały ludy różniące się pomiędzy sobą kulturą materialną a także obrządkiem pogrzebowym. Dlatego jednolite podsumowanie zagadnień dotyczących tego rozdziału przysparza zdecydowanie największą trudność. Generalnie uznać można, że u ludów stepowych występował birytualizm z przewagą pochówków szkieletowych. Groby ludzkie pozostające w bezpośredniej relacji stratygraficznej ze szkieletami końskimi kojarzone są zazwyczaj z etosem wojownika, a co za tym idzie, z pierwiastkiem typowo męskim. Na podstawie analizy przeprowadzonej przeze mnie w niniejszej pracy stwierdzić można, że kwestia jest jednak bardziej skomplikowana. W przypadku obiektów z cmentarzysk zachodniobałtyjskich przeważają pochówki męskie, choć żeńskie również nie należą do rzadkości. Większość grobów z końmi zawierała pojedyncze szczątki ludzkie, zdarzały się jednak pochówki podwójne. W takim przypadku były to zazwyczaj obiekty z doczesnymi szczątkami kobiety i mężczyzny. Również w przypadku nekropolii Bałtów wschodnich

odnotowano zarówno pochówki męskie, jak i kobiece, jednak zdecydowanie przeważają pochówki mężczyzn. W przypadku obiektów inhumacyjnych, różnią się one pod względem orientacji w stosunku do kierunków świata. Pochówki z końmi z terenów Europy północnej były dużo bardziej zróżnicowane, często wręcz spektakularne. Znane są pochówki zawierające szczątki kilku osób różnej płci, zwłaszcza w przypadku obiektów interpretowanych jako groby ludzi o wysokiej pozycji społecznej. Ludy stepowe chowały z wierzchowcami ludzi obojga płci a także dzieci. Obiekty zawierające szczątki kilku osób nie należały do rzadkości, przy czym często widoczne były znaczne różnice w wyposażeniu co wiązać należy z różnicami społecznymi pomiędzy zmarłymi. Pod względem konstrukcji pogrzebowych i wyglądu cmentarzysk zawierających groby ludzkie z towarzyszącymi szkieletami końskimi, widoczne jest daleko posunięte zróżnicowanie terytorialne. Dla nekropolii zachodniobałtyjskich charakterystyczne były niewielkie kurhany lub groby płaskie. Często występowały bruki kamienne oddzielające szczątki ludzkie od końskich lub przykrywające cały obiekt. Same cmentarzyska lokowano zazwyczaj w niewielkiej odległości od osad na wzniesieniach w pobliżu cieków lub zbiorników wodnych. U Bałtów wschodnich nekropole zlokalizowane były w większej odległości niż u zachodnich sąsiadów przy zachowaniu zasady dotyczącej umiejscawiania ich na wzniesieniach oraz w pobliżu wody, często na wyspach. Również na tych terenach występowały zarówno niewielkie kurhany jak i cmentarzyska płaskie. Na stanowiskach sepulkralnych mieszkańców północnej Europy odnotowano daleko posunięte zróżnicowanie obiektów pod względem konstrukcji pogrzebowych. Znane są zarówno dosyć proste pochówki inhumacyjne, w których zmarłego składano bezpośrednio do ziemi bądź w trumnie drewnianej, jak i konstrukcje o wiele bardziej skomplikowane. Występowały groby podkurhanowe, okrągłe lub prostokątne w planie, często otoczone śladami po drewnianych słupach i konstrukcjach kamiennych. Znane są również groby komorowe zawierające skomplikowane konstrukcje i wozy. Najbardziej charakterystyczne i imponujące były jednak pochówki łódzkie przyjmujące niejednokrotnie ogromne rozmiary i cechujące się skomplikowaną konstrukcją. Wielkość cmentarzysk była bardzo zróżnicowana i zależała bezpośrednio od rozmiarów odpowiadających im osad. Dla terenów Wielkiego Stepu charakterystyczne były zarówno płaskie cmentarzyska umieszczane na wzgórzach i otaczane rowem jak i pochówki pod kurhanami, często o znacznych rozmiarach. Często były komorowe konstrukcje z drewnianymi stropami i ścianami. W przypadku zachodniobałtyjskich grobów zawierających zarówno szczątki ludzkie jak i końskie zazwyczaj w grobie odnajdywano pojedyncze szkielety, zdarzają się jednak przypadki chowania dwóch lub większej ilości

wierzchowców. Na terenach dzisiejszej północno-wschodniej Polski konie zazwyczaj składano na brzuchu z nogami podkulonymi pod tułów, a ich głowy zwrócone były w kierunku zachodnim lub południowo-zachodnim. Nieco inaczej wyglądały pochówki końskie na terenach Półwyspu Sambijskiego. Często zwierzęta wciskano do jam o niewielkich rozmiarach, co powodowało uszkodzenia kości nóg i trudno doszukać się reguły dotyczącej lokalizacji jam względem kierunków świata. Dla Bałtów zachodnich charakterystyczne było chowanie zwierząt żywcem co znajduje odzwierciedlenie w układzie szkieletów. Na cmentarzyskach wschodniobałtyjskich, w przypadku grobów inhumacyjnych, konie składano zazwyczaj w pozycji bocznej z podkurczonymi nogami umieszczając je po lewej bądź prawej stronie szkieletu ludzkiego. W większości przypadków były to pochówki pojedynczych zwierząt. Na nekropolach północnoeuropejskich zauważyć można daleko idącą różnorodność, także w kwestii liczby jak i układu szkieletów końskich towarzyszących szczątkom ludzkim. Znane są przykłady grobów pojedynczych, podwójnych i wielokrotnych, co widoczne jest zwłaszcza w przypadku pochówków łodziowych, gdzie liczba szkieletów końskich sięga kilkunastu lub nawet kilkadziesiątu sztuk. Odkrywane były zarówno obiekty, w których wierzchowca złożono w obrębie jednej jamy z człowiekiem, układając go na boku z podkulonymi nogami, jak i takie, w których układ szczątków końskich był bardzo nieregularny a szkielety przemieszane ze sobą. Wielki Step obejmował bardzo rozległe tereny zamieszkałe przez różniące się między sobą ludy, dlatego też w ich obiektach sepulkralnych występowała daleko idąca różnorodność. Podobnie jak w przypadku Europy Północnej, znane są groby zawierające zarówno pojedyncze szkielety końskie jak i ich większą liczbę. Charakterystyczne było występowanie platform, na których składano szkielety zwierząt, ale zdarzały się również pochówki, w których szczątki ludzkie i końskie odnajdywano na tym samym poziomie – w obrębie jednej jamy lub w specjalnym wkopie. Wierzchowce najczęściej układano na brzuchach lub bokach z podkulonymi pod tułów nogami. Należy jednak pamiętać, że obiekty stepowe bardzo często padały ofiarą rabunków, przez co ich kontekst uległ zaburzeniu. Poddając analizie elementy wyposażenia grobowego szczególną uwagę zwróciłam na obecność części rzędu końskiego i oprządzenia jeździeckiego a także uzbrojenia zaczepnego i obronnego. W części katalogowej podzieliłam rubrykę dotyczącą wyposażenia na trzy kategorie: 1. elementy rzędu końskiego i przedmioty związane z jeździectwem, 2. uzbrojenie i 3. pozostałe zabytki. W grobach zawierających szczątki ludzkie i szkielety końskie na ziemiach zamieszkałych przez zachodnich Bałtów najczęściej występującymi przedmiotami kojarzonymi z jeździectwem były wędzidła oraz różnego rodzaju łączniki rzemieni. Zabytki należące do pierwszej kategorii zazwyczaj umieszczano

w pyskach koni. Odkrywano również obiekty zawierające inne elementy ogłowia, przede wszystkim zdobienia i dzwoneczki, a także siodła, strzemiona i ostrogi. W grobach ludzkich z towarzyszącymi szkieletami wierzchowców broń występowała często, jednak nie stanowi to reguły. Najczęściej odkrywano pojedyncze lub zgrupowane po kilka sztuk groty włócznie, czasem miecze, broń obuchową, topory, fragmenty tarczy czy noże bojowe. Pozostałe elementy wyposażenia były bardzo różnorodne – do tej kategorii należały zarówno naczynia ceramiczne i metalowe, jak i ozdoby, takie jak fibule, a również przedmioty codziennego użytku, m. in. grzebienie, osełki i noże. Odkrywano też zabytki kojarzone z kupiectwem jak fragmenty wag i odważniki. Znajdźiska te były typowe dla terenów sambijskich. Znane są również przedmioty skandynawskiej produkcji, takie jak zapinki żółtawate. Na stanowiskach wschodniobałtyjskich omawianej kategorii również odkrywano zazwyczaj wędzidła umieszczane w pyskach zwierząt i elementy ogłowia, często bogato zdobione. Zarejestrowano też obecność ostróg i strzemion, a także pochówków zupełnie pozbawionych wyposażenia w elementy rzędu końskiego. W kwestii uzbrojenia również sytuacja wyglądała dość podobnie, jak u zachodnich sąsiadów – najczęstsze były znajdźiska grotów włócznie, odkrywano też noże bojowe, miecze i topory, a liczba broni nie była zbyt imponująca. W skład pozostałych elementów wyposażenia wchodziły ozdoby i elementy stroju, takie jak fibule, i sprzączki do pasa, przedmioty przeznaczone do codziennego użytku, m. in. noże, a także bursztynowe paciorki i amulety. Wyposażenie obiektów sepulkralnych omawianej kategorii na północy Europy było zdecydowanie bogatsze, niż w przypadku Bałtów. Poza wędzidłami, strzemionami, siodłami, ostrogami czy elementami ogłowia, znane są również znajdźiska pełnych rzędów końskich, a nawet wozów. Również w kwestii uzbrojenia pochówki północnoeuropejskie były bardziej imponujące – często zawierały całe zestawy broni, do których należały pozostałości kołczanów ze strzałami, włócznie, tarcze i miecze. Pozostałe elementy wyposażenia to głównie przedmioty codziennego użytku jak naczynia oraz ozdoby, biżuteria i elementy stroju. Znane są jednak obiekty, w których złożono pionki do gry, wagi i odważniki kupieckie, raki do lodu czy haczyki na ryby a nawet przedmioty kojarzone ze sferą sacrum, jak „kostur magii”. Na terenach Wielkiego Stepu znajdźiska elementów rzędu końskiego i przedmiotów kojarzonych z jeździectwem były charakterystycznym znajdźiskiem w grobach zawierających szczątki ludzkie i szkielety końskie. Podobnie jak w powyższych wypadkach były to wędzidła, elementy ogłowia, łączniki rzemieni czy siodła. W skład elementów uzbrojenia wchodziły często groty strzał i włócznie, szable, kołczany czy broń obuchowa, ale groby pozbawione broni lub zawierające jej pojedyncze egzemplarze nie są rzadkością. Pozostałe elementy wyposażenia nie odbiegają

szczególnie od znajdujących u porównywanych kultur – również w tym wypadku były to przedmioty codziennego użytku, ozdoby i elementy stroju.

Groby ludzkie zawierające częściowe pochówki końskie wystąpiły na tak szeroka skalę jedynie u ludów bałtyjskich. W przypadku Bałtów zachodnich ich obecność zarejestrowano jedynie na terenach Półwyspu Sambijskiego i były one zdecydowanie rzadsze niż groby zawierające szczątki ludzkie i całe szkielety końskie. Groby ludzkie przyjmowały zazwyczaj formę pochówków jamowych i były oddzielone od jam zawierających szczątki końskie warstwami kamieni, brukami lub warstw gliny wymieszanych z kamieniami. Znane są jednak również ludzkie podkurhanowe pochówki inhumacyjne umieszczane w trumnach i zawierające fragmenty szkieletów końskich, najczęściej czaszek oraz kończyn. W większości wypadków były to szczątki pojedynczych wierzchowców, rzadziej dwóch osobników. Dla wschodniobałtyjskich stanowisk sepulkralnych pochówki ludzkie zawierające czaszki i kończyny końskie były zdecydowanie najczęściej występującą kategorią. We wcześniejszym okresie były to zazwyczaj groby szkieletowe, a towarzyszące im szczątki końskie umieszczano ponad jamami ze szczątkami ludzkimi, najczęściej w okolicach głowy. Znane są jednak także obiekty, w których czaszki i kończyny końskie składano w obrębie tej samej jamy co szczątki ludzkie, na prawo od nich lub u stóp szkieletu ludzkiego. Charakterystyczne, że w przypadku pochówków chłopców, do grobów składano fragmenty ciał źrebiąt. Znane są groby inhumacyjne zawierające pozostałości trumien. W tych wypadkach układ szczątków może świadczyć o tym, że czaszki i kończyny końskie umieszczano pierwotnie na trumnach co stanowiłoby analogię dla dosyć nielicznych przypadków obiektów tego typu z terenów Wielkiego Stepu. W późniejszym okresie pojawiają się również obiekty ciałopalne, a lokalizacja szczątków końskich pozostaje bez zmian. Zarówno obiekty sepulkralne Bałtów zachodnich, jak i wschodnich zawierających częściowe pochówki końskie interpretowane są zazwyczaj jako pozostałość po składanej ofierze. Wyposażenie obiektów omawianej kategorii na terenach zachodniobałtyjskich zazwyczaj dzielono na dwie części – depozyt składany w jamie ze szczątkami ludzkimi i drugi umieszczany we wkopie zawierającym szczątki końskie. Występowały analogiczne elementy rzędu końskiego i związane z jeździectwem jak w przypadku pochówków z całymi szkieletami końskimi – wędzidła, łączniki rzemieni, strzemiona i ozdoby ogłowia. Znajdywano także podobną broń – groty włóczni, miecze, topory i noże bojowe. Poza typowymi przedmiotami codziennego użytku oraz ozdobami i elementami stroju, interesująca zdaje się być obecność dzwoneczków, pejczy czy odważników i wag kupieckich. Charakterystyczne jest także występowanie jednocześnie broni oraz typowo kobiecych

elementów wyposażenia, takich jak przęśliki. Pochówki wschodniobałtyjskie omawianej kategorii były mniej bogato wyposażone niż zachodniobałtyjskie. Charakterystyczne, że część z nich była zupełnie pozbawiona wyposażenia lub nie zawierała elementów rzędu końskiego i uzbrojenia. W przypadku obiektów z wyposażeniem, w skład elementów rzędu końskiego i zabytków pokrewnych wchodziły zazwyczaj wędzidła i elementy ogłowia. Typowe dla pochówków ludzkich z czaszkami i kończynami końskimi uzbrojenie na terenach zamieszkałych przez Bałtów wschodnich to również topory, miecze i groty włóczni, zaś w skład pozostałych elementów wyposażenia wchodziły zazwyczaj ozdoby, elementy stroju i przedmioty codziennego użytku.

Samodzielne pochówki końskie to kategoria obiektów, które wystąpiły u wszystkich omawianych przez mnie ludów. Należą do niej obiekty, w których pogrzebano szczątki końskie w obrębie cmentarzysk, ale których nie można w jednoznaczny sposób połączyć w konkretnymi pochówkami ludzkimi. Uwzględniłam tutaj także tzw. kenotafy, czyli pochówki symboliczne niezawierające szczątków końskich, ale interpretowane jako obiekty, które miałyby zastąpić właściwy pochówek zwierzęcia. Najliczniejszą grupę stanowiły kenotafy odkrywane na terenach wschodniobałtyjskich. Na cmentarzyskach Bałtów zachodnich samodzielne pochówki końskie stanowiły dosyć dużą grupę. Charakterystyczne, że większość obiektów tej kategorii została odkryta na terenie dzisiejszej północno-wschodniej Polski oraz brakuje przykładów potwierdzonych kenotafów samodzielnych grobów końskich. Konie składane były zazwyczaj w całości w pozycjach analogicznych jak w przypadku obiektów zawierających szczątki ludzkie i zwierzęce i mogących świadczyć o chowaniu wierzchowców żywcem. Najczęściej układano je na brzuchach z podkulonymi nogami co może stanowić ślad po krępowaniu i spuszczeniu do jamy grobowej żywych zwierząt po rampie lub na linach. Na stanowiskach zachodniobałtyjskich odkrywano obiekty zawierające pojedyncze lub podwójne szkielety końskie, zdarzały się również groby, w których pochowano większą liczbę zwierząt. Tam, gdzie ocena była możliwa, przeważały konie w sile wieku oraz płci męskiej. Wierzchowce składano zazwyczaj w jamach zorientowanych wzdłuż osi północ-południe, czasem z niewielkimi odchyleniami. Wyposażenie zachodniobałtyjskich odosobnionych grobów końskich było zdecydowanie uboższe niż obiekty zawierające szczątki ludzkie i zwierzęce. Znajdowano elementy rzędu końskiego, przede wszystkim wędzidła i łączniki rzemieni ogłowia, czasem narzędzia i przedmioty codziennego użytku. Charakterystyczny jest brak uzbrojenia. Na cmentarzyskach wschodniobałtyjskich występowanie samodzielnych pochówków końskich również było umiarkowanie częste, przy czym charakterystyczne były kenotafy mające

zastąpić obiekty zawierające szczątki wierzchowców i składane w obrębie tego samego stanowiska co obiekty ze szkieletami końskimi. Podobnie jak u Bałtów zachodnich, część pochówków końskich umieszczano na specjalnie wydzielonej części cmentarzyska. Wystąpiła jednak znacząca różnica – zdarzały się depozyty samych czaszek i kości kończyn końskich, co nie miało miejsca na nekropoliach Bałtów zachodnich. Występowały zarówno inhumacyjne, jak i ciałałpalne pochówki końskie. W skład wyposażenia wchodziły zazwyczaj wędzidła, elementy łączące rzemienie ogłowia, czasem również ostrogi i przedmioty codziennego użytku. Tutaj również bardzo rzadko odkrywano broń, charakterystyczne było za to deponowanie w obiektach tego typu sierpów. Bardzo interesująca jest kwestia wspomnianych już wyżej kenotafów mających zastąpić zarówno szkieletowe jak i ciałałpalne pochówki końskie. Możliwe było wydzielenie aż sześciu typów, o czym wspomniałam szerzej w części analitycznej. Obiekty takie przyjmowały zazwyczaj formę okrągłej lub owalnej jamy umieszczonej na obrzeżach kurhanu lub u jego podstawy. Znane są zarówno depozyty pojedyncze jak i ich zgrupowania. Wyposażenie ograniczało się najczęściej do fragmentów pejcza, sierpa, elementów ogłowia lub wędzidła. Na części przedmiotów widoczna była działalność ognia, co wskazuje na umieszczanie ich na stosach pogrzebowych przed włożeniem do grobu. Występowały również kenotafy mające zastąpić pochówki końskie towarzyszące szczątkom ludzkim a także obiekty symboliczne umieszczone w obrębie jednego kurhanu z ciałałpalnymi pochówkami końskimi. Na stanowiskach północnoeuropejskich odkrywano odosobnione groby końskie wyłącznie w formie obiektów inhumacyjnych. Stanowiły one również mniej liczną niż groby ludzkie z towarzyszącymi szczątkami wierzchowców, ale nadal znaczącą kategorię. Konie umieszczano zazwyczaj w owalnych jamach, czasem pod brukami kamiennymi. Zwierzęta układano na bokach lub brzuchach z podkulonymi pod tułów nogami. Zdarzały się też groby łodziowe. Częste było chowanie razem szczątków wierzchowców i psów. W skład elementów wyposażenia wchodziły części rzędu końskiego i siodła. Charakterystyczne było również dość częste deponowanie broni, takiej jak groty strzał, włóczni, topory czy fragmenty tarczy. Odkrywano także inne przedmioty – naczynia lub fragmenty stroju. Stepowe pochówki omawianej kategorii występowały zdecydowanie rzadziej niż u wspomnianych wyżej ludów i kultur. Zazwyczaj były to obiekty wyrabowane co również wpływa na ich interpretację i możliwe, że w niektórych przypadkach pierwotnie zawierały szczątki ludzkie. W kilku opisanych przeze mnie w części analitycznej przykładach uwagę zwraca jednolity układ szczątków końskich – wszystkie były obiektami inhumacyjnymi, a wierzchowce składano na brzuchach z podkulonymi nogami. W skład wyposażenia wchodziły elementy rzędu końskiego, głównie

węzidła i łączniki rzemieni ogłowia, narzędzia takie jak osełka i ciosło, przedmioty codziennego użytku i elementy strojów. W jednym z obiektów odkryto również broń – topór, groty strzał, fragmenty pancerza i pozostałości kołczanów.

Pochówki ludzkie wyposażone w elementy rzędu końskiego a niezawierające przy tym szczątków koni wystąpiły jedynie na terenach Bałtów zachodnich i u ludów Wielkiego Stepu. Znane są co prawda obiekty podobnego typu z terenów wschodniobałtyjskich, jednak ze względu na występowanie kenotafów omówiłam je w części dotyczącej grobów symbolicznych. Zarówno u Bałtów, jak i ludów stepowych była to stosunkowo nieliczna kategoria grobów. Na terenach bałtyjskich występowały zarówno obiekty inhumacyjne jak i szkieletowe, zawierające szczątki męskie i kobiece. Pochówki omawianej grupy odkrywano na terenach dzisiejszej północno-wschodniej Polski i Półwyspu Sambijskiego, przy czym zarejestrowano obecność grobów pojedynczych jak i podwójnych. Interesujący zdaje się być układ wyposażenia grobowego. W części obiektów przedmioty składano w bezpośrednim sąsiedztwie szczątków ludzkich, czasem jednak dzielono je na dwa depozyty. W takim wypadku elementy rzędu końskiego składano oddzielnie w jamie poniżej wkopu ze szczątkami ludzkimi. Układ ten może stanowić pewną analogię dla wschodniobałtyjskich grobów symbolicznych. W skład wyposażenia wchodziły zazwyczaj węzidła, łączniki i ozdoby ogłowia oraz przedmioty codziennego użytku, m. in. naczynia i grzebienie. Broń występowała stosunkowo rzadko i były to przede wszystkim pojedyncze groty włóczni, chociaż zdarzały się również miecze i fragmenty tarczy. Charakterystycznymi znaleziskami są przedmioty związane z handlem takie jak wagi i odważniki a także zabytki typowo kobiece – ozdoby, biżuteria i wianki na głowę. Groby ludzkie wyposażone w elementy rzędu końskiego z terenów stepowych były dość niewielką i jednolitą grupą obiektów. W większości były to obiekty podkurhanowe zawierające pojedyncze lub podwójne inhumacyjne szczątki ludzkie – zarówno męskie jak i kobiece. W skład wyposażenia wchodziły węzidła z pobocznicami, strzemiona, łączniki rzemieni i fragmenty siodeł. Z uzbrojenia zarejestrowano obecność strzał i pozostałości kołczanów. Poza tym odkrywano również inne przedmioty – m. in. noże, biżuterię, naczynia czy fragmenty pasów.

Z powyższej analizy jasno wynika, że najwięcej podobieństw wykazują obiekty Bałtów wschodnich i zachodnich. Ze względu na wspólnotę kulturową nie jest to jednak niczym zaskakującym i należy ich poniekąd potraktować jako całość. Biorąc pod uwagę wszystkie analizowane aspekty widać wyraźnie, że zdecydowanie więcej podobieństw wykazują pochówki zachodniobałtyjskie i bałtyjskie w ogóle z grobami znajduwanymi na terenach Europy północnej niż w przypadku porównania cmentarzysk zachodniobałtyjskich

i stepowych. Wyraźne analogie widoczne są w sposobie traktowania zmarłych, którym do grobów wkładano konie – zarówno Bałtowie zachodni jak i ludy północnoeuropejskie kultywowali birytualizm. W przypadku grobów ciałałalnych szczątki były zazwyczaj obsypane resztkami stosów, inhumacja występowała natomiast częściej na terenach północnoeuropejskich i sambijskich. W obu przypadkach konie chowano w obrządku szkieletowym. Kolejne podobieństwa widoczne są przy analizie płci zmarłych osób – u omawianych kultur z końmi chowano zarówno kobiety jak i mężczyzn. Pewne analogie wykazują również konstrukcje pogrzebowe – występowały kurhany, jednak na północy Europy były one zdecydowanie większe, a przy tym znane są również groby łodziowe i komorowe. Podobnie rysuje się kwestia lokalizacji szczątków końskich względem ludzkich – wierzchowce często składano w obrębie tej samej jamy co szczątki ludzkie lub w niewielkiej odległości od niej, przy czym u ludów północnoeuropejskich zdarzały się inne lokalizacje szczątków. Składanie koni na brzuchach lub bokach z podkulonymi nogami pozwala wysunąć hipotezę, że u obu ludów część wierzchowców chowano żywcem krępując je uprzednio. Najbardziej ewidentne są jednak analogie dotyczące wyposażenia grobowego. Bałtowie wyposażali obiekty zawierające szczątki ludzkie i końskie w elementy rzędu końskiego oraz broń. Przedmioty znajdujące na cmentarzyskach północnoeuropejskich należały do tych samych kategorii, przy czym było ich zdecydowanie więcej. Charakterystyczne było także deponowanie odważników kupieckich i fragmentów wag szalkowych – zabytki takie znajdowano w grobach północnoeuropejskich i zachodniobałtyjskich, zwłaszcza na Półwyspie Sambijskim. Wiele jest także przykładów obiektów bałtyjskich zawierających przedmioty skandynawskiego pochodzenia jak m. in. zapinki żółtawate. Wyposażenie tej kategorii było też znajdowane w grobach datowanych na epoki wcześniejsze niż omawiane przez mnie wczesne średniowiecze oraz w obiektach niezawierających szczątków końskich. Kategoria samodzielnych pochówków końskich u obu ludów występowała zdecydowanie rzadziej. Zazwyczaj wierzchowce chowano w pozycji bocznej lub brzusznej z podkulonymi nogami w okrągłych jamach pod brukiem kamiennym. Jak wspominałam wyżej, mogło to świadczyć o składaniu do grobów żywych zwierząt.

Biorąc pod uwagę powyższe analizy, stwierdzić można, że obiekty ze szczątkami końskimi odkrywane na północy Europy pod wieloma względami stanowiły niejako bardziej skomplikowany i bogato wyposażony odpowiednik grobów zachodniobałtyjskich. Co za tym idzie, można postawić tezę o daleko idącym wpływie skandynawskiego obrządku pogrzebowego na sposób traktowania zmarłych przez zachodnich Bałtów. Rzuca to pewne

światło na genezę fenomenu zjawiska pochówków końskich u osiadłej społeczności zamieszkującej tereny gęstych puszczy i bagien. Biorąc pod uwagę sięgającą odległej przeszłości tradycję grzebania koni oraz rozległe i niejednokrotnie potwierdzone kontakty handlowe staje się to wysoce prawdopodobne. Nie bez znaczenia są również podobieństwa w sposobie traktowania zmarłych zawarte w przekazie Wulfstana i w skandynawskich sagach – zapisano tam, że zmarłych należy spalić wraz z całym doczesnym dobytkiem, co pozwoli na zabranie go w zaświaty. Szczególna rola konia widoczna jest w wierzeniach, w przypadku Bałtów zachowanych głównie pod postacią późniejszych przekazów litewskich. U obu ludów dysponujemy całym zespołem bogów związanych z końmi – opiekunów tych zwierząt, bóstw przyjmujących postać ogierów i klaczy lub przemierzających zaświaty na ich grzbietach. Zestawienie wyjątkowej roli konia znanej ze źródeł pisanych z obiektami zawierającymi czaszki i kończyny końskie występującymi u Bałtów przywodzi na myśl jeszcze jeden wniosek – z całą pewnością koń nie był tylko i wyłącznie wyznacznikiem statusu społecznego pochowanych zmarłych. Świadczy o tym obecność odosobnionych pochówków końskich i wspomniane powyżej depozyty częściowe interpretowane jako pozostałości po ofiarach.

Poddając analizie kwestię pochówków końskich w różnych aspektach u Bałtów zachodnich, wschodnich, ludów północnoeuropejskich i stepowych udało mi się nieco przybliżyć powód, dla którego zachodni Bałtowie kulturowali ten zwyczaj oraz postawić tezę na temat jego genezy. Jednak, co jest właściwe i typowe dla rozważań naukowych, temat nadal pozostaje otwarty i jest w nim wiele miejsca na kolejne analizy i interpretacje. Z pewnością najwięcej informacji przyniosłyby szeroko zakrojone badania wykopaliskowe przeprowadzone na zachodniobałtyjskich i północnoeuropejskich cmentarzyskach oraz bieżąca korelacja ich wyników.

Katalog do rozdziału 1:

L.p.	Lokalizacja	Obiekt	Szczątki końskie	Inwentarz: 1. elementy rzędu końskiego i związane z jeździectwem 2. uzbrojenie 3. pozostałe	Pochówek odosobniony (O)/ towarzyszący szczątkom ludzkim (T)/nie dotyczy (ND)	Datowanie	Literatura	Uwagi	Rycina
1.	Bartoszyce, pow. elbląski	Obiekt nr 1	Szkielet	1. wędzidło, elementy ogłowia z brązową sprzączką i nakładkami, żelazna sprzączka, zakończenia rzemienia 2. brak 3. brak	O	Początek VIII w.	(Kulakov 1990: 63).		
		Obiekt nr 3	Szkielet	1. wędzidło z pobocznikami, pięć sprzączek, elementy ogłowia z nakładkami, brązowy łańcuch pokryty srebrem 2. brak 3. nóż	O				
		Obiekt nr 12	Szkielet	1. wędzidło, elementy ogłowia z nakładkami, pozostałości siodła 2. brak 3. brak	O	Koniec VII- początek VIII w.			
2.	Berezovka, rej. Gvardejskij	Obiekt nr 87	Szkielet	1. wędzidło, 9 ornamentowanych okuć, zakończenie rzemienia 2. brak 3. nóż	T	Początek VIII w.	(Kulakov 1990: 62)	Całość wyposażenia skupiona przy szkieletach końskich	
		Brak numeru	Szkielet	1. 2 wędzidła, okucia 2. brak 3. nóż, fibula	T	VII w.			
3.	Byvsz. Tengen, rej. Gur'evskij	Obiekt nr 9	Szkielet	1. okucia ogłowia 2. miecz typu „długi saks” 3. naczynie	T	VII w.	(Kulakov 1990: 63)		
4.	Chojnowo, pow. elbląski	Obiekt nr 1	Brak	1. fragmenty wędzidła 2. grot włóczni (?) 3. fragmenty ceramiki, 5 brązowych i srebrnych sprzączek, paciorki bursztynowe, fragmenty przedmiotów brązowych, brązowe i srebrne nakładki, pierścień wykonany z brązu	ND	Początek VIII w.	(Kulakov 1990: 62)		
		Obiekt nr 14	Szkielet	1. fragmenty wędzidła, sprzączki srebrne, posrebrzane nakładki 2. brak 3. fragmenty ceramiki	T	Początek VIII w.		Całość wyposażenia skupiona w okolicach szkieletu końskiego.	
		Obiekt nr 15	Dwa szkielety	1. okucia ogłowia 2. brak 3. naczynie ceramiczne, fragmenty przedmiotów żelaznych, fragmenty bursztynu	T	VI-VII w.			
5.	Holmogr'e, rejon	Brak numer	Brak	1. wędzidło, para strzemion, 2 sprzączki żelazne, 2 sprzączki brązowe, ozdoby ogłowia	ND	VII-VIII w.	(Kulakov 1990: 63)		

	Pravdinskij	u		2. brak 3. fibula, fragmenty naczynia, 2 paciorki, 2 zakończenia rzemieni					
6.	Klincovka, rej. Zelenogradskij	Obiekt nr 1	Czaszka końska	1. kilka wędzideł, sprzączki, ozdoby ogłowia w formie okuć, dzwonek i paciorków 2. miecz i fragmenty drugiego, groty włóczni, dwie buławy 3. sprzączki, paciorki, fragmenty grzebienia kościanego, druciki, oselka, 56 nitów oraz 26 gwoździ, fragmenty naczyń, fragmenty przedmiotów żelaznych	T	Pocz. XI w.	(Kulakov 1990: 73)		
		Obiekt nr 2	Brak	1. wędzidło, sprzączka żelazna, para strzemion, para ostróg 2. groty włóczni 3. cztery odważniki, dzwonek brązowy, fragmenty kościanego grzebienia, kółko brązowe, naczynie, nity, gwoździe, żelazna sprzączka, kółko brązowe	ND				
		Obiekt nr 4	Brak	1. wędzidło, 11 dzwoneczków, 5 podwójnych nakładek na rzemienie, 3 zakończenia rzemieni, sprzączki, para ostróg 2. brak 3. fibula, naczynie, fragment bursztynu, dzwoneczek, 3 gwoździe	ND	Pocz. XI w.	(Kulakov 1990: 73)		
		Obiekt nr 5a	Czaszka	1. wędzidło, 2 dzwonki, para ostróg 2. fragmenty miecza, grot włóczni 3. fibula, fragmenty bransolety brązowej, fragmenty 2 kółek brązowych, fragmenty noża, nakładka, okucia szkatułki, fragmenty naczynia	T	XI w.			
		Obiekt nr 5b	Czaszka	1. wędzidło, dzwonek, para strzemion, ostroga 2. brak 3. brak	T	Pocz. XI w.			
		Obiekt nr 6	Czaszka	1. wędzidło, dzwonek, fragmenty łuku siodła z okładziną brązową, para strzemion 2. fragmenty groty włóczni 3. fragmenty naczynia ceramicznego, fragmenty nieokreślonych przedmiotów żelaznych	T		(Kulakov 1990: 74)		
		Obiekt nr 7	Czaszka	1. wędzidło, 2 dzwoneczki brązowe, dzwonek, para strzemion, 3 sprzączki żelazne 2. brak 3. fragmenty naczynia brązowego, fragmenty ceramiki, fragmenty nieokreślonych przedmiotów żelaznych, fragment bursztynu, 5 gwoździ	T	X lub pocz. XI w.	(Kulakov 1990: 74)		
		Obiekt nr 8	2 czaszki	1. wędzidło, 2 pary strzemion, nakładki brązowe, fragmenty ogłowia, 2 dzwonki, żelazna sprzączka, dzwoneczek brązowy 2. 2 groty włóczni 3. fragmenty wianka brązowego, fibula, nóż, 2 nakładki, fragmenty ceramiki	T	I poł. XI w.	(Kulakov 1990: 74)		
		Obiekt nr 9	Czaszka	1. wędzidło, para strzemion, 2 żelazne sprzączki 2. groty włóczni 3. fragmenty pejcza, dzwonek, pierścień brązowy, fragmenty brązowego naczynia, fragmenty dwóch naczyń ceramicznych, fragmentarycznie zachowane dzwoneczki wykonane z brązu, 95 nitów, 17 gwoździ	T	Pocz. XI w.	(Kulakov 1990: 74)		

		Obiekt nr 10	Czaszka	1. para strzemion, zawieszki, nakładki oraz zakończenia rzemienia ogłowia końskiego, wędzidło, dzwoneczki z brązu, ostrogę wykładaną srebrem, brązową sprzączkę 2. nóż bojowy z pozostałościami okładziny, topór, groty włóczni 3. fragment przęślika, buławę żelazną, fragment brązowego naczynia, fragmenty ceramiki oraz sześć nitów i gwoździ, fragment krzemienia	T				
		Obiekt nr 11	Czaszka	1. resztki ogłowia końskiego na zachowanych fragmentach organiki – 145 nakładek i zakończenia rzemieni, 2 strzemiona, żelazna sprzączka, sprzączka brązowa, ostroga 2. groty włóczni 3. fragmenty fibuli, kółko brązowe, fragmenty wykonanego z brązu naczynia, cztery nity, naczynie ceramiczne	T	Pocz. XI w.	(Kulakov 1990: 74)		
		Obiekt nr 12	Czaszka	1. wędzidło, parę strzemion, dzwonek, 4 dzwoneczki, ostroga 2. groty włóczni 3. zamek, waga, fragmenty wianka brązowego, różnokolorowe szklane paciorki, żelazna buława, pręty żelazne, osełka, brązowa zawieszka ze srebrnym zdobieniem, fragmenty przęślika, fragmenty ceramiki	T	XI w.		Ostroga typu zachodniosłowiańskiego, pochówek zawierający atrybuty kobiece i elementy uzbrojenia.	
		Obiekt nr 14	3 czaszki	1. 3 wędzidła, dzwonki, strzemiona, okucie siodła, żelazne sprzączki, nakładki żelazne 2. brak 3. 2 nity, 3 gwoździe, fragmenty ceramiki	T	X-XI w.			
		Obiekt nr 15	3 czaszki	1. 2 wędzidła, nakładki, 2 pary strzemion, 2 ostrogi, dzwonek, sprzączka żelazna, dzwoneczki brązowe, 2 paciorki bursztynowe 2. miecz z pozostałościami rysunku, 4 groty włóczni 3. pierścień, dirhem, 2 noże, fragmenty ceramiki	T	Pocz. XI w.		Dwa skupiska kości ludzkich.	
		Obiekt nr 16	Brak – uległa rozkładowi	1. 2 ostrogi, para strzemion, wędzidło, dwa dzwonki, nakładki żelazne 2. miecz i zakończenie pochwy miecza, topór, 2 groty włóczni 3. fibula, zawieszka, fragment wiadra, 2 nakładki brązowe, 60 nitów, fragmenty ceramiki, fragmenty wagi, okucia brązowe zdobione srebrem	T	I poł. XI w.	(Kulakov 1990: 74-75)	Brak czaszki końskiej, jednak autor twierdzi, iż pierwotnie znajdowała się ona w obiekcie.	
		Obiekt nr 18	Czaszka	1. wędzidło, ogłowie z nakładkami i zawieszkami, dzwoneczki, sprzączka żelazna, rzemienie z nakładkami 2. brak 3. fragmenty ceramiki, fragment bursztynu	T	II poł. X w.	(Kulakov 1990: 75)	Całość wyposażenia skupiona w jamie z czaszką końską.	
		Obiekt nr 22	Czaszka	1. wędzidło, ogłowie z nakładkami, para strzemion, dzwonek, 2 żelazne sprzączki, 2 brązowe dzwoneczki 2. brak 3. fragment grzebienia z kości, 2 ciężarki, gwoździe, osełka, fragmenty ceramiki	T				
		Obiekt nr 24	Czaszka	1. wędzidło, ogłowie a nakładkami i dzwonkiem, para strzemion, żelazna sprzączka 2. brak 3. fragmenty ceramiki	T	Pocz. XI w.	(Kulakov 1990: 75)		

		Obiekt nr 26	Czaszka	1. wędzidło, ogłowie z nakładkami, para strzemion, żelazna sprzączka 2. brak 3. brak	T	I poł. X w.				
		Obiekt nr 28	2 czaszki	1. 2 wędzidła, 7 sprzączek żelaznych, 2 pary strzemiona 2. 2 groty włóczni 3. klucz, ciężarek, przęślik, krzesiwo, pierścień, nożyce, nóż, fragmenty ceramiki, bogato zdobiona fibula	T	II poł. XI w.		Jedna z czaszek należała do żrebaka, jamę ze szczątkami ludzkimi wypełniono kamieniami.		
		Obiekt nr 30	Czaszka	1. wędzidło, para strzemion, ostroga, dzwonek, 2 żelazne sprzączki, 3 dzwoneczki brązowe, żelazne kółko 2. groty włóczni, miecz 3. paciorek bursztynowy, fragmenty kościanego grzebienia, 2 przęśliki, nóż, kłamra, gwoździe	T	Koniec XI w.	(Kulakov 1990: 75)			
		Obiekt nr 31	Czaszka	1. wędzidło, para strzemion, fragmenty ogłowia końskiego 2. grot włóczni zachowany fragmentarycznie 3. wygięty drucik, nóż, naczynie gliniane, paciorek bursztynowy, amulet w formie kła niedźwiedzia okutego w brąz	T	XI w.		Obiekt wyróżnia obecność amuletu.		
		Obiekt nr 32	Zęby	1. 2 wędzidła, 2 pary strzemion, 5 ostróg, 2 brązowe sprzączki, nakładka żelazna, dzwonek, kółko żelazne, brązowy dzwoneczek 2. brak 3. naczynie, fragmenty ceramiki	T	Poł. XI w.		Jedno z wędzideł zdobione główką smoka.		
		Obiekt nr 37	Czaszka	1. ostrogi, dzwonek, dzwoneczki, strzemiona, 2 wędzidła, strzemiona, sprzączki, pozostałości ogłowia końskiego z nakładkami i zakończeniami rzemienia 2. fragmenty klingi miecza, grot włóczni 3. ciężarek do wagi, fibula, fragmenty noża, nożyce	T	II poł. XI w.		(Kulakov 1990: 76)	Elementy rzędu końskiego podzielone na dwa depozyty.	
		Obiekt nr 37a	Czaszka żrebaka	1. para strzemion, wędzidło, ogłowie z nakładkami i zawieszka, dzwonek, żelazna sprzączka 2. grot włóczni 3. fragmenty naczynia	T					
		Obiekt nr 40	Brak	1. wędzidło, ostrogi, para strzemion, dzwoneczki, kółko żelazne, kółko brązowe okute żelazem 2. brak 3. 2 złamane nożyce, klucz, 3 przęśliki tkackie, paciorek bursztynowy, naczynie, nóż, fragmenty ceramiki	ND	Kon. XI w.				
		Obiekt nr 41	Brak	1. wędzidło posrebrzane, para strzemion, żelazna sprzączka, dzwonek, ostroga 2. brak 3. fragmenty ceramiki, 2 przęśliki tkackie, ciężarek do wagi, fragmenty brązowej buławki, paciorek bursztynowy we fragmentach, gwóźdź, fragmenty naczynia brązowego	ND	I poł. XI w.				
		Obiekt nr 42	Czaszka	1. wędzidło, 2 sprzączki żelazne, dzwonek, dzwoneczek, para strzemion, ogłowie końskie z nakładkami 2. miecz, groty włóczni 3. fragmenty krzesiwa (?), fragment nożyc, 2 ciężarki do wagi, 3 gwoździe, 3 naczynia w tym 2 zachowane fragmentarycznie	T	Poł. XI w.		Być może pochowano tu 3 osoby – świadczy o tym obecność 3 naczyń.		

	Obiekt nr 43	Czaszka	1. wędzidło, para strzemion, dzwonek, dzwoneczek brązowy 2. 2 groty włóczni 3. naczynie brązowe, drut brązowy zgięty w kształt kwadratu, bursztynowy paciorek, fragmenty przedmiotów żelaznych, fragmenty ceramiki	T	II poł. XI w.	(Kulakov 1990: 76)		
	Obiekt nr 45	Szkielet	1. wędzidło, strzemiona, ostroga zdobiona srebrem, ogłowie z nakładkami wykonanymi z żelaza, zakończeniami rzemieni i 2 trzyczęściowymi sprzączkami 2. 2 złamane groty włóczni, miecz 3. fragmenty wagi z 3 ciężarkami, nożyce, klucz, fragmenty brązowego naczynia, fragmenty naczynia ceramicznego	T	II poł. XI w.			
	Obiekt nr 47	Brak	1. wędzidło, para strzemion, dzwonek, 2 żelazne sprzączki 2. groty włóczni 3. fragmenty noża, fragmenty naczynia brązowego, fragmenty ceramiki	ND				
	Obiekt nr 48	2 czaszki	1. 4 wędzidła, 2 dzwonki, strzemie, 2 żelazne sprzączki, ostroga 2. 2 groty włóczni 3. fragmenty naczyń toczonych na kole, pierścień	T	Poł. XI w.	(Kulakov 1990: 77)	Czaszki należały do żrebaków.	
	Obiekt nr 49	Czaszka	1. wędzidło, dzwonek, para strzemion, 2 ostrogi 2. fragmenty wagi, posrebrzany ciężarek, fragmenty grzebienia kościanego, fragmenty noża	T	II poł. XI w.		Czaszka należała do żrebaka.	
	Obiekt nr 51	Brak	1. wędzidło zdobione srebrem, ostroga 2. zgięty intencjonalnie miecz, pozostałości brązowej okładziny rękojeści miecza, umbo żelazne 3. fragmenty grzebienia kościanego	ND	XI w.		Duża ilość elementów uzbrojenia.	
	Obiekt nr 52	Czaszka i kończyn y	1. ogłowie końskie z nakładkami, dzwoneczkiem brązowym i zawieszkami, para strzemion, fragmenty filcu z nakładkami – pozostałości derki (?) 2. brak 3. brak	T	I poł. XI w.		Wyższy poziom obiektu zniszczony późniejszymi pochówkami.	
	Obiekt nr 61	Czaszka i kończyn y	1. wędzidło, 2 zakończenia rzemieni, para strzemion, 2 żelazne sprzączki, sprzączka brązowa 2. 2 groty włóczni 3. nóż, pręt żelazny, fragmenty brązowego wianka, fragmenty ceramiki, nakładka żelazna	T	Poł. XI w.			
	Obiekt nr 71	Czaszka	1. wędzidło, para strzemion, 2 żelazne sprzączki 2. grot włóczni 3. fragmenty grzebienia, fragmenty naczynia brązowego, fragmenty ceramiki, zachowany fragmentarycznie nóż	T			Czaszkę żrebaka umieszczono na specjalnej konstrukcji noszącej ślady spaleniżny.	
	Obiekt nr 73	Brak	1. wędzidło, para strzemion, dzwonek, nakładka, fragmenty przedmiotów żelaznych, ostroga 2. brak 3. przedmiot żelazny, gwóźdź, fragmenty dna naczynia ceramicznego	ND	Pocz. XI w.	(Kulakov 1990: 78)	Dwa skupiska kości ludzkich.	
	Obiekt nr 82	Brak	1. ogłowie końskie z nakładkami, zakończeniami rzemieni i dzwoneczkami umieszczone na filcowej imitacji czaszki końskiej, zakończenia	ND	Kon. X w.	(Kulakov 1990: 78-79)	Pochówek łodziowy, imitacja czaszki końskiej wykonana z filcu.	

				rzemieni, rzemienie, para strzemiem, żelazna sprzączka, ostroga 2. brak 3. fragment bursztynu, fragmenty naczyń ceramicznych					
		Obiekt nr 84	Czaszka	1. ogłowie końskie z nakładkami, para strzemiem, ostroga, okucia łuku siodła wykonane z żelaza 2. fragmenty grotu włóczni 3. nóż	T	X/XI w.	(Kulakov 1990: 79)		
		Obiekt nr 87	Czaszka i kończyńy	1. wędzidło, strzemię, dzwonek, sprzączka żelazna 2. brak 3. osełka	T	Pocz. XI w.			
		Obiekt nr 89	Kości szkieletu	1. wędzidło, sprzączka, rzemienie ogłowia z nakładkami, para strzemiem, para zakończeń rzemieni 2. brak 3. fragmenty dna naczynia ceramicznego	T	IX-X w.			
		Obiekt nr 90	Zęby	1. wędzidło, para strzemiem, ogłowie ze srebrnymi nakładkami, żelazna sprzączka 2. brak 3. nosidło drewniane z brązowymi okuciami, naczynie ceramiczne, fragmenty nieokreślonych przedmiotów brązowych	T	Kon. IX w.			
		Obiekt nr 91	3 czaszki	1. 2 ogłowia, żelazne i srebrne nakładki, wędzidło zachowane fragmentarycznie, ostroga, żelazna sprzączka 2. brak 3. 4 nity, zniszczone naczynie gliniane, fragment bursztynu	T	II poł. X w.			
		Obiekt nr 93	Czaszka	1. wędzidło, obejma żelazna, para strzemiem, żelazna sprzączka 2. fragment grotu włóczni 3. fragmenty żelaza	T	Pocz. XI w.			
7.	Malyj Kaup, rej. Zelenogradskij	Grób nr L-19	Rozproszona kości oraz zęby	Brak informacji	T	XI-XIII w.	(Kulakov 2010: 188-210)	Obiekt był zniszczony badaniami z 1932 roku.	
		Grób nr K24 (26)	Niemal kompletny szkielet koński, fragmenty szkieletu drugiego konia zachowane w złym stanie	1. żelazne wędzidło, sprzączki uprzęży, strzemiona 2. buława, groty włóczni 3. m.in. fragmenty naczynia brązowego, przęślik, fragmenty ceramiki, nożyce żelazne	T	Koniec X-początek XI w.		Obiekt warstwowy o bardzo skomplikowanej budowie.	Ryc.1: 1-2
		Grób nr K27	Niemal kompletny szkielet koński	1. żelazne wędzidło, sprzączki do uprzęży, zawieszki, dzwoneczki, ostrogi 2. brak 3. duża, bogato zdobiona sprzączka do pasa	T	Początek XI w.		Elementy inwentarza wykazują analogie skandynawskie.	Ryc.1: 3
		Grób nr K28	Niemal kompletny szkielet	1. trzy wędzidła, sprzączki do uprzęży, dzwoneczek 2. groty włóczni 3. gwóźdź, żelazna nakładka zdobiona	T	X w.		Wędzidło wykazuje analogie skandynawskie, w pochówku obecny	Ryc. 1:4

		koński	srebrna inkrustacją				był szkielet niewielkiego psa.	
	Grób nr K 29	Niemal kompletny szkielet koński, fragmenty czaszki oraz kręgów szyjnych drugiego konia	1. Dwa wędzidła 2. brak 3. naczynie zawierające węgiel drzewny	T	X w.			
	Grób nr K30	Dwa szkielety końskie	1. Dwa wędzidła, dzwoneczek, ozdoby ogłowia, para strzemion zdobionych srebrem 2. brak 3. fragment brązowego naczynia, zawieszka, zapinka podkowiasta,	T	Druga połowa X w.		Układ stratygraficzny wskazuje na różny czas złożenia szkieletów końskich.	Ryc. 2:1
	Grób nr K31	Niemal kompletny szkielet koński	1. Wędzidło, para strzemion, ostroga 2. brak 3. przęślik, igła, zniszczone amulety, fibula, noże, zawieszka w kształcie pszczoły	T	Pierwsza połowa XI w.		Amulety wykazują analogie skandynawskie. W grobie pochowano mężczyznę oraz kobietę. Odkryto również szkielet psa. Na kręgach szyjnych konia widoczne są ślady złamania.	Ryc. 2:2
	Grób nr K34	Szczątki dwóch koni	1. Wędzidło, ostroga 2. brak 3. sprzączka	T	Koniec X w.		Szczałki psa.	Ryc. 2:3
	Grób nr K36	Szczałki końskie	1. Wędzidło, wędzidło z pobocznikami rogowymi, 2 rękojeści pejczy, 2 ostrogi 2. grot włóczni 3. żelazny klucz, kłódka, brązowa fibula, brzytwa, nóż z pochwą, brązowe okucia, rogowy grzebień, brązowa nakładka, brązowa zawieszka, trzy sprzączki	T	Koniec okresu wikingów	(Kulakov 2012 : 117- 127)	Koń był podzielony na połowy i złożony w dwóch częściach	Ryc. 2:4
	Grób nr K44	Dwa szkielety końskie	1. Pięć wędzideł, sprzączki do uprzęży, strzemiona, ostrogi 2. grot włóczni 3. naczynie zachodniosłowiańskie, srebrny paciorek, nożyce żelazne, fragment klucza, gwoździe, nity, fragmenty dzwonków, nakładki, naczynie z inskrypcją łacińską, fragment fibuli, naczynie datowane na późną epokę brązu bądź wczesną epokę żelaza	T	XII w.	(Kulakov 2014: 99-102)	Pierwszy koń miał złamane kręgi szyjne, drugi złożony w dwóch częściach	Ryc. 2:5, 3:1
	Grób nr K64	Pojedyncze kości końskie	1. wędzidło 2. brak informacji 3. brak informacji	T?	Środkowy lub późny okres wikingi	(Kulakov 2012: 63-67)	Grób zniszczony wcześniejszymi badaniami, dokumentacja nie zachowała się.	
	Grób nr K145	Dwa szkielety końskie	1. brak informacji 2. brak informacji 3. zapinka podkowiasta	T	Koniec X-początek XI w.		Badania z 1937 roku.	
	Brak informacji, nr inw.	Brak	1. wędzidło, dzwonek 2. brak 3. trzy fibule, dwie bransolety, 52 szklane oraz gliniane paciorki, fragment	ND	IX w.	(Kulakov 2012: 121-122)	Badania z 1874 roku, szczątki kobiety.	

		Muzeum Pruski ego: II.87.4 37:n		noża, nożyczki, fragment nieokreślonego przedmiotu					
		Brak informacji, nr inw. Muzeum Pruski ego: III.91. 908:1	Brak	1. wędzidło 2. brak 3. dwie fibule, 9 kulek ze srebra i kryształu górskiego, nożyczki, nóż, brązowa nakładka, ciężarek	ND	X w.			
		Brak informacji, nr inw. Muzeum Pruski ego: III.92. 908:2	Szczałki końskie ?	1. wędzidło, para strzemion, ostroga 2. dwa groty włóczni 3. paciorek, rękojeść wiadra, fragment brązowego naczynia	T	IX w.			
		Brak informacji, nr inw. Muzeum Pruski ego: III. 94.908 :6	Szczałki końskie ?	1. brązowa nakładka na ramię uprząży, strzemie 2. fragment miecza, grot włóczni 3. pierścień, fragment przedmiotu żelaznego	T	Pierwsza ćwierć XI w.	(Kulakov 2012: 122-123)		
		Brak informacji, nr inw. Muzeum Pruski ego: III.269 .2005: d3/d2	Brak	1. wędzidło, nakładka brązowa 2. brak 3. dwie fibule, dwie bransolety, dwa noże, nożyce	ND	X w.	(Kulakov 2012: 123)	Szczałki kobiety	
		Brak informacji, nr inw. Muzeum Pruski ego: III.260 .2012	Brak	1. wędzidło z pobocznikami 2. grot włóczni, dwa umba, miecz 3. brak	Nie dotyczy	Koniec IX-X w.	(Kulakov 2012: 125)		
		Brak informacji, nr inw. Muzeum Pruski ego: III.261 .2020	Szczałki końskie ?	1. wędzidło, strzemie, ostroga 2. miecz, dwa groty włóczni 3. cztery noże, żelazna sprzączka, para fibul, dwie kule	T	IX-X w.		Szczałki dwóch osób – kobiety i mężczyzny	
		Brak inform	Szczałki końskie	1. 2 strzemiona 2. miecz, dwa groty włóczni	T	IX-X w.	(Kulakov 2012:		Ryc. 3:3

	acji, nr inw. Muzeum Pruskiego: III.261.2019: B4	?	3. zapinka podkowiasta, osełka, okucia wiadra			125-126)		
	Brak informacji, nr inw. Muzeum Pruskiego: II.87.437:n	Szczałki końskie	1. wędzidło posrebrzane, strzemiona, ostroga, sprzączka do rzemieni ogłowia 2. brak 3. łańcuszek z kółkiem	T	Koniec X w.	(Kulakov 2012: 121)	Badania z 1873 roku.	Ryc. 3:2
	Brak informacji, nr inw. Muzeum Pruskiego: III.260.2016	Szczałki końskie ?	1. brak 2. brak 3. dwie zapinki żółtawate, pozostałości drewnianej szkatułki, żelazny łańcuszek z haczykiem, nożyce	T	Koniec IX-początek X w.	(Kulakov 2012: 126)	Grób kobiecy	
	Brak informacji, nr inw. Muzeum Pruskiego: III.260.2018: 16	Szczałki końskie ?	1. 2 strzemiona, ostroga 2. miecz, dwa grotty włóczni 3. sprzączka	T	Koniec IX-początek X w.	(Kulakov 2012: 126)		Ryc. 3:4
	Kurhan nr K/3	Szczałki końskie	1. 3 dzwonki, strzemię 2. brak 3. naczynie, osełka, fragmenty ceramiki	T	Okres wikingi	(Kulakov 2012: 126)		
	Kurhan nr K/7	Brak	1. wędzidło 2. brak 3. 2 brązowe zapinki żółtawate, kłamra, sprzączka, odłupek krzemienisty, fragmenty naczyń	ND	Połowa X w.	(Kulakov 2012: 129)		Ryc. 4:1
	Kurhan nr K/8	Brak	1. trzyczęściowe wędzidło 2. brak 3. 2 brązowe zapinki żółtawate, pierścień, nóż, żelazna rękojeść oraz okucia wiadra	ND	Początek X w.	(Kulakov 2012: 129)		Ryc. 4:2
	Brak informacji	Brak	1. wędzidło 2. brak	ND	Koniec X-początek	(Kulakov 2012: 129)		

		acji, nr inw. Muzeum Pruskiego: V.171.7971:1		3. 2 brązowe zapinki żółtawate, brązowa plastyczna fibula, 9 srebrnych paciorków, 6 paciorków z kryształu górskiego, 2 paciorki szklane, paciorek z karneolu, srebrna zawieszka w kształcie lunuli, srebrny łańcuszek, dwie zawieszki o okrągłej formie, fragment krzemienia, naczynie		XI w.	130)		
		Kurhan nr K/11	Szczątki końskie?	1. 2 wędzidla, 3 ostrogi, 2 strzemiona 2. miecz, umbo, 2 groty włóczni 3. okucia wiadra, oselka, nożyce	T	Koniec IX – początek X w.	(Kulakov 2012: 129-130)	Miecz wykazuje skandynawskie analogie.	Ryc. 4:3
		Brak informacji, nr inw. Muzeum Pruskiego: V.171.7971:4	Brak	1. wędzidło 2. brak 3. 2 fibule żółtawate, srebrna zawieszka, 2 paciorki z kryształu górskiego, 2 noże, nożyce, żelazna sprzączka, rękojeść i okucia wiadra	ND	koniec X - początek XI w.	(Kulakov 2012: 130)	W grobie pochowano dwie kobiety.	Ryc. 4:4
		Kurhan nr K/143	Czaszka	1. wędzidło, dzwonki, nakładki na rzemień ogłowia, pozostałości rzemieni ogłowia, sprzączka, strzemiona 2. miecz z pochwą, grot włóczni 3. fragmenty tkanin, 2 żelazne sprzączki, 3 dzwonki, okucia i rękojeść wiadra, nóż, posrebrzane paciorki, fragmenty naczyń	T	Połowa X w.	(Kulakov 2012: 135-136)	Szkieletowe szczątki mężczyzny i dwóch kobiet.	
		K163/163	Szkielety końskie (brak informacji na temat liczby)	1. brak 2. brak 3. srebrna zawieszka w formie lunuli, gwoździe od trumny	T	Okres wikiński	(Kulakov 2012: 137-138)	Pochówkowi centralnemu towarzyszyły ofiarne szczątki ludzkie i końskie.	
		K2/	Brak	1. wędzidło z pobocznikami 2. 2 groty włóczni, 3 groty strzał, charakterystyczny miecz 3. fragmenty wagi, kościany grzebień, okucia skrzynki	ND	875 – 925 r.	(Kulakov 2012: 142-143)		
		K126A	Dwa zęby	1. brak 2. brak 3. pozostałości wiadra, pierścieni brązowy, krzemienne narzędzie, fragmenty naczyńa glinianego	T	Koniec IX-X w.	(Kulakov 2012: 177-184)		
8.	Mar'ano, rej. Gur'evskij	Obiekt nr 62	Szkielet	1. 4 wędzidla, żelazna sprzączka, 2 pary strzemion 2. brak 3. fragment nieokreślonych przedmiotów brązowych	T	X-XI w.	(Kulakov 1990: 72)		
9.	Muromskoe, rej. Zelenogradskij	Obiekt nr 21	Brak	1. wędzidło zachowane w złym stanie 2. 3 groty włóczni 3. fragmenty nieokreślonych przedmiotów żelaznych i brązowych, fragmenty ceramiki	ND	XI-XII w.	(Kulakov 1990: 73)		
10.	Nowinka,	Grób	Szkielet	1. żelazne, dwuczęściowe wędzidło, 3	T	VI-VII w.	(Kontny,		9:3

pow. elbląski	nr 8		brązowe łączniki rzemieni z nitami 2. brak 3. żelazna klamra, gliniane naczynie			Okulicz-Kozaryn, Pietrzak 2011: 13-14)			
	Obiekt nr 17	Brak	1. Wędzidło, okucia ogłowia końskiego 2. miecz typu „długi saks” 3. okucia, zakończenie pasa, bogato zdobiona fibula, fragmenty ceramiki, zdobiona sprzączka	ND	Początek VIII w.	(Kulakov 1990: 61)			
	Obiekt nr 20	Szkielet zachowany połowicznie	1. wędzidło trzyczęściowe żelazne, prostokątne uchwyty do rzemieni ogłowia, żelazne płytki, okucia, nity 2. brak 3. brak	O	VI-VII w.	(Kontny, Okulicz-Kozaryn, Pietrzak 2011: 18-26)			
	Obiekt nr 23	Szkielet	1. wędzidło 2. brak 3. fibula, sprzączka do pasa	T		(Kulakov 1990: 62)			
	Obiekt nr 45	Szkielet	1. żelazne dwuczęściowe wędzidło, ostroga 2. brak 3. brązowe kółka, paciorki bursztynowe, fragmenty ceramiki, narzędzie krzemienne datowane na mezolit	T		(Kontny, Okulicz-Kozaryn, Pietrzak 2011: 26)	Szczałki ludzkie należały do młodej kobiety. Obecność narzędzia krzemiennego datowanego na mezolit.	Ryc. 9:4	
	Obiekt nr 119	Szkielet zachowany połowicznie	1. wędzidło trzyczęściowe żelazne, żelazna sprzączkami 2. brak 3. brak	O	VI-VII w.	(Kontny, Okulicz-Kozaryn, Pietrzak 2011: 47)			
	Obiekt nr 160	Szkielet	1. wędzidło trzyczęściowe żelazne, okucia 2. brak 3. brak	O		(Kontny, Okulicz-Kozaryn, Pietrzak 2011: 55)			
	11.	Pasłek, pow. elbląski	Brak numeru	Szkielet	Brak informacji	T	VI w.	(Kulakov 1990: 58)	
		Obiekt nr 8	Szkielet	1. wędzidło z pobocznikami 2. brak 3. fragmenty ceramiki, fibula	T	VI w.			
		Obiekt nr 68	Szkielet	1. wędzidło 2. brak 3. nóż, fragmenty ceramiki	T	VI-VII w.			
		Obiekt nr 105	Szkielet	1. wędzidło, łączniki i ozdoby ogłowia 2. miecz 3. brak	T	VI-VII w.			
12.	Pervomajskoe, rej. Bagraatio novskij	Obiekt nr 1	Szkielet	1. połączone wędzidło, 223 srebrne nity, brązowa i żelazna sprzączka, zakończenie rzemienia, 2 srebrne ostrogi 2. miecz typu „długi saks” z zachowanymi fragmentami pochwy 3. nóż, pierścień, 4 srebrne zakończenia rzemieni i okucia	T	VI w.	(Kulakov 1990: 62)	Bardzo bogato wyposażony pochówek.	
13.	Poddubn	Brak numeru	2 szkielet	1. wędzidło 2. brak	T	?	(Kulakov	Dwa szkielety ludzkie	

	oe, rej. Gur'evskij	u	y	3. para strzemion, resztki nakrycia głowy			1990: 72)		
14.	Prudziszki, pow. suwalski	Kurhan nr 1	Szkielet	1. wędzidło, ogłowie końskiego 2. brak 3. srebrna zapinka	T	VI-VII w.	(Karczewski 2011: 166)		
15.	Suvorovo, rej. Gvardejskij	Obiekt nr 26	Szkielet	1. wędzidło, sprzączka 2. brak 3. grzebień kościany, zgrzebło	O	VI w.	(Kulakov 1990: 64)		
		Obiekt nr 104-105	Szkielet	1. wędzidło 2. brak 3. naczynie gliniane, nóż, dwie sprzączki, żelazne obejmę	T	V/VI w.			
		Obiekt nr 110-111	Szkielet	1. wędzidło 2. brak 3. brzytwa, bransoleta żelazna, urna	T	Koniec V w.			
		Obiekt nr 257	Szkielet	1. brak 2. brak 3. naczynie gliniane	T	?	(Kulakov 1990: 67)		
		Obiekt nr 266	Szkielet	1. wędzidło 2. brak 3. brak	O	VIII w.			
		Obiekt nr 314	3 szkielety	1. 3 wędzidła, sprzączka, strzemię zachowane fragmentarycznie 2. brak 3. naczynie ceramiczne, para strzemion	T	Koniec X – początek XI w.	(Kulakov 1990: 68)		
		Obiekt nr 316	Szkielet	1. wędzidło, para strzemion 2. brak 3. fragmenty 4 naczyń, pierścień, fragment bransolety, ciężarek do wagi	T	IX-X w.			
		Obiekt nr 319	Szkielet	1. fragmenty wędzidła brązowego, para ostróg 2. brak 3. fibula, sprzączka, 3 noże, naczynie	T	VI w.			
		Obiekt nr 325	2 szkielety	1. 3 wędzidła, 3 pary strzemion 2. brak 3. brak	O	Połowa X w.			
		Obiekt nr 345	2 szkielety	1. 2 wędzidła, żelazna sprzączka, para strzemion 2. 3 groty włóczni 3. 2 noże, osełka, naczynie	T	Poł. X w.	(Kulakov 1990: 69)		
		Obiekt nr 349	Szkielet	1. wędzidło, para strzemion 2. brak 3. brak	O	VIII-IX w.			
		Obiekt nr 351	Szkielet	1. strzemię 2. okładzina rękojeści miecza, grot włóczni 3. nóż z okładziną	T	IX-X w.			
		Obiekt nr 354	Szkielet	1. brak 2. brak 3. brak	T	?		Inhumacyjne szczątki ludzkie.	
Obiekt nr 358	Szkielet	1. wędzidło 2. brak 3. naczynie ceramiczne, nóż	T	Pocz. VI w.					
Obiekt nr 366	Szkielet	1. para strzemion 2. brak 3. nóż, fragmenty podkowiastych fibul, 2 kamienne paciorki, 2 żelazne sprzączki	T	II poł. X w.					

		Obiekt nr 367	Szkielet	1. wędzidło, 2 żelazne sprzączki, para strzemion 2. brak 3. brak	O				
		Obiekt nr 370	Szkielet	1. wędzidło, para strzemion 2. brak 3. brak	T	X w.		Inhumacyjne szczątki ludzkie.	
		Obiekt nr 374	Szkielet	1. brak 2. brak 3. brak	O	?			
		Obiekt nr 375	Szkielet	1. brak 2. brak 3. brak	O				
		Obiekt nr 376	Szkielet	1. wędzidło 2. brak 3. brak	O				
		Obiekt nr 377	Szkielet	1. brak 2. brak 3. brak	O				
		Obiekt nr 380	Szkielet	1. wędzidło 2. brak 3. brak	O				
16.	Tumiany, pow. olsztyński	Grób nr I	20 fragmentów szczątków w tylnych i przednich kończyn końskich	1. brak 2. brak 3. brak	O	VI-VII w.	(Karczewski 2011: 410)	Grób zniszczony a wypełnisko złożone w kontekście wtórnym.	
		Grób nr II	Przemieszczone fragmenty kości conajmniej 2 koni.	1. żelazne wędzidło krępulcowe, krępulec z rogu jelenia, fragmenty przedmiotów żelaznych 2. brak 3. brak	O			Grób zniszczony przez spychacz, brak możliwości przypisania fragmentów wyposażenia poszczególnym koniom.	
		Grób nr III	3 szkielety	Koń nr 4: 1. dwudzielne wędzidło krępulcowe, sprzączka żelazna o owalnej ramce, fragmenty żelaznego okucia rzemienia, prostokątny fragment okucia żelaznego, 3 fragmenty srebrnej folii, w tym jeden na fragmencie przedmiotu brązowego 2. brak 3. 4 fragmenty drutu brązowego, 4 fragmenty przedmiotów brązowych, trójwarstwowy grzebień rogowy, nożyce żelazne, fragment noża z żelaza, fragment szczęki świni Koń nr 5: 1. żelazne, dwudzielne, wędzidło krępulcowe, 4 skuwki rzemieni 2. brak 3. brak Koń nr 6: 1. brak 2. brak 3. brak	O			Układ szczątków końskich wskazuje na zasypanie żywcem.	Ryc. 5:1
		Grób nr IV	Fragmenty kończyn konia	1. brak 2. brak 3. brak	O			Grób zniszczony.	Ryc. 5:2

	Grób nr V	3 szkielety, fragmenty skóry końskiej	<p>Koń nr 8:</p> <ol style="list-style-type: none"> trójdzielne wędzidło z pierścieniami, fragmenty rzemieni, 3 brązowe omegowate sprzączki do pasa z nitami, brązowe okucie końca pasa z zachowanym fragmentem paska, fragment żelazno-brązowej kolistej tarczki z folią srebrną i złotą, 2 fragmenty okuć żelazno-brązowych pokrytych srebrną folią, nity brązowe, kilkadziesiąt blaszek i okuć srebrnych oraz brązowych i żelaznych częściowo pokrytych srebrną folią brak rogowy grzebień trójwarstwowy, nożyce żelazne, fragment noża żelaznego, fragment popielnicy okienkowej, fragmenty naczyń ceramicznych <p>Koń nr 9:</p> <ol style="list-style-type: none"> żelazne, trójdzielne wędzidło z pierścieniami, 3 brązowe, omegowate sprzączki do pasa, fragmenty rzemieni, 3 rozetki brązowe zbudowane z pięciu tarczek każda, 7 okuć brązowych z nitami, fragmenty żelaznego okucia z brązowym nitem oraz kilkadziesiąt całych i zachowanych fragmentarycznie okuć wykonanych z brązu brak brak <p>Koń nr 10:</p> <ol style="list-style-type: none"> dwudzielne, żelazne wędzidło z pierścieniami brak brak 	T		(Karczewski 2011: 411-412)	Układ szkieletów końskich wskazuje na pochowanie żywcem, wszystkie konie w sile wieku.	Ryc. 5:3, 6:1
	Grób nr VI	Kompletny szkielet	<ol style="list-style-type: none"> wędzidło krępulcowe żelazne brak brak 	O		(Karczewski 2011: 412)		Ryc. 6:2
	Grób nr VII	2 kompletne szkielety	<p>Koń nr 12:</p> <ol style="list-style-type: none"> wędzidło dwudzielne z pierścieniami, 2 sprzączki do popręgu brak brak <p>Koń nr 13:</p> <ol style="list-style-type: none"> wędzidło krępulcowe dwudzielne brak brak <p>Koń nr 12 lub 13:</p> <ol style="list-style-type: none"> brak brak nożyce żelazne, grzebień rogowy z pochewką 	O			Układ szkieletów końskich wskazuje na zasypanie żywcem.	Ryc. 6:3
	Grób nr VIII	4 niekompletne szkielety	<ol style="list-style-type: none"> wędzidło krępulcowe dwudzielne, sprzączka owalna brak nóż, nożyce żelazne, grzebień rogowy z pochewką, zaostrozony ząb koński, fragmenty ceramiki, szczypczyki brązowe 	O		(Karczewski 2011: 412-413)	Brak informacji na temat kompletności szkieletów, kości silnie przemieszane.	Ryc. 6:4
	Grób nr IX	2 kompletne szkielety	<p>Koń nr 18:</p> <ol style="list-style-type: none"> żelazna sprzączka od popręgu (?) brak fragmenty ceramiki <p>Koń nr 19:</p> <ol style="list-style-type: none"> wędzidło żelazne dwudzielne, żelazne sprzączki, żelazny rozdzielacz rzemieni brak rogowy grzebień z pochewką, nożyce żelazne, fragment przedmiotu żelaznego 	O		(Karczewski 2011: 414)	Układ szkieletu konia nr 18 może świadczyć o zasypaniu zwierzęcia żywcem.	Ryc. 6:5
	Grób	Komplet	1. wędzidło trójdzielne z pierścieniami,	O			Układ szkieletu	Ryc.

	nr X	ny szkielet	sprzączki do popręgu, nity, fragmenty rzemieni, okruchy brązu 2. brak 3. brak				świadczy o zasypywaniu konia żywcem. Wiek konia oceniono na 1,5 roku.	7:1
	Grób nr XI	Kompletny szkielet	1. wędzidło dwudzielne z pierścieniami, sprzączka od popręgu 2. brak 3. brak	O		(Karczewski 2011: 415)	Układ szkieletu może świadczyć o zasypywaniu konia żywcem. Wiek oceniono na 1 rok.	Ryc. 7:2
	Grób nr XII	Kompletny szkielet	1. brak 2. brak 3. brak	O			Wiek konia oceniono na poniżej 1 roku.	Ryc. 7:3
	Grób nr XIII	Szkielet	1. wędzidło, 2 sprzączki, brązowe i srebrne łączniki rzemieni ogłowia 2. żelazne okucie rękojeści broni obuchowej (?) 3. nieokreślony przedmiot brązowy	O		(Baranowski 1996: 107-110; Karczewski 2011: 176)	Czaszkę oddzielono od szkieletu	Ryc. 7:4
	Grób nr XIV	Przemieszane szczątki 2 koni	Koń nr 24: 1. dwudzielne wędzidło żelazne z pierścieniami 2. brak 3. brak Koń nr 25: 1. dwudzielne wędzidło żelazne z pierścieniami 2. brak 3. brak	O		(Karczewski 2011: 415-416)	Kości zwierząt silnie przemieszane prawdopodobnie w wyniku uszkodzenia obiektu.	Ryc. 8:1
	Grób nr XV	2 szkielety pozbawione głów	Konie nr 26 i 27: 1. 2 wędzidła żelazne trójdzielne 2. brak 3. brak Koń nr 27: 1. brązowy rozdzielacz rzemieni, fragmenty rzemieni, żelazna sprzączka od popręgu 2. brak 3. brak	O		(Karczewski 2011: 176; 416)	Konie złożono do grobu pozbawione czaszek.	Ryc. 8:2
	Grób nr XVI	2 szkielety	Koń nr 28: 1. trójdzielne wędzidło żelazne z pierścieniami, brązowe sprzączki, rozdzielacze rzemieni, kilkadziesiąt brązowych okuć ze srebrnymi główkami nitów, fragmenty rzemienia 2. brak 3. brak Koń nr 29: 1. żelazne trójdzielne wędzidło z pierścieniami, sprzączki z zachowanymi fragmentami rzemieni, rozdzielacze krzyżowe, okucia końca pasa, kilkaset okuć wykonanych z brązu i srebrnych blaszek z nitami 2. brak 3. kilkadziesiąt fragmentów przedmiotów brązowych, z których część zaopatrzono w nity lub srebrne okucia, żelazne nożyce, fragment blachy brązowej	O		(Karczewski 2011: 416-417)	Pod szkieletami końskimi natrafiono na warstwę białej substancji przypominającej wapno.	Ryc. 8:3-4, 9:1
	Grób nr XVII	Szkielet zachowany fragmentarycznie	1. wędzidło dwudzielne z pierścieniami, 7 rozdzielaczy rzemieni, fragmenty główek nitów, fragmenty rzemieni, fragmenty brązowych skuwek rzemieni ogłowia i wodzy, 76 okuć wykonanych	O		(Karczewski 2011: 417)		Ryc. 9:2

		e	z brązu, fragmenty nitów i okuć, żelazna sprzączka 2. brak 3. nożyce żelazne				
	Grób nr 25	Zęby	1. wędzidło z pierścieniami, żelazna sprzączka 2. brak 3. brak	O		(Karczewski 2011: 176; 408)	
	Grób nr 4/N/59?	Kości	1. ostroga 2. brak 3. okucia końca rzemieni, fragment nieokreślonego przedmiotu brązowego	T			Grób odkryty podczas badań z roku 1928.
	Grób nr „6/N/59”	Kości	1. ostroga 2. brak 3. okucie końca pasa, fragment przedmiotu brązowego	T			Grób odkryty podczas badań H. Tiski, brak informacji na temat wyposażenia wierzchowca – wszystkie elementy wyposażenia znalezione w sąsiedztwie grobu ludzkiego.
	Grób nr 177	Szkielet	1. wędzidło żelazne, 4 sprzączki brązowe, fragmenty srebrnych i brązowych okuć ogłowia, para żelaznych ostróg wykładanych brązem, fragmenty przedmiotu żelaznego (strzemię?) 2. brak 3. brak	O		(Karczewski 2011: 409)	
	Grób nr 226	3 szkielety	I koń: 1. wędzidło żelazne, brązowe okucia ogłowia, brązowa sprzączkami 2. brak 3. brak II koń: 1. wędzidło, brązowe okucia 2. Brak 3. brak III koń: 1. wędzidło, brązowe okucia 2. brak 3. grzebień kościany, żelazne nożyce	O			
	Grób nr 228	3 szkielety	1. wędzidła żelazne z brązowymi pierścieniami i bocznymi prętami inkrustowanymi srebrem, brązowe okucia, brązowe, inkrustowane srebrem rozdzielacze rzemieni, brązowe i żelazne sprzączki 2. brak 3. brak	O			Szkielety oraz elementy wyposażenia przemieszane.
	Skupisko kości końskich	3 zachowane niemal kompletne szkielety	1. lancetowate okucia końców rzemieni, 5 brązowych, prostokątnych okuć, kilkadziesiąt okuć i nitów z brązu zachowanych fragmentarycznie 2. brak 3. brak	O		(Karczewski 2011: 417)	Szczątki umieszczone w kontekście wtórnym w jamie po wybieraniu gliny.

Katalog do rozdziału 2:

L.p.	Lokalizacja	Obiekt	Szczątki końskie	Inwentarz: 1. elementy rzędu końskiego 2. uzbrojenie 3. pozostałe	Pochówek odosobniony (O)/ towarzyszący szczątkom ludzkim (T)/nie dotyczy (ND)	Datowanie	Literatura	Uwagi	Rycina	
1.	Alinka, Trakai	Grób nr 6	Brak pochówek symboliczny?	– 1. wędzidło, dwie żelazne sprzączki 2. brak 3. sierp	O	Koniec I tysiąclecia/początek II tysiąclecia	(Bliuienė 1992: 125-126)	Wszystkie pochówki końskie umieszczone zostały specjalnie wydzielonej części cmentarzyska. Ze stanowiska pochodzi kilka grobów nie zawierających szczątków kostnych uznawanych za symboliczne. Wszystkie odkryte szkielety końskie spoczywały w kierunku zbliżonym do zachodniego.	Ryc. 6:3	
		Grób nr 8	Brak pochówek symboliczny?	– 1. siedem brązowych dzwoneczków, wędzidło, kłamra 2. grot włóczni 3. sierp, nóż	O				Ryc. 5:5, 6:2	
		Grób nr 13	Kompletny szkielet	1. trzyczęściowe żelazne wędzidło, łączniki ogłowia, kłamry 2. brak 3. sierp	O				Ryc. 5:4	
		Grób nr 17	Pochówek ciałopalny	1. trzyczęściowe żelazne wędzidło	O					
2.	Barinés, Petriškių	Grób nr 1	Czaszka kończyń	i 1. trzyczęściowe żelazne wędzidło, ozdoby ogłowia w formie dzwoneczków 2. brak 3. brązowa, owalna płytką zdobioną ornamentem, niezidentyfikowany przedmiot brązowy	T	X-XV w.	(Petruilienė 1995: 50-55; 59-60)	Ludzkie groby z ciałopalnymi towarzyszącymi czaszkami i kończynami końskimi	Ryc. 1:4	
		Grób nr 2	Czaszka kończyń	i 1. dwuczęściowe żelazne wędzidło, ozdoby ogłowia w formie dzwoneczków 2. brak 3. brak	T				(Petruilienė 1995: 55-60)	Ryc. 1:5
		Grób nr 3	Czaszka kończyń	i 1. bogato zdobione ogłowie końskie, trzyczęściowe żelazne wędzidło 2. brak 3. brak	T				(Petruilienė 1995: 55-60)	Ryc. 2:1-3
3.	Bikavėnai	Grób nr 86	Czaszka	1. wędzidło 2. miecz 3. ostroga, paciorki, zapinka podkowiasta	T	X-XII w.	(Vaitkuskienė 1981: 62-63)	Cmentarzysko zniszczone	Ryc. 2:4	
		Grób nr 210	Kompletny szkielet koński	1. pełen zestaw, bogato zdobionym 2. nóż bojowy 3. bogaty zestaw ozdób	T				(Vaitkuskienė 1981: 62-	Cmentarzysko zniszczone

				stroju, pierścienie			63)		
4.	Gintališkės, rejon Telsze	Grób nr 24	Czaszka	1. brązowa ostroga, żelazna ostroga, żelazne wędzidło, żelazne strzemię 2. brak 3. okucia 3 rogów do picia, waga, bursztynowy amulet	T	X-XI w.	(Vaitkuns kienė 1979: 44-75; Vaitkuns kienė 1981: 61)	Na cmentarzysku odkryto 16 grobów ludzkich wyposażonych w elementy rzędu końskiego.	Ryc. 2:5
5.	Jurgaičiai, Šilutė	5 grobów	Czaszka, kończyny	Brak informacji	T	VI-VII w.	(Blijenė, Butkus 2009: 151)		
6.	Kalniškiai, Raseiniai		Kompletny szkielet koński i kończyny drugiego konia	1. wędzidło 2. grotty włóczni 3. zapinki, sprzączki do pasa, zakończenia pasa, bransoleta (?)	T	VI-VII w.	(Blijenė, Butkus 2009: 156)		Ryc. 1:1
7.	Kaštaunaliai, Šilalė	6 grobów	Czaszka	Brak informacji	T	VI-VII w.	(Blijenė, Butkus 2009: 151)		
8.	Kreivėnai, Šilutė	1 grób	Czaszka i kończyny bądź pozostałości po kompletnym szkielecie	Brak informacji	T	VI-VII w.	(Blijenė, Butkus 2009: 151)		
9.	Kurklių Šiloi, Anykščiai	Grób nr 5	Szczątki słabo zachowanego szkieletu	1. wędzidło, sprzączki do uprzęży, ozdoby ogłowia 2. brak 3. brak	T	X-XI w.	(Butėnas 2001: 229)		
10.	Lazdinikai, Kłajpeda	Grób nr 73/2000	Obecne	1. brak 2. miecz, 2 grotty włóczni, nóż bojowy	T	VI-VII w.	(Blijenė, Butkus 2009: 153)		
11.	Maisteikių, Kauno	Grób nr 19	Czaszka i kończyny	1. wędzidło, bogato zdobione ogłowie 2. brak danych 3. brak danych	O	XIII-XIV w.	(Varnas 1996: 138-139)		Ryc. 6:4
12.	Oberhof, Aukštkiemiai	Groby nr 435, 436 i 440	Brak ale być może wynika to z dostępu do dokumentacji	1. wędzidła żelazne, ostrogi 2. topory, grotty włóczni, noże bojowe 3. fibule, naszyjniki, bransolety i pierścienie	Brak zachowanych kości ludzkich	Wczesne średniowiecze, nie później niż XII w.	(Reich 2009: 207-212)	Dane na temat pochówków pochodzą z dokumentacji wcześniejszych badań Otto Tischlera i cechuje je wiele braków.	
13.	Paežera, Silalėjas	Grób nr 110	Czaszka końska	1. obecne, brak szczegółowych informacji 2. nóż bojowy 3. brązowe szpile, brązowe łańcuszki, brązowe pierścienie i bransolety, bursztynowy amulet w formie korallika	T	VII-VIII w.	(Vaitkuns kienė 1981: 60)		
14.	Pagrybis, Silalė	Grób nr 92	Czaszka i kończyny	1. Wędzidło żelazne trójdzielne 2. Topór, miecz 3. sprzączka, zakończenia	T	V-XII w.	(Vaitkuns kienė 1995: 30-31)		Ryc. 3:1-2

				pasa (?)				
		Grób nr 93	Czaszka zachowana fragmentarycznie	1. brak 2. brak 3. zapinka kuszowata, sprzączka do pasa	T		(Vaitkuns kienė 1995: 31)	
		Grób nr 99	Czaszka i kończyny	1. wędzidło żelazne dwuczęściowe 2. brak 3. nóż, spiralka z drutu	T		(Vaitkuns kienė 1995: 32)	Grób dziecięcy Ryc. 3:3
		Grób nr 104	Czaszka i kończyny	1. brak 2. brak 3. brak	T		(Vaitkuns kienė 1995: 32)	Grób zniszczony, szczątki ludzkie i końskie przemieszane Ryc. 3:4
		Grób nr 145	Czaszka i kończyny	1. wędzidło żelazne trzyczęściowe 2. topór żelazny 3. sprzączki do pasa	T		(Vaitkuns kienė 1995: 40)	Ryc. 4:1
		Grób nr 169	Czaszka i kończyny	1. brak 2. grot włóczni, topór 3. brak	T		(Vaitkuns kienė 1995: 46)	Szczałki ludzkie należały do mężczyzny w wieku 18-20 lat Ryc. 4:2 (3)
		Grób nr 173	Czaszka i kończyny	1. brak 2. brak 3. brak	T		(Vaitkuns kienė 1995: 47)	Szczałki ludzkie należały do mężczyzny w wieku 25-30 lat Ryc. 4:2 (4)
		Grób nr 193	Czaszka i kończyny	1. wędzidło żelazne trójdzielne, sprzączka do ogłowia 2. miecz jednosieczny, topór, grot włóczni 3. nóż, 2 paciorki bursztynowe, zapinka kuszowata	T		(Vaitkuns kienė 1995: 51-52)	Szczałki końskie rozłożone wzdłuż szkieletu człowieka, bogate wyposażenie Ryc. 4:4
		Grób 211	Czaszka i kończyny	1. brak 2. grot włóczni, topór 3. żelazna sprzączka do pasa	T		(Vaitkuns kienė 1995: 55-56)	Szczałki końskie rozłożone wzdłuż szkieletu ludzkiego Ryc. 4:3
		Grób nr 215	Czaszka i kończyny	1. wędzidło trójdzielne żelazne 2. 2 groty włóczni, miecz jednosieczny, topór żelazny 3. zapinka kuszowata, nóż, paciorek bursztynowy	T		(Vaitkuns kienė 1995: 56-57)	Całość wyposażenia złożona w pobliżu szkieletu człowieka Ryc. 5:1
15.	Plinkaigalis, Kėdainiai	4 groby	1 grób z czaszką zachowaną częściową, 3 groby z kompletnymi szkieletami końskimi	Brak informacji	T	VI-VII w.	(Blijenė, Butkus 2009: 151)	
16.	Požerė, Šilalė	16 grobów	Czaszka	Brak informacji	T	VI-VII w.	(Blijenė, Butkus 2009: 151)	
17.	Požerės, Laukuvos	Grób nr 60	Czaszka	1. trzyczęściowe wędzidło 2. grot włóczni 3. nóż, toporek, sprzączka do pasa, fragment łańcucha, paciorek	T	VII-VIII w.	(Tautavičius 1984: 99)	Czaszka konia znajdowała się wewnątrz trumny Ryc. 5:2
18.	Skeltovas Brūveri,	Grób nr 38	Brak	1. część wędzidla żelaznego, bicz, żelazny dzwonek 2. obecne	ND	XI-XII w.	(Vilcāne 2007:)	W środkowym i górnym dorzeczu Dubny wystąpiło

	dorzecze rzeki Dubny			3. elementy ozdobne stroju, bransoleta wojownika			273)	5 cmentarzysk, na których znaleziono 16 grobów wojowników zawierających elementy rzędu końskiego i uzbrojenie. Szczątków koni brak.	
19.	Šukionių, Pakruojo	Grób nr 54	Brak	1. Wędzidło żelazne trójdzielne, ostroga 2. Nóż bojowy, 2 groty włóczni 3. sprzączki do pasa	ND	IX-XI w.	(Vaškevičiūtė 2000: 195-197)		Ryc. 7:1
		Grób nr 69		1. Wędzidło żelazne trójdzielne 2. 5 grotów włóczni 3. 2 sprzączki do pasa					Ryc. 7:2
		Grób nr 73		1. Wędzidło żelazne trójdzielne 2. 3 groty włóczni 3. zapinka kuszowata					Ryc. 7:3
		Grób nr 77		1. Wędzidło żelazne trójdzielne 2. Brak 3. Nożyk żelazny					Ryc. 7:4
20.	Tulpiakiemis, Panevėžio	Grób nr 6	Zęby fragmenty czaszki	1. trzyczęściowe wędzidło żelazne, ozdoby ogłowia 2. brak 3. brak	O	XII-XIV w.	(Varnas 1995: 261)	Na cmentarzysku odkryto 24 obiekty zawierające czaszki oraz kończyń i wyposażone w bogato zdobione ogłowia oraz wędzidla żelazne. Wszystkie obiekty były zgrupowane w centralnej części cmentarzyska na zachód od skupiska ciepłopalnych grobów ludzkich o takim samym datowaniu.	Ryc. 6:1
21.	Žąšinas, Šilalės	Grób nr 83	Kompletny szkielet koński zachowany w złym stanie	1. wędzidło 2. brak 3. ostroga, 2 zapinki podkowiaste, naszyjnik	T	X-XII w.	(Vaitkuskienė 1981: 63)		Ryc. 1: 2-3
		Grób nr 187	Czaszka	1. wędzidło 2. nóż bojowy, groty włóczni 3. 2 naszyjniki, 2 amulety bursztynowe, szpile, pierścionki	T		(Vaitkuskienė 1981: 66-67)	Grób dziecięcy, jeden z naszyjników przypisywany jako wyposażenie konia	Ryc. 5:3
22.	Žviliai, Šilalė	13 grobów	Czaszka	Brak informacji	T	VI-VII w.	(Blijenė, Butkus 2009: 151)		

Katalog do rozdziału 3:

Lp.	Lokalizacja	Obiekt	Szczątki końskie	Inwentarz: 1. elementy rzędu końskiego i przedmioty związane z jeździectwem 2. uzbrojenie 3. pozostałe	Pochówek odosobniony (O)/ towarzyszący szczątkom ludzkim (T)/ nie dotyczy (ND)	Datowanie	Literatura	Uwagi	Rycina
1.	Arninge, Szwecja	Grób	7 spalonych koni	1. brak informacji 2. brak informacji 3. perły, biżuteria złota, srebrna i brązowa, 2 monety arabskie, plansza do gry	T	Pocz. IX w.	(Shenk 2002: 63-64)	Pochówek ciepłopalny, skomplikowany. 5 ludzi, 7 koni, 11 psów, stado patków, 2 koty, 3 owce, świnia, koza, ryś.	
2.	Austarihöll, Islandia	Grób	Kości końskie	1. raki do chodzenia po lodzie 2. 5 grotów strzał, grot włóczni 3. przęślik, gwóźdź, 7 kamyków, fragmenty żelaza, fragment przedmiotu kościanego (grzebień?), fragmenty węgla drzewnego	O	Epoka wikingów	(Zugaiar 2012: 89-90)		
3.	Birka, Szwecja	Grób nr Bj496	Szczątki końskie	1. siodło? 2. włócznia, miecz z pochwą, grot strzały, tarcza 3. ozdoby stroju z symbolami statusu społecznego, monety srebrne islamskie, odważniki, naczynie	T	Poł. X w.	(Linderholm, Jonson, Svensk, Lidén 2008: 455-457)	Pochówek komorowy, skomplikowany	Ryc. 3:1
		Grób nr Bj581	Szkielety 2 koni	1. Strzemiona, wędzidła 2. Miecz, nóż bojowy, 2 tarcze, grot włóczni, groty strzał 3. Naczynia, pionki do gier	T	VIII-XI w.	(Linderholm, Jonson, Svensk, Lidén 2008: 457-458)	Pochówek kobiecy, pierwotnie prawdopodobnie podwójny.	Ryc. 3:2-3
		Grób nr Bj834	Dwa konie zaprzężone do wozu	1. Pełny rząd koński, wóz 2. Włócznia, tarcza, miecz, łuk, kołczan ze strzałami 3. Brak	T	IX-X w. ?	(Linderholm, Jonson, Svensk, Lidén 2008: 457-458)	Pochówek komorowy, skomplikowany	Ryc. 4:1
		Bj Borgvall	Szczątki końskie	1. brak 2. brak 3. nóż, pozostałości jedwabiu, futra i piór	T	750 r.	(Linderholm, Jonson, Svensk, Lidén 2008: 457-458)	Pochówek komorowy, skomplikowany	
4.	Brimnes, Islandia	Grób nr 1	Dwa szkielety	1. wędzidło 2. grot włóczni 3. fragmenty żelaza	T	Epoka wikingów	(Zugaiar 2012: 86)	Ludzkie kości zsypane na stos.	

		Grób nr 2	Szkielet	1. brak 2. brak 3. sierp, żelazne nożyce	T	Epoka wikingów			
5.	Brú, Islandia	Grób	Szczątki końskie	1. brak 2. umbo, topór, 2 grot włóczni 3. 26 paciorków, dzwoneczek, żarna, fragmenty owalnej broszki, 2 nity, fragmenty ołowiu, fragmenty brązowego kociołka (?)	O	Epoka wikingów	(Zugaiar 2012: 52)	Szcątki psa.	
6.	Elivogar, Islandia	Grób	Szcątki końskie	1. brak 2. brak 3. fragmenty żelaza	T	Epoka wikingów	(Zugaiar 2012: 76)	Szcątki ludzkie i końskie w tej samej jamie.	
7.	Galtalækur, Islandia	Grób	Szcątki końskie	1. wędzidło żelazne, pozostałości siodła (?) 2. umbo, grot włóczni, topór 3. 2 osełki, 2 fragmenty krzemienia, nóż, 4 odważniki, haczyki na ryby, fragmenty węgla, sprzączka	T	Epoka wikingów	(Zugaiar 2012: 36)		
8.	Gamla Upsala, Szwecja	Grób nr 1	Szkielet koński	1. brak 2. brak 3. nóż, fragmenty ceramiki, fragmenty stroju, pionki do gry	T	ok. 900 r.	(Klevnäs 2007: 29-31)	Grób wyrobowany, zawartość przemieszana.	Ryc. 4:2
		Obok grobu nr 3	Szcątki końskie	1-3. brak informacji	O	XIV w.	(Malfatti 2017: 39)	Szcątki umieszczono obok wyrobowanego grobu ludzkiego datowanego na okres wikingów.	
9.	Gausel, Norwegia	Grób	Czaszka końska	1. resztki uprząży 2. miecz, grot włóczni, tarcza, topór, młot 3. przedmioty żelazne	T	IX w.	(Shenk 2002: 48)	Ślady konstrukcji nagrobnej, pochówek łodziowy.	
10.	Grímsstaðir, Skútustaðahreppur, Islandia	Grób	Zniszczone szczątki co najmniej 7 koni	1. pozostałości siodła ? 2. brak 3. brak	O	Epoka wikingów	(Leifsson 2018: 172-174)	Grób zniszczony robotami drogowymi.	Ryc. 5:1-2
11.	Hafurbjarnarsstaðir, Islandia	Grób nr 3	Szcątki końskie	1. wędzidło 2. miecz, grot włóczni, umbo 3. sprzączka, żelazny kociołek, grzebień z futerałem, osełka, nity, fragmenty przedmiotów żelaznych	T	Epoka wikingów	(Zugaiar 2012: 58)	Pochówek podwójny, obecność psa	
12.	Hedeby, Dania	Grób	3 szkielety końskie	1. bogato zdobiona uzda, ostrogi 2. 3 miecze, pas do miecza 3. elementy ozdobne	T	IX w.	(Shenk 2002: 52)	Pochówek łodziowy, komorowy umieszczony pod kurhanem zawierający szczątki trzech mężczyzn.	

13.	Hemla, Islandia	Grób nr 1	2 groby końskie	1. żelazne wędzidło 2. topór, umbo, grot włóczni 3. nóż, osełka, waga szalkowa, paciorek, grzebień, fragment drewna, 4 fragmenty jaspisu, sprzączka, fragmenty żelaza	T	Epoka wikingów	(Zugaiar 2012: 26)	Pochowany człowiek miał od 13 do 17 lat.	
14.	Hrífunes, Islandia	Grób nr 1	Szczątki końskie	1. wędzidło, klamra 2. brak 3. brak	O	ok. 934 r.	(Pétursdóttir 2009: 27-28 ;Zugaiar 2012: 149-150)		Ryc.5:3
		Grób nr 2	Szczątki końskie	1. wędzidło 2. brak 3. brak	O	ok. 934 r.	(Zugaiar 2012: 150)		
15.	Kápa, Islandia	Grób nr 3	Szkielet koński	1. elementy żelaza – siodło? 2. grot włóczni 3. 2 żelazne sprzączki, 3 srebrne guzy, pozostałości złotej nici	T	Epoka wikingów	(Zugaiar 2012: 24)		
16.	Kaupang, Norwegia	Grób	obecne	1. brak informacji 2. tarcza, topór 3. duża ilość biżuterii, przedmioty codziennego użytku, „kostur magii”	T	IX-X w.	(Stylegar 2007: 95–100; za: Brink S. 2008: 268)	Pochówek łodziowy, skomplikowany	
17.	Kornsá, Islandia	Grób	Szczątki końskie	1. brak 2. miecz 3. żelazny kocioł, żelazne nożyce, grzebień, fragmenty wagi szalkowej, fragmenty broszek, 33 paciorki, pęseta, dzwonek, nóż, fragmenty niezidentyfikowanych przedmiotów żelaznych	T	Epoka wikingów	(Zugaiar 2012: 67)	Zniszczony pochówek kobiecy odkryty w XIX w., szczątki końskie ok. 3,5 m dalej.	
18.	Ladby, Dania	Grób	11 szkieletów końskich	1. duża ilość bogato zdobionych elementów ogłowia, żelazne strzemiona i ostrogi, pozostałości siodła (?), klamry, łączniki i okucia 2. fragment tarczy, mały żelazny topór 3. szelki dla psów, szachownica, srebrna klamra, brązowy kocioł	O	Początek X w.	(Shenk 2002: 54-56)	Pochówek łodziowy podkurhanowy, brak szczątków ludzkich, wyrabowane, obecność psów.	
		Grób	11 szkieletów	1. rząd koński, strzemiona, siodło, pejcz? 2. miecz?, tarcza, groty strzał, topór 3. przedmioty brązowe, miedziane, sprzączki i klamry do pasa, drewno oraz tekstylia z okuciami, zastawa stołowa, uprzęż dla psów, róg	T	ok. 950 r.	(Sørensen 2001: 58-124)	Pochówek łodziowy	Ryc. 1:1-4

19.	Lake Mälaren Szwecja	Grób	Szkielet ogiera	Brak informacji	T	670-780 r.	(Jennbert 2003: 142)		
20.	Litlu-Núpar, Islandia	Grób nr I	6 kości końskich	Brak informacji	O	XI-XIII w.	(Roberts, Hreidarsdóttir 2013: 114)	Pochówek zaburzony wkopem z XV w.	
		Grób nr II	Kości jednego osobnika	1. Gwoździe i nity mogące być pozostałością po siodle, sprzączki, klamry 2. Brak 3. Pierścienie żelazne	T		(Roberts, Hreidarsdóttir 2013: 114- 115)	Grób człowieka, konia oraz psa. Pochówek zaburzony.	Ryc. 2:4
		Grób nr V	Kości co najmniej dwóch koni	1. brak 2. brak 3. brak	T		(Roberts, Hreidarsdóttir 2013: 122)	Pochówek zaburzony. Odkryto tylko jedną kość ludzką.	
		Grób nr VI	Niemal kompletny szkielet koński	1. Gwoździe i nity mogące być pozostałością po siodle, sprzączki, klamry 2. brak 3. brak	O		(Roberts, Hreidarsdóttir 2013: 122- 123)	Pochówek sprawia wrażenie przeniesionego z innego miejsca	Ryc. 5:4
		Grób nr VII	Przemieszane kości dwóch koni	1. brak 2. brak 3. brak	O		(Roberts, Hreidarsdóttir 2013: 123- 124)	Pochówek zaburzony, w bliskim sąsiedztwie grobu nr V. Być może kości końskie z obu grobów należą do tych samyh osobników.	
21.	Ljósstaðir, Islandia	Grób	Szkielet	1. brak 2. brak 3. osełka, rzeźbiony fragment fiszbina wieloryba, fragmenty żelaza	T	Epoka wikingów	(Zugaiar 2012: 88)		
22.	Miklibær, Islandia	Grób nr 2	Szczątki końskie (konsumpcyjne ?)	1. brak 2. brak 3. fragmenty noża, duży gwóźdź	T	Epoka wikingów	(Zugaiar 2012: 82)		
23.	Mörk, Islandia	Grób	Kilka kości końskich	1. żelazne wędzidło 2. brak 3. narzędzie tkackie	T	Epoka wikingów	(Zugaiar 2012: 32)	Prawdopodobnie pochówek kobięcy	
24.	Nørre Sandegård Vest, Dania	Grób nr 7	Obecne, słabo zachowane	1. 2 wędzidła, sprzączka do popregu 2. krótki miecz, grot włóczni	T		(Jørgensen, Nørgård Jørgensen 1997: 196)		Ryc. 1:5; 2:1
		Grób nr 30	1 koń	1. Pełny rząd koński 2. tarcza z umbem, krótki miecz 3. brak informacji	T	VI-VIII w.	(Jørgensen, Nørgård Jørgensen 1997: 62, 207)	Pochówek komorowy	Ryc. 2:2-3
25.	Núpar, Islandia	Grób	2 szkielety końskie	1-3. brak informacji	O	Epoka wikingów	(Zugaiar 2012: 116)		
26.	Oseberg, Norwegia	Grób	Co najmniej 13 koni	1-3. brak informacji	T	834 r.	(Shenk 2002: 32-33)		
27.	Öxnadalshéið,	Grób nr 1	Szkielet koński	1. sprzączka, gwóźdź	T	Epoka	(Zugaiar	Pochówek	

	Islandia			2. brak 3. resztki drewna, 2 paciorki, 2 guziki oraz 20 fragmentów żelaza		wikingów	2012: 83-84)	kobięcy	
28.	Rösta, Szwecja	Grób M IV	1 koń	1. wędzidło 2. długi miecz, umbo 3. okucia i in.	T	II poł. IX w.	(Gräslund 2002: 97-99)		Ryc. 4:3
29.	Sedgeford, Wielka Brytania	Grób nr B1	1 koń	1. brak 2. brak 3. ceramika, kości zwierząt, muszle ostryg, żarna	T	670-820 r.	(Cross 2011:202-204)	Pochówek podwójny	Ryc. 4:4
		Grób nr B2	1 koń	1-3. brak	O	VII-IX w.?			Ryc. 5:5
30.	Skopintull, Szwecja	Grób	5 przepalonych koni	1. brak 2. umbo 3. ozdoby, części stroju, paciorki, okucia, sprzączki i in. , brązowe wiadro	T	I poł. X w.	(Lund, Arwill-Nordbladh 2016: 424-427)	Szczątki 2 ludzi, koni, psów, ptaków drapieżnych i innych dzikich ptaków, szczątki zwierząt złożone jako pożywienie.	
31.	Sólheimar, Islandia	Grób nr 2	Szczątki końskie	1. brak 2. brak 3. sprzączka, żelazny gwóźdź , fragmenty żelaza	T	Epoka wikingów	(Zugaiar 2012: 73)	Całość wyposażenia znajdowała się w jamie grobowej konia.	
32.	Stóri-Klofi, Islandia	Grób nr 1	Kilka rozrzuconych kości	1. brak 2. brak 3. ośelka, fragment jaspisu, nóż , fragmenty żelaza	T	Epoka wikingów	(Zugaiar 2012: 38)	Wyjątkowo ubogi pochówek, kości końskie kilka metrów od szczątków ludzkich.	
33.	Traðarholt, Islandia	Grób nr 2	Szkielet koński	1. wędzidło 2. brak 3. brak	T	Epoka wikingów	(Zugaiar 2012: 46)		
		Grób nr 3	Szkielet koński	1. wędzidło z pobocznkami 2. umbo 3. nóż, sprzączki , fragmenty drewna	T				
		Grób nr 4	Szkielet koński	1-3. brak	T				Kilka psich kości.
34.	Trekroner-Gyldehøj, Dania	Grób	1 koń	Brak informacji	T		(Borgfjord 2018: 119)	Szczątki trojga ludzi, konia, psa, owiec i kóz.	
35.	Tune, Norwegia	Grób	1 koń	1. szczątki siodła? 2. miecz, kolczuga, włócznia, tarcza 3. brak informacji	T	910-915 r.	(Shenk 2002: 47)	Pochówek łodziowy.	
36.	Ytra-Garðshorn, Islandia	Grób nr 1	2 szkielety	1. 2 sprzączki, kilka gwoździ, fragmenty żelaza 2. brak 3. 2 paciorki, 3 pionki do gry, waga i fragmenty żelaza	T	Epoka wikingów	(Zugaiar 2012: 94)		
		Grób nr 2	Szczątki końskie	1. sprzączka, gwóźdź 2. brak 3. brak	T				
		Grób nr 3	Szczątki końskie	1. brak 2. brak 3. 2 paciorki, żelazne nożyce, nóż, fragmenty żelaza, fragmenty węgla	T				

				drzewnych				
		Grób nr 7	Przemieszane kości konia	1. brak 2. brak 3. fragmenty krzemienia, części wagi szalkowej, odłamki żelaza	T			
		Grób nr 8	Szkielet koński	1. brak 2. Grot włóczni 3. fragmenty grzebienia, nóż	T		(Zugaiar 2012: 95)	
		Grób nr 9	Kości końskie	1. brak 2. brak 3. miedziany pierścień, 25 paciorków, żelazna pęseta, fragment wosku	T			Kości końskie w pobliżu szkieletu ludzkiego.
		Grób nr 10	Szkielet	1. 2 klamry, 5 nitów 2. brak 3. 4 paciorki, fragmenty żelaza i fragmenty grzebienia	T	Epoka wikingów	(Zugaiar 2012: 95)	
37.	Ytra-Hvarf, Islandia	Grób nr 1	Szkielet	1. sprzączka, fragmenty żelaza 2. grot włóczni 3. zakończenie pasa	O	Epoka wikingów	(Zugaiar 2012: 91-92)	
38.	Þorljótsstaðir, Islandia	Grób nr 7	Kości końskie	1. brak 2. brak 3. fragmenty żelaznego kotła, owalna fibula, paciorki, końcówka pasa, pozostałości drewna, fragmenty żelaza	T	Epoka wikingów	(Zugaiar 2012: 79)	

Katalog do rozdziału 4:

Lp.	Lokalizacja	Obiekt	Szczątki końskie	Inwentarz: 1. elementy rzędu końskiego i przedmioty związane z jeździectwem 2. uzbrojenie 3. pozostałe	Pochówek odosobniony (O)/towarzys zący szczątkom ludzkim (T)/ nie dotyczy (ND)	Datowanie	Literatura	Uwagi	Rycina
1.	Bana, Węgry	Grób nr 1	Szczątki i zęby	1. obecne, zniszczone, fragment żelaznego strzemiona 2. fragmenty szabli, grot włóczni, fragment kołczanu na strzały 3. ozdobna, wykonana z miedzi i srebra okładzina torby, nieokreślone przedmioty żelazne, nieokreślone przedmioty drewniane	T	IX w.	(Kiss, Bartha 1970: 219- 260)	Grób zniszczony wydobyciem żwiru.	
		Grób nr 2	Szczątki i kończyny	1. brak informacji 2. brak informacji 3. srebrne oraz żelazne sprzączki i zapięcia	T			Grób zniszczony uprawą winorośli.	
2.	Batani, południowa Syberia, Rosja	Kurhan	Szkielet	1. sprzączki, elementy ozdobne, klamry 2. fragmenty kołczanu 3. nóż, ceramika, przedmioty żelazne i organiczne, zawieszka ze złota, kościane zdobione płytki, hak	T	VII-VIII w.	(Konopackij, Hudâkov 1982: 95- 101)	Pochówek odkryty na początku XX wieku.	
3.	Berkuty, Kazachstan	Kurhan	Obecne, przemieszane	1. wędzidło żelazne, sprzączka do popręgu 2. brak 3. dzban ceramiczny, klamra, fragment nieokreślonego przedmiotu żelaznego, fragment zawieszki	T	VII-VIII w.	(Botalov, Tairov, Lûbčanskij 2006: 43-45)	Kurhan z „wąsami”, szczątki końskie przemieszane ze szczątkami owcy i umieszczone na dużej przeźreni.	Ryc. 1:1
4.	Charkowski rejon, Ukraina	Kurhan	Czaszka i kości nóg	1. wędzidło, strzemiona 2. szabla, kołczan ze strzałami 3. naczynie gliniane, dwie drewniane figurki antropomorficzne	T	X w.	(Nagrodzka- Majchrzyk 1985: 137- 138)	Obecność 6 cieląt.	Ryc. 7:1
5.	Gilevo I, Rosja	Kurhan nr 2	Szkielet pozbawio ny głowy	1. 3 zestawy zawierające strzemiona, wędzidła, sprzączki i elementy ozdobne 2. brak 3. okucia koła (?)	T	IX-XI w.	(Mogilnikov 2002: 9-11)		Ryc. 1:2
6.	Gilevo III, Rosja	Kurhan nr 5	Przemieszane szczątki	1. wędzidło, strzemiona (?) 2. grot strzał, fragmenty kołczanu, fragmenty pancerza 3. fragmenty noża	T	IX-XI w.	(Mogilnikov 2002: 13-14)	Grób wyrabowany.	Ryc. 1:3
7.	Gilevo VI, Rosja	Kurhan nr 5	2 szkielety, przemieszane szczątki	1. sprzączki do uprzęży (?), strzemiona (?) 2. grot strzał, rękojeść szabli 3. ozdoby i okucia końca pasa, klamry, nóż, fragmenty kamiennej ostrzałki,	T	IX-XI w.	(Mogilnikov 2002: 19-20)	Grób wyrabowany.	Ryc. 1:4, Ryc. 2:1

				nieokreślone przedmioty żelazne					
8.	Gilevo VII, Rosja	Kurhan nr 4, grób nr 1	Rozproszone szczątki, brak czaszki	1. strzemiona 2. brak 3. brązowa tabliczka, fragmenty ceramiki, 2 zakończenia pasa, 4 ozdobne blaszki	T	IX-XI w.	(Mogilnikov 2002: 20-21)	Grób wyrabowany.	Ryc. 2:2
		Kurhan nr 4, grób nr 2	Rozproszone szczątki 4/5 koni	1. elementy rzędu, siodło, wędzidło 2. brak 3. brak	T				
		Kurhan nr 6	Szkielet pozbawiony głowy	1. sprzączki, ozdobne blaszki 2. żelazne grot strzała 3. nóż żelazny	T	(Mogilnikov 2002: 24)	Grób wyrabowany.	Ryc. 2:3	
9.	Gilevo IX, Rosja	Kurhan nr 18	Szkielet koński	1. wędzidło, fragmenty siodła (?) 2. 3 różne grot strzał, miecz (?) 3. ślady posiłku rytualnego	T	IX-X w.	(Mogilnikov 2002: 27-29)	Grób wyrabowany	Ryc. 3:1
		Kurhan nr 19	Zęby, kości czaszki	1. wędzidło 2. brak 3. naczynie ceramiczne	O				
10.	Gilevo XII, Rosja	Kurhan nr 2	Szkielet bez czaszki	1. wędzidła, siodła, duża ilość ozdobnych blaszek 2. grot strzał, miecz, pochwa 3. naczynie ceramiczne z kośćmi owcy, ozdobne blaszki, nóż, niezidentyfikowane przedmioty żelazne, paciorki brązowe, zakończenia pasa	T	IX-X w.	(Mogilnikov 2002: 31-33)	Grób wyrabowany.	Ryc. 3:2-3
		Kurhan nr 6	2 szkielety bez czaszek	1. zniszczone fragmenty wędzideł, sprzączek i innych elementów rzędu końskiego 2. brak 3. brak	O				
11.	Gilevo XIII, Rosja	Kurhan nr 5	3 zniszczone szkielety	1. liczne fragmenty rzędu końskiego, w tym wędzidła, elementy ozdobne i strzemiona (?), fragmenty siodła 2. fragmenty 2 kołczanów, 15 grotów strzał 3. naczynie drewniane okute miedzianą blachą, nóż, nieokreślone przedmioty żelazne, węgle drzewne	T	IX-X w.	(Mogilnikov 2002: 37-38)	Grób wyrabowany.	Ryc. 4:1-2
		Kurhan nr 15	Rozczłokowany szkielet	1. wędzidło, sprzączka 2. grot strzał, kołczany 3. pokonsumpcyjne szczątki barana	T				
12.	Gilevo XIV, Rosja	Kurhan nr 4	Brak	1. wędzidło z poboczną, strzemiona 2. brak 3. fragmenty 2 noży, niezidentyfikowane przedmioty żelazne	ND	IX-X w.	(Mogilnikov 2002: 41-42)	Grób wyrabowany.	Ryc. 11:2
13.	Gilevo XVI, Rosja	Kurhan nr 1	Rozczłokowany szkielet	1. wędzidło, siodło, elementy ozdobne, łączniki uprzęży 2. brak 3. fragmenty żelaznego kotła, brązowa, połączana tabliczka, niezidentyfikowane przedmioty żelazne	T	IX-X w.	(Mogilnikov 2002: 44-45)	Grób wyrabowany.	Ryc. 5:1
		Kurhan	Zniszczone	1. wędzidło, strzemię	T				

		nr 2	ny szkielet	2. brak 3. nóż, lusterko, ozdobne kółko, paciorki szklane różnokolorowe			2002: 45)	wyrabowany.	
14.	Hajdúböszörmény-Erdős Tanya, Węgry	Grób	Kości czaszki i kończyn	1. 2 strzemiona, elementy ogłowia 2. miecz, grot włóczni, grot strzał 3. elementy ozdobne stroju, bransoleta, okucia, zakończenia pasa, nóż	T	VI-VII w.	(Kovács 1981: 6-86)	Bardzo bogaty pochówek.	Ryc. 7:3, Ryc. 8:1
15.	Igar, Węgry	Grób nr 2	Obecne	1. wędzidło z pobocznkami, 2 strzemiona 2. broń obuchowa (czekan?), grot strzały 3. końcówka pasa, ozdobne klamry i okucia pasów, metalowe obręcze	T	VII w.	(Fülöp 1988: 154-169)	Informacje pochodzą ze źródeł archiwalnych.	Ryc. 8:2
		Grób nr 3	Kości nóg i śródstopia, rozproszone	1. brak 2. szabla, okucia pochwy 3. naczynie ceramiczne, biżuteria, naczynie metalowe, srebrne i złote okucia pasów, żelazny sierp, okucia trumny	T				
16.	Karos, Węgry	Grób nr 29	Czaszka i kości nóg	1. wędzidło 2. brak 3. okucia, ozdoby, nóż i in.	T	IX-X w.	(Chochorowski 1996: 157)		Ryc. 8:3
17.	Komarno, Słowacja	Grób nr 71	Rozczłonkowane kości kilku osobników	1. brak informacji (okucia rzemieni?, dzwonek?) 2. długi miecz 3. okucia, ozdoby, zakończenia pasa, naczynie ceramiczne	T	VIII w.	(Chochorowski 1996: 154-155)		Ryc. 6:4
18.	Korboliha II, Rosja	Kurhan nr 1	Szkielet	1. bogato zdobione ogłowie i rząd koński (dzwonki, łączniki, pierścienie, blaszki, złoto), wędzidło 2. brak 3. osełka, ciosło	O	IX-XI w.	(Mogilnikov 2002: 46-47)	Grób wyrabowany.	Ryc. 10:2-3
19.	Korboliha III, Rosja	Kurhan nr 1	Brak	1. wędzidło, ozdobne okucia i zakończenia pasa 2. brak 3. nóż	ND	IX-XI w.	(Mogilnikov 2002: 49)	Grób wyrabowany	Ryc. 11:3
20.	Pestlőrinc, Węgry	Grób	Brak	1. elementy rzędu końskiego, strzemię 2. szabla we fragmentach 3. żelazny nóż, ozdoby pasa, srebrna biżuteria, elementy stroju w formie balszek	ND	X-XII w.	(Bálint 1980: 241-250)	Grób odosobniony odkryty przypadkowo.	
21.	Przemysł, Polska	Grób nr 1	Czaszka i kończyny	1. wędzidło, dwa strzemiona 2. 3 żelazne grot strzał 3. gliniane naczynie, żelazne sprzączki, okucie żelazne, żelazna blaszka, dwa żelazne nity, fragment krzesiwa oraz fragment piaskowca	T	X-XII w.	(Świętosławi 2006: 67-69)	Kości bydłęca.	Ryc. 9:1
		Grób nr 6	Czaszka i kończyny	1. dwa strzemiona, żelazne wędzidło 2. czekan, żelazne okucia kołczanu, pięć żelaznych grotów strzał, okucie pendetu szabli, kościany fragment łuku 3. żelazne szydło, dłucho, trzy kółka wykonane z żelaza, brązowe i żelazne sprzączki do pasa, krzesiwo, okucia pasa, rzemieni i sakwy,	T				Ryc. 9:2

				krzemienista skałka					
		Grób nr 13	Kości kończyn	1. żelazne wędzidło 2. dwa groty strzał, fragment łuku 3. gliniane naczynie, srebrną sprzączkę, zachowany fragmentarycznie kolczyk	T				Ryc. 9:3
22.	Sultantimirovskij I, Kazachstan	Kurhan	Brak	1. wędzidło żelazne 2. 21 żelaznych grotów strzał 3. naczynie ceramiczne, fragmenty ceramiki, żelazny hak,	Nie dotyczy	V-VII w.	(Botalov, Tairov, Lûbčanskij 2006: 53-56)	Fragment ludzkiej czaszki, żuchwy i kości ramienia.	
23.	Szegvár-Sápodel, Węgry	Grób	Szczątki dwóch koni	1. 2 wędzidła z pobocznikami, bogato zdobiona uprząż 2. miecz 3. ozdoby, zakończenia pasów, sprzączki, moneta	T	VI-VIII w.	(Bóna 1980: 55-62)	Brak informacji na temat układu szczątków końskich oraz ich stanu zachowania.	Ryc. 8:4
24.	Ulug-Horum, Rosja	Grób nr 1	Szkielet	1. wędzidło żelazne, sprzączka, para zdobionych strzemion 2. groty strzał 3. astragal barana	T	VI-X w.	(Konopackij, Hudâkov 1982: 156-158)	Pochówek umieszczony wewnątrz kompleksu kultowego z okresu scytyjskiego.	Ryc. 5:3
		Grób nr 3	Brak	1. fragmenty siodła, strzemiona 2. groty strzał w kołczanie 3. czerpak żelazny, fragmenty ceramiki, nóż	Nie dotyczy	XII-XIII w.	(Konopackij, Hudâkov 1982: 158)		Ryc. 11:4
25.	Uzuntal, Rosja	Kurhan nr 1	Rozproszone kości końskie	1. kościane ozdoby siodła, klamra 2. brak 3. brak	O	VI-X w.	(Konopackij, Hudâkov 1982: 103)		Ryc. 10:4
		Kurhan nr 2	2 szkielety	1. kościane okładziny siodła, 2 wędzidła, 2 pary strzemion, klamry 2. topór, fragment pancerza, groty strzał, 2 kołczany na strzały 3. fragmenty torby, fragmenty pasów, klamry, haczyki	O		(Konopackij, Hudâkov 1982: 103-107)		Ryc. 11:1
		Kurhan nr 3	Szkielet	1. rogowe okładziny siodła, złote płytki – ozdoby ogłowia (?) 2. brak 3. bogato zdobiony igielnik	T		(Konopackij, Hudâkov 1982: 107)	Pochówek kobiety.	Ryc. 5:4
		Kurhan nr 4	Szkielet	1. strzemiona, fragmenty siodła 2. topór, kołczan brzoźowy, groty strzał 3. srebrne kółka (fragmenty biżuterii?), nóż, sprzączka, krzesiwo z krzemieniem, tusza barana	T	VI-X w.	(Konopackij, Hudâkov 1982: 109-110)		Ryc. 5:5
		Kurhan nr 5	Szkielet	1. bogate, srebrne ogłowie, wędzidło, strzemiona, sprzączka 2. brak 3. srebrne lustro, połączone kolczyki, nóż, 2 krążki z piaskowca	T	(Konopackij, Hudâkov 1982: 110-111)		Ryc. 6:1-2	
		Kurhan nr 6	Szkielet	1. wędzidło, strzemiona, sprzączka 2. brak 3. fragmenty lustra, złoty kolczyk, fragmenty drewnianego grzebienia, tusza	T	(Konopackij, Hudâkov 1982: 111-112)		Ryc. 6:3	

				barana, kościany igielnik					
26.	Zamożne, Ukraina	Kurhan Čingul' s'kij chan	5 szkieletó w	1. siodła, elementy rzędu końskiego 2. kołczan ze strzałami, szabla, kościany futerał na łuk, nóż służący do przycinania strzał, drewniana tarcza, hełm, kolczuga 3. 2 noże, naczynia metalowe i ceramiczne, kości ptaków, tusze baranie, ości ryb, elementy stroju, łańcuch z elektronu, kościana ozdoba w srebrnej oprawie, złote pierścienie, berło – symbol władzy	T	XII-XIII w.	(Chochorow ski 1996: 101-103)		Ryc. 7:2

Bibliografia:

Źródła:

- Adam z Bremy, *Hamburgische Kirchengeschichte*, (w:) *Scriptores Rerum Germanicarum In Usum Scholarum Ex Monumenta Germaniae Historicis Separatim Editi*, ed. B. Schmeidler, Hannover-Leipzig 1917.
- Ademarii Cabannensis Chronicon*, (w:) G. Duby, *Rok tysięczny*, przeł. M. Malewicz, Warszawa 1997, s. 206-210.
- Brunon z Kwerfurtu, *Świętego Wojciecha Żywot Drugi*, przeł. B. Kürbis, wstęp H. Chłopocka, kom. D. Zydorek, D. Sikorski, (w:) *W kręgu żywotów Świętego Wojciecha*, red. J. Spież, Kraków 1997, s. 81-134.
- Brunon z Kwerfurtu, *List do króla Henryka II*, (w:) *Piśmiennictwo czasów Bolesława Chrobrego*, przeł. K. Abgarowicz, wstęp i komentarz J. Karwasińska, Warszawa 1966.
- Chorografia Orozjusza w anglosaskim przekładzie króla Alfreda* (w:) *Źródła skandynawskie i anglosaskie do dziejów Słowiańszczyzny*, red. G. Labuda, Warszawa 1961.
- Claudii Ptolemaei, *Geographia*, t. I, ed. Carolus Fridericus Augustus Nobbe, Lipsk 1843.
- Edda poetycka*, przeł. A. Załuska-Strömberg, Wrocław 1986.
- De Profectione Danorum in Hierosolymam*, (w:) *Scriptores Minores Historiae Danicae*, t. 2, red. M. Cl. Gertz, København 1917-1922, s. 466-467.
- Gunnlaugs saga ormstrungu*, przeł. A. Załuska-Strömberg, Wrocław 1986.
- Helmold, *Kronika słowiańska*, przeł. J. Popłoński, Sandomierz 2014.
- Herodot, *Dzieje*, przeł. S. Hammer, przypisy A. Krawczuk, Warszawa 2020.
- Jordanes, *Dzieje Gotów*, przeł. H. Pietruszczak, edycja elektroniczna: https://www.academia.edu/15551523/Jordanes_O_pochodzeniu_i_czynach_Got%C3%B3w.
- Kronika Liwońska Rymowana* (w:) A. Mierzyński, *Źródła do mytologii litewskiej*, t. I, *Od Tacyta do końca XIII wieku*, Warszawa 1892.
- Marcin Murunis, *Kronika mistrzów pruskich*, edycja elektroniczna <http://pruthenia.blogspot.com/2017/08/teksty-zrodowe.html?m=1>.
- Powieść minionych lat*, przeł. F. Sielicki, Wrocław 2005.
- Paweł Orozjusz, *Historia przeciw poganom*, przeł. H. Pietruszczak, edycja elektroniczna: <https://cupdf.com/document/pawel-oruzjusz.html>.
- Piotr z Dusburga, *Kronika Ziemi Pruskiej*, przeł. S. Wyszomirski, Toruń 2004.

- Relacja Ibrahima ibn Jakuba z podróży do krajów słowiańskich w przekładzie Al-Bekreiego* (w:) *Monumenta Poloniae Historica*, t. 3, wyd. T. Kowalski, Kraków 1946.
- Res Gestae Divi Augusti*, przeł. S. Drej, edycja komputerowa: www.zrodla.historyczne.prv.pl.
- Rimbert, *Vita Anskarii*, ed. G. Waitz, Hannover 1884.
- Saxonis Gesta Danorum*, ed. J. Orlik, H. Réder, t. 1, Haunić 1931.
- Simon Grunau's preussische Chronik*, przeł. M. Perlbach, R. Philippi, P. Wagner, Leipzig 1889.
- Schütz C., *Historia rerum Prussicarum*, Zerbst 1592.
- Św. Wojciecha biskupa i męczennika żywot pierwszy, wyd. J. Karwasińska (w:) *Monumenta Poloniae Historica. Nowa series*, t. 4, cz. 1, Warszawa 1962.
- Św. Wojciecha biskupa i męczennika żywot drugi napisany przez Brunona z Kwerfurtu, wyd. J. Karwasińska (w:) *Monumenta Poloniae Historica. Nowa series*, t. 4, cz. 2, Warszawa 1969.
- Tacyt, *Germania*, przeł. A. S. Naruszewicz, Warszawa 1804.
- The Reign of Cnut: King of England, Denmark and Norway*, London 1994.
- Thietmar, *Kronika*, przeł. M. Z. Jedlicki, Wrocław 2004.
- Traktat dzierzgoński z 7 lutego 1249 r., red. A. Szorc, *Studia Elbląskie*, t. 1, 1999.
- Zonenberg S., *Kronika Szymona Grunaua*, Bydgoszcz 2009.

Opracowania:

Antoniewicz J.

1979 *Bałtowie Zachodni w V w. p.n.e. - V w. n.e. Terytorium, podstawy gospodarcze i społeczne plemion prusko-jaćwieskich i leto-łotewskich*, Olsztyn-Białystok.

1958 *Prusowie we wczesnym średniowieczu i zarys ich kultury materialnej* (w:), *Pomorze średniowieczne*, red. G. Labuda, s. 121-160.

Arheologiâ severnoj Azii, red. A. K. Konopackij, Ū. S. Hudâkov, Novosibirsk 1982.

Awarzy, Węgrzy, red. Szymański W., Dąbrowska E., Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1979.

Bálint Cs.

1980 *Der Landnahmezeitliche Grabfund von Pestlőrinc*, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 32, s. 241-250.

Baranowski T.

- 1996 Pochówki koni z Tumian w województwie olsztyńskim, *Archeologia Polski*, t. 41, z. 1-2, s. 65-130.
- Bezenberger A.
- 1895 Geschichte der Entwicklung der Alterumsgesellschaft Prussia, *Prussia*, t. 19, s. 177-193.
- Białuński G.
- 2013 Brunon z Kwerfurtu. Pamięć i kult, *Pruthenia*, t. 8, s. 167-180.
- 2010 *Misja prusko-litewska biskupa Brunona z Kwerfurtu*, Olsztyn.
- 2006 Stan badań historycznych nad dziejami Prusów po 1945 roku, *Pruthenia*, t. 1, s. 41-78.
- 2002 O świętym Wojciechu raz jeszcze, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, t. 2, s. 261-286.
- 2001 *Prusowie – lud zaginiony*, (w:) *Życie codzienne na dawnych ziemiach pruskich. Mieszkańcy ziem pruskich*, red. S. Achremczyk, Olsztyn, s. 25-36.
- 1999 *Studia z dziejów plemion pruskich i jaćwieskich*, Olsztyn.
- Biezais H.
- 1976 Dzieje badań nad religią Bałtów, *Euhemer – Przegląd Religioznawczy*, nr 1, s. 19-35.
- Bitner-Wróblewska A.
- 2007 *Netta. A Balt cemetery in Northeastern Poland*, Warszawa.
- 2007 *Skarby starożytnej Łotwy*, Warszawa.
- Bitner-Wróblewska A., Iwanowska G., Piotrowski A.
- 1997 *Prusowie. Dzieje i kultura ludu bałtyjskiego. Wystawa Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie, Centralnego Muzeum Morskiego w Gdańsku*, Gdańsk.
- Bitner-Wróblewska A., Wróblewski W.
- 2015 Aestii Tacyta. Kim naprawdę byli?, *Barbaricum*, t. 11, s. 65-78.
- Bliuienė A.
- 1992 Alinkos (Raistinės) pilkapiai, *Archaeologia Baltica*, t. 8, s. 105-127.
- Bliuienė A., Butkus D.
- 2009 Burials with horses and equestrian equipment on the Lithuanian and Latvian littorals and hinterlands (from the fifth to eight centuries), *Archaeologia Baltica*, t. 11, s. 149-163.
- Bogucki M.
- 1998 Konno w zaświaty, *Archeologia Żywa*, t. 3, s. 30-33.
- Bóna I.
- 1980 Studien zum frühawarischen reitergrab von Szegvár, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* t. 32, s. 31- 95.
- Borgfjord L.

- 2018 *Understanding Viking Mortuary Practices: Written Sources, the Archaeological Record, and Misconceptions in the Masses*, University of Manitoba Anthropology Students Association, t. 35, s. 112-121.
- Brink S.
2008 *The viking world*, New York.
- Brückner A.
1985 *Mitologia słowiańska i polska*, Warszawa.
- 1984 *Starożytna Litwa. Ludy i Bogi. Szkice historyczne i mitologiczne*, Olsztyn.
- Bujack G.
1882 *Zur Geschichte der Alterhumsgesellschaft Prussia, Prussia*, t. 7, s. 85-96.
- Buko A.
2011 *Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej. Odkrycia – hipotezy – interpretacje*, Warszawa.
- Butėnas E.
2012 *The Excavation of Kurklių Šilas Barrow Cemetery*, (w:) red. G. Zabiela, Z. Baubonis, E. Marcinkevičiūtė, *Archaeological Investigations in Independent Lithuania 1990-2010*, s. 86-89.
- 2001 *Kario raitelio kapas iš Kurklių Šilo pilkapyno*, *Lietuvos archeologija*, t. 21, s. 227-234.
Ciepłe. Elitarna nekropola wczesnośredniowieczna na Pomorzu Wschodnim, red. S. Wadył, Gdańsk 2019.
- Chochorowski J.
2010 *Kimmerowie i Scytowie – koczownicy Wielkiego Stepu na progu historii* (w:) *Wędrówka i etnogeneza w starożytności i średniowieczu*, red. M. Salomon, J. Strzelczyk, Kraków.
- Cross P. J.
2011 *Horse Burial in First Millennium AD Britain: Issues of Interpretation*, *European Journal of Archaeology*, t. 14, s. 190-209.
- Dąbrowski K.
Hunowie europejscy (w:) *Hunowie europejscy, Protobułgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie*, red. W.
- Hensel, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1975, s. 11-146.
- Długokęcki W.

- 2010 *Prusy we wczesnym średniowieczu (IX-XIII wiek)* (w:) Bruno z Kwerfurtu. *Osoba – dzieło – epoka*, red. M. Dygo, W. Fałkowski, Pułtusk.
- 2009 Polskie badania nad Prusami plemiennymi ze szczególnym uwzględnieniem osiągnięć ośrodka olsztyńskiego, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, nr 2, s. 177-207.
- 2006 Uwagi o genezie i rozwoju wczesnośredniowiecznych Prus do początków XIII wieku, *Pruthenia*, t. 2, s. 9-54.
- Dobrosielska A.
- 2017 *Opór, oportunizm, współpraca: Prusowie wobec Zakonu Krzyżackiego w dobie podboju*, Olsztyn.
- Duczko W.
- 2006 *Ruś Wikingów: historia obecności Skandynawów we wczesnośredniowiecznej Europie Wschodniej*, Warszawa.
- Dworzaczkowa J.
- 1958 Kronika Pruska Szymona Grunaua jako źródło historyczne, *Studia źródłoznawcze*, t. 2, s. 119-146.
- Dygo M.
- 1981 *Dzieje Warmii i Mazur w zarysie. Od pradziejów do 1870 roku*, (w:) *Dzieje Warmii i Mazur w zarysie* t. 1, red. J. Sikorski, S. Szostakowski, Warszawa.
- Engel C.
- 1935 *Vorgeschichte der altpreussischen Stämme*, Königsberg.
- Einarsdóttir K. S.
- 2013 *The Role of Horses in the Old Norse Sources. Transcending worlds, morality and reality*, Medieval Icelanding Studies.
- Eliade M.
- 1995 *Historia wierzeń i idei religijnych*, Warszawa.
- 1993 *Sacrum – mit – historia. Wybór esejów*, Warszawa.
- Englert A., Ossowski W.
- 2005 Podróż morską Wulfstana w IX wieku. Wyniki eksperymentalnego rejsu z Hedeby do Gdańska, *Pomorania Antiqua*, t. XX, s. 309-326.
- Fisher A.
- 1937 *Etnografia dawnych Prusów*, Gdynia.
- Frazer J. G.
- 1978 *Złota gałąź*, Warszawa.

Fülöp GY.

1988 Awarzeitliche fürstentumde von Igar, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, t. 40, s. 151-190.

Gaerte W.

1924 Prähistorische Abteilung des Prussia-Museums. Ein Gang durch die Sammlung, *Königsberger Hartungschon Zeitung*.

Gardela L., Kajkowski K., Ratajczyk Z., Wadył S.

2019 *Oporządzenie jeździeckie i elementy rządu końskiego (w:) Ciepłe. Elitarna nekropola wczesnośredniowieczna na Pomorzu Wschodnim*, red. S. Wadył, Gdańsk, s. 139-166.

Giesbrecht A.

2018 Viking Grave Goods: Are They Accurate for Assigning Sex?, University of Manitoba Anthropology Students Association, t. 35, s. 15-23.

Gieysztor A.

2006 *Mitologia Słowian*, Warszawa.

Gräslund A-S.

2002 *Ideologi och Mentalitet. Om religionsskiftet i Skandinavien från en arkeologisk horisont*, Uppsala.

Greimas A. J.

2007 *O bogach i ludziach. Studia o mitologii litewskiej*, Kęty.

Grzesik R.

2002 Święty Wojciech w środkowoeuropejskiej tradycji hagiograficznej i historycznej, *Studia Źródłoznawcze*, t. 40, s. 43-56.

Guščika E.

2017 Rubiķi cemetery in the context of the east latvian and east lithuanian barrows, *Lietuvos archeologija*, t. 43, s. 143-173.

Hoffmann M.

2018 *Dzieje archeologii Prus Wschodnich od początku XVIII wieku do 1920 roku*, Olsztyn.

2006 *Koń w obrzędowości zachodnich Bałtów i Prusów w świetle wybranych źródeł archeologicznych i historycznych*, (w:) *Zwierzę jako sacrum w pradziejach i starożytności*, t. 1, red. L. Kostuch, K. Ryszewska, Kielce, s. 61-68.

Hunowie Europejscy, Protobułgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie, red. W. Hensel, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975.

Jaskanis D.

- 1981 *Bałtowie-północni sąsiedzi Słowian (V w. p.n.e.-XIV w. n.e.)*, Warszawa.
- Jaskanis J.
- 2013 *Szwajcaria: cmentarzysko bałtyjskie kultury sudowskiej w północno-wschodniej Polsce*, Warszawa.
- 1974 *Obrządek pogrzebowy zachodnich Bałtów u schyłku starożytności (I-V w. n.e.)*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- 1970 Cmentarzysko kurhanowe na stan. 2 w Korklinach, pow. Suwałki, *Rocznik Białostocki*, t. 9, s. 147-176.
- 1968 Materiały z cmentarzyska kurhanowego na stan. 1 w Korklinach, pow. Suwałki, *Rocznik Białostocki*, t. 8, s. 199-335.
- Jennbert K.
- 2003 Animal graves. Dog, Horse and Bear, *Current Shwedish Archaeology*, t. 11, s. 139-152.
- Kadrow S.
- 2006 *Studia nad rytuałem w archeologii (w:) Rytuał. Przeszłość i terażniejszość*, red. M. Filipiak, M. Rajewski, Lublin.
- Karczewski M.
- 2011 *Archeologia środowiska zachodniobałtyjskiego kręgu kulturowego na pojezierzach*, Poznań-Białystok.
- Kawiński P.
- 2018 *Sacrum w wyobrażeniach pogańskich Prusów. Próba interpretacji na pograniczu historii i etnologii religii*, Olsztyn.
- 2014 *Wierzenia Prusów – między magią a religią (w:) Zjawiska magiczno – demoniczne na terenie dawnych ziem pruskich na tle porównawczym*, red. K. Grążawski, J. Gancewski, Olsztyn, s. 77-84.
- 2009 Antropologiczna interpretacja staropruskich rytuałów pogrzebowych, *Pomorania Antiqua*, t. 22, s. 7-23.
- Koczownicy Ukrainy. Katalog wystawy*, red. J. Chochorowski, Katowice 1996.
- Kiss Á., Bartha A.
- 1970 Graves from the age of the Hungarian conquest at Bana, *Acta Archaeologica. Academiae Scientarum Hungaricae*, t. 22, s. 219-260.
- Klevnäs A.
- 2007 Robbing the dead at Gamla Uppsala, Sweden, *Archaeological Review from Cambridge*, t. 22:1, s. 24-42.

- Kolendo J.
2009 Ziemie u południowo-wschodnich wybrzeży Bałtyku w źródłach antycznych, *Pruthenia*, t. 4, s. 11-41.
- Kosman M.
1981 *Zmierzch Perkuna czyli ostatni poganie nad Bałtykiem*, Warszawa.
1976 Zanik pogaństwa w Prusach, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, nr 1, s. 3-29.
- Kovács L.
1981 Der Landnahmezeitliche ungarische grabfund von Hajdúböszörmény-Erdős Tanya. Angraben zur verbreitung der hohlbeile in der Awaren und der Landnahmezeit, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, t. 33, s. 6-101.
- Kovalevskij A. P.
1956 *Kniga Ahmeda Ibn Fadlana o ego putešestvii na Volgu v 921-922*, Harkov.
- Kowalski A. P.
1999 *Symbol w kulturze archaicznej*, Poznań.
- Kowalski P.
2007 *Kultura magiczna. Omen, przesąd, znaczenie*, Warszawa.
- Krzysiak K., Serwatka S.
1970 Groby koni w jaćwieskich kurhanach z Korklin na Suwalszczyźnie, *Rocznik Białostocki*, t. 9, s. 211-228.
- Kulakov W.
2014 Malyj Kaup: dve formy obrâdnosti, *Archaeologija Lithuana*, t. 15, s. 93-110.
2012A *Nemanskij jantarnyj put' w Èpohu Wikingov*, Kaliningrad.
2012B Železnoe knutoviše iz mogil'nika Kleine Kaup i rol' statusnyh bičej v vostočnoevropejskih drevnostâh X-XI vv., *Archaeologija Lithuana*, t. 13, s. 117- 127.
2010 Gruntovoj mogiln'ik Malyj Kaup: raskopki i nahodki, *Archaeologija Lithuana*, t. 11, s. 188-210. 1990 *Drevnosti Prussov VI-XIII vv.*, Moskva.
Kurgany s „usami” uralo-kazahstanskih stepej, red. S. G. Botalov, A. D. Tairov, I. È. Lûbčanskij, Čelâbinsk 2006.
- Kurila L.
2017 Connected or isolated? The spaces of the living and the dead in iron age east Lithuania, *Lietuvos archeologija*, t. 43, s. 115-142.
- La Baume W.

1940 *Die Wikinger* (w:) *Vorgeschichte der deutschen Stämme 3: Ostergermanen und Nordgermanen*, red. H. Reinerth, Leipzig-Berlin, s. 1277-1355.

1926 *Die Wikinger in Ostdeutschland, Volk und Rasse*, t. 1: 1–2, s. 91–99.

Labuda G.

1971 O źródłach „Kroniki pruskiej” Piotra z Dusburga: (na marginesie pracy Marzeny Pollakówny, „Kronika Piotra z Dusburga”), *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, nr 2-3, s. 217-243.

Laurynas K.

2009 Symbolic horse burials in the iron age of east Lithuania, *Archeologia Baltica*, t. 11, s. 242-253.

Leifsson R.

2018 *Ritual Animal Killing and Burial Customs in Viking Age Iceland*, University of Iceland School of Humanities Faculty of History and Philosophy, Reykjavík.

Linderholm A., Jonson C. H., Svensk O., Lidén K.

2008 Diet and status in Birka: stable isotopes and grave goods compared, *Antiquity*, t. 82, s. 446-461.

Linkner T.

1998 *Słowiańskie bogi i demony*, Gdańsk.

Lissauer A.

1887 *Die prähistorischen Denkmäler der Provinz Westpreussen und der angrenzenden Gebiete*, Leipzig.

Lund J., Arwill-Nordbladh E.

2016 Divergent Ways of Relating to the Past in the Viking Age, *European Journal of Archaeology*, t. 19:3, s. 415-438.

Łęga W.

1930 *Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopalisk*, Toruń.

Łowmiański H.

2006 Stan badań nad dziejami dawnych Prusów, *Pruthenia*, t. 1, s. 147-172.

1935 *Prusy pogańskie*, Toruń.

Łukaszyk A.

2012 *Wierzchowce bogów. Motyw konia w wierzeniach Słowian i Skandynawów*, Szczecin.

Madela K.

2006 Jak Prusowie wytwarzali zimno?, *Pruthenia*, t. 1, s. 140-146.

Makowiecki D.

2019 *Szczątki zwierzęce (w:) Ciepłe. Elitarna nekropola wczesnośredniowieczna na Pomorzu Wschodnim*, red. S. Wadył, Gdańsk, s. 289-294.

Makowiecki D., Makowiecka M.

1998 Analiza archeozologiczna pochówku konia, *Studia Lednickie*, t. 5, s. 117-126.

Malfatti G.

2017 *All Hands on Deck: The Role of Ship Burial Reentry in the Maintenance and Construction of Narrative in the Vendel and Viking Periods*, Wooster.

Modzelewski K.

2004 *Barbarzyńska Europa*, Warszawa.

Mogilnikov V. A.

2002 *Kočevniki severo-zapadnyh predgorij Altaï v IX-XI vekah*, Moskva.

Możdzeń J.

2011 Synkretyzm religijny Prusów na podstawie kroniki Szymona Grunaua, *Pruthenia*, t. 6, s. 221-248.

Nadolski A., Abramowicz A., Poklewski T.

1959 *Cmentarzysko z XI wieku w Lutomiarsku pod Łodzią*, *Acta Archaeologica Universitatis Lodzianensis*, nr 7, Łódź.

Nagrodzka-Majchrzyk T.

1985 *Czarni Kłobucy*, Warszawa.

Narbut T.

1835 *Dzieje starożytne narodu litewskiego*, t. I, Wilno.

Nørre Sandegård Vest. A Cemetery from the 6th-8th Centuries on Bornholm, red. L. Jørgensen, A. Nørgård Jørgensen, *Nordiske Fortidsminder*, 1997, Serie B, 14.

Nowakowski W.

2008 Geneza Prus – komentarz archeologa, *Pruthenia*, t. 3, s. 209-250.

2006 Korzenie Prusów. Stan i możliwości badań nad dziejami plemion bałtyjskich w starożytności i początkach średniowiecza, *Pruthenia*, t. 1, s. 11-40.

- 2003 Retrospekcja w archeologii: *Galindai\Galinditae oraz Soudinoi\Sudavitae w świetle źródeł historycznych i znalezisk archeologicznych*, (w:) *Studia Galindzkie*, red. W. Wróblewski, t. 1, Warszawa, s. 7-11.
- 1995 Od „Galindai” do „Galinditae”. Z badań nad pradziejami bałtyjskiego ludu z Pojezierza Mazurskiego, *Barbaricum*, t. IV, Warszawa.
- 1992 Barbarzyńcy nad wschodnim Bałtykiem. Konfrontacja tekstu „Germanii” Tacyta i danych archeologicznych, *Studia i Materiały Archeologiczne*, t. 9, s. 91-99.
- Nowinka: Site 1: the cemetery from the Late Migration Period in the Northern Poland*, red. B. Kontny, J. Okulicz-Kozaryn, M. Pietrzak, Warszawa 2011.
- Odoj R.
- 1970 Dzieje Prusów do czasów krzyżackich, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, nr 1, s. 51-66.
- Old Norse Religion in long-term perspectives. Origins, changes, and interactions. A international conference in Lund*, red. Andrén A., Jennbert K., Raudvere C., Sweden, June 3-7, 2004, Ryga.
- Okulicz J.
- 1981A Grupa mrągowska i węgorzewska kultury zachodniobałtyjskiej a zagadnienie Galindai i Sudinoi Ptolemeusza, *Rocznik Białostocki*, t. 14, 151-165.
- 1981B *Osadnictwo ziem pruskich od czasów najdawniejszych do XIII wieku* (w:) *Dzieje Warmii i Mazur w zarysie*, t. 1, red. J. Sikorski, S. Szostakowski, Warszawa, s. 8-60.
- 1973 *Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n. e.*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- 1958 Cmentarzysko z okresu rzymskiego odkryte w miejscowości Bogaczewo, na przysiółku Kula, pow. Giżycko, *Rocznik Olsztyński*, t. 1, s. 47-112.
- Okulicz-Kozaryn Ł.
- 1997 *Dzieje Prusów*, Wrocław.
- 1983 *Życie codzienne Prusów i Jaćwięgów w wiekach średnich (IX-XIII w.)*, Warszawa.
- Pacholec M. M.
- 2011 Pruskie rytuały uśmiercania – wstęp do badań, *Komunikaty Mazursko – Warmińskie*, nr 2, s. 279-294.
- 2010 Pruskie obrzędy religijno – magiczne sfery wojny, *Pruthenia*, t. 5, s. 67-90.
- Petrulienė A.
- 1995 Barinės senkapis, *Lietuvos archeologia*, t. 11, s. 47-72.

Pétursdóttir Þ.

2009 Icelanding Viking Age Graves: Lack in Material – Lack of Interpretation?, *Archeaologia Islandica*, t. 7, s. 22-40.

Piątkowska-Małecka J.

2000 Pochówki końskie na obszarze Polski północno-wschodniej w I tysiącleciu n.e., *Światowit*, t. II (XLIII), fasc. B, s. 186-201.

Pletneva S. A.

1958 Pečenegi, toroki i polowcy v ũžnorusskih stepâh, *Materialy i issledovaniâ po arheologii SSSR*, nr 62, s. 153-172.

Powierski J.

2005 *Bałtowie i ich relacje z Polskâ do końca XII wieku (na tle stosunków w strefie bałtyckiej)* (w:) *Prussica. Artykuły wybrane z lat 1965-1995*, t. II, Malbork, s. 599-640.

Price N., Hedenstierna-Jonson C., Zachrisson T. , Kjellström A., Storå J., Krzewińska M., Günther T.

2019 Viking warrior women? Reassessing Birka chamber grave Bj.581, *Antiquity*, t. 93: 367, s. 181-198.

Ratajczyk Z.

2016 *Groby komorowe z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska w Ciepłym, gm. Gniew, woj. pomorskie*, (w:) *Pochówki w grobach komorowych na ziemiach polskich w okresie wczesnego średniowiecza*, red. D. Błaszczuk, D. Stępniewska, *Światowit. Supplement Series P, Prehistory and Middle Ages 18*, Warszawa, s. 90–101.

2014 *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska płaskie regionu gdańskiego na podstawie nowych badań*, (w:) *Pomorze we wczesnym średniowieczu w świetle źródeł archeologicznych. Historia, stan aktualny i potrzeby badań*, red. H. Paner, M. Fudziński, W. Świętosławski, Gdańsk, s. 33–56.

2013 *The cemetery in Ciepłe – current research results*, (w:) *Scandinavian Culture in Medieval Poland*, red. S. Moździoch, B. Stanisławski, P. Wiszewski, *Interdisciplinary Medieval Studies* t. 2, s. 317–345.

2011 *Nowe odkrycia na cmentarzysku z okresu wczesnego średniowiecza w Ciepłym, gm.*

Gniew, stanowisko 6, (w:) *XVII Sesja Pomorzoznawcza*, t. 1, red. M. Fudziński, H. Paner, Gdańsk, s. 553–570.

Reich C.

- 2009 The cemetery of Oberhof (Aukštkiemiai) – horse graves and equestrian equipment, *Archaeologia Baltica*, t. 11, s. 206-216.
- Roberts H. M., Hreidarsdóttir E. Ó.
- 2013 The Litlu-Núpar burials, *Archaeologia Islandica*, t. 10, s. 104-130.
- Rundkvist M.
- 2003 *Barshalder 1. A cemetery in Grötlingbo and Fide parishes, Gotland, Sweden, c. AD 1-1100. Excavation and finds 1826-1971*, Stockholm.
- Schiefferdecker W.
- 1864 Bericht über die Tätigkeit der Königl. ostpreuss. psychikalish-ökonomischen Gesellschaft zu Königsberg, *Altpreussische Monatschrift der Neuen Provinzal-Blätter, Königsberg*, t. 1, s. 167-177.
- Serwatka S.
- 1970 Szczątki końskie z cmentarzyska z okresu rzymskiego i wędrówek ludów w Nettcie, pow. augustowski, *Rocznik Białostocki*, t. 9, s. 211-228.
- Shenk P.
- 2002 *To Valhalla by Horseback? Horse Burial in Scandinavia during the Viking Age*, Oslo.
- Sikora J.
- 2012 *Wczesnośredniowieczne pochówki szkieletowe jako przejaw barbarzyńskiej mentalności? Przykłady pomorskie*, (w:) *Barbarzyńscy u bram. Mare Integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego*, red. M. Franz, Z. Pilarczyk, s. 88-103.
- Simiński R.
- 2008 Ziemia pruska w świetle źródeł duńskich do przełomu XIII-XIV wieku, *Pruthenia*, t. 4, s. 193-211.
- Słupecki L. P.
- 2005 Czy samoofiara Odyna była ofiarą typu du es? (w:) *Funeralia Lednickie Spotkanie*, 7, red. W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński, s. 249-255.
- Šimėnas V.
- 2002 Jašionų (Geložės) pilkapynas, *Archeologiniai Tyrinėjimai Lietuvoje 2001 metais*, s. 97-99.
- Sørensen A.
- 2001 Ladby. A Danish Ship-Grave from the Viking Age, *Ships and Boats from the North*, t. 3.
- Stieda L.

1891 Zur Geschichte der Physikalisch-Ökonomischen Gesellschaft, *Schriften Psychikalisch-Ökonomischen Gesellschaft zu Königsberg*, t. 31, s. 38-43.

Strzelczyk J.

2007 *Mity i podania dawnych Słowian*, Poznań.

Suchocki J.

1991 *Mitologia bałtyjska*, Warszawa.

Szczepański S.

2019 *Pomezania. Na styku świata pogańskiego i chrześcijańskiego (studia z dziejów)*, Olsztyn.

Szczurkowski P.

2021 *Prusowie – Prūsai*, Sandomierz.

Szyjewski A.

2010 *Religia Słowian*, Kraków.

Świętosławski W.

2006 *Ślady koczowników Wielkiego Stepu z X, XI i XII wieku w dorzeczach Wisły i Odry*, Łódź.

Tautavičius A.

1984 Požerės plokštinis kapinynas, *Lietuvos archeologia*, t. 3, s. 93-118.

Tischler O.

1885 Die antropologisch-prähistorische Sammlung, *Schriften Psychikalisch-Ökonomischen Gesellschaft zu Königsberg*, t. 25, s. 23-29.

Tryjarski E.

Pieczyngowie (w:) *Hunowie europejscy, Protobułgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie*, red. W. Hensel, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1975, s. 479-626.

Protobułgarzy (w:) *Hunowie europejscy, Protobułgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie*, red. W. Hensel Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1975 s. 147-376.

Vaitkunskienė L.

1995 Pagrybio kapinynas, *Lietuvos archeologia*, t. 13, s. 30-57.

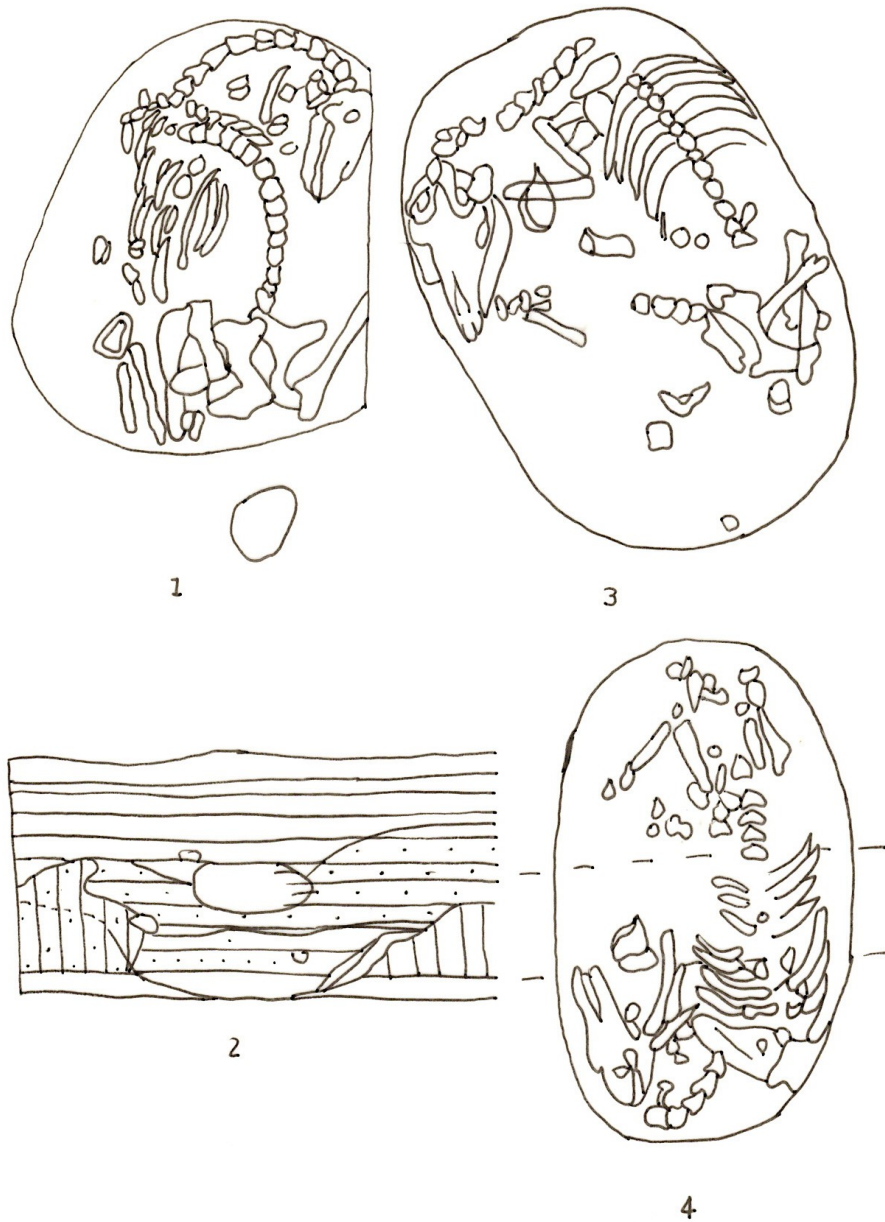
1981 Žirgų aukos lietuvoje, *Lietuvos archeologia*, t. 2, s. 58-77.

1979 Gintališkės kapinynas, *Lietuvos archeologia*, t. 1, s. 44-75.

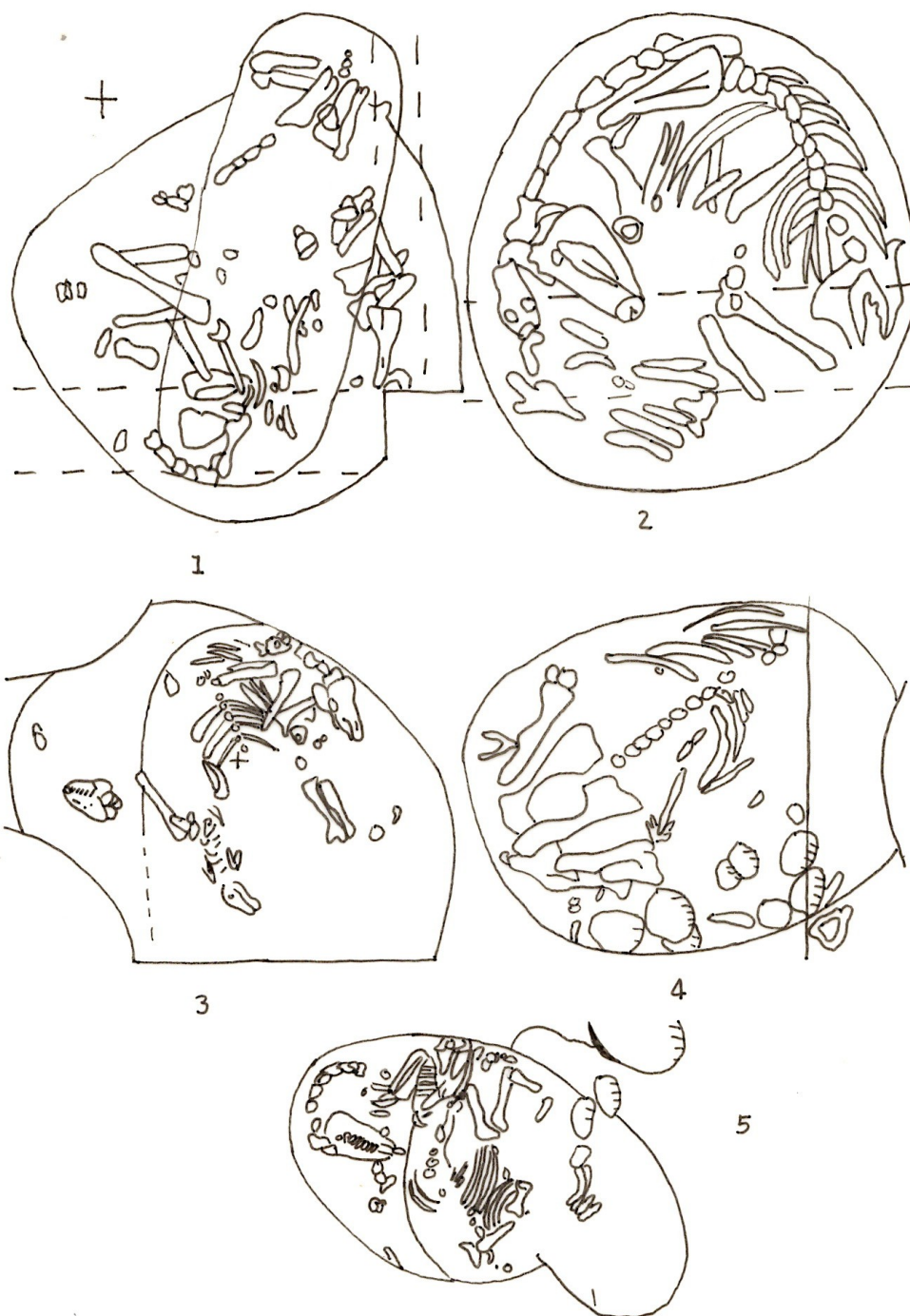
Varnas A.

- 1995 Tulpiakiemio senkiapiai, *Lietuvos archeologia*, t. 11, s. 244-289.
- 1996 Maisteikių kapinyno (Kauno r.) tyrimai 1994 metais, *Archeologiniai Tyrinėjimai Lietuvoje 1994 ir 1995 metais*, s. 138-141.
- Vaškevičiūtė I.
- 2000 Šukionių kapinynas (Pakruojo rajonas, Lygumų apylinkė), *Lietuvos archeologia*, t. 20, s. 159- 224.
- Vilcāne A.
- 2007 Tenth to 11th Century Warrior Burials with Horse-Trappings in the Latgallian Area, *Archaeologia Baltica*, t. 8, s. 273-282.
- Wadyl S.
- 2019 *Studia nad kształtowaniem się pogranicza pomorsko- i mazowiecko-pruskiego we wczesnym średniowieczu*, Olsztyn.
- 2011 *O zmianach zwyczajów pogrzebowych Prusów we wczesnym średniowieczu uwag kilka (w:) Kim jesteś człowieku. Funeralia lednickie*, 13, red. W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński, s. 117-121.
- Wróblewski W.
- 2006 *Ziemie pruskie i jaćwieskie w okresie plemiennym (VII-VIII – XII/XIII wieku) (w:) Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce – 15 lat później*, red. W. Chudziak, S. Moździoch, Toruń-Wrocław-Warszawa.
- Wrzesińska A., Wrzesiński J.
- 1998 Grób konia z Dziekanowic, *Studia Lednickie*, t. 5, s. 103-129.
- Zoll-Adamikowa H.
- 1988 Przyczyny i formy recepcji rytuału szkieletowego u Słowian nadbałtyckich we wczesnym średniowieczu, *Przegląd Archeologiczny*, t. 35, s. 183-229.
- Zoll-Adamikowa H.
- 1971 *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski, cz. II, Analiza*, Wrocław.
- Zubiński T.
- 2009 *Mitologia bałtyjska*, Sandomierz.
- 2007 *Etniczne dziedzictwo Bałtów. Wierzenia – obrzędy – zwyczaje*, Warszawa.
- Zugaiar A.
- 2012 *The orientation of pagan graves in Viking Age Iceland*, Reykjavík.

Tablice do rozdziału 1

Ryc. 1: 1-2. stan. Malyj Kaup, grób nr K24(26), za: Kulakov 2010: 188-210, 3. stan. Malyj Kaup, grób nr K27, za: Kulakov 2010: 188-210, 4. stan. Malyj Kaup, grób nr K28, za: Kulakov 2010:188-210.

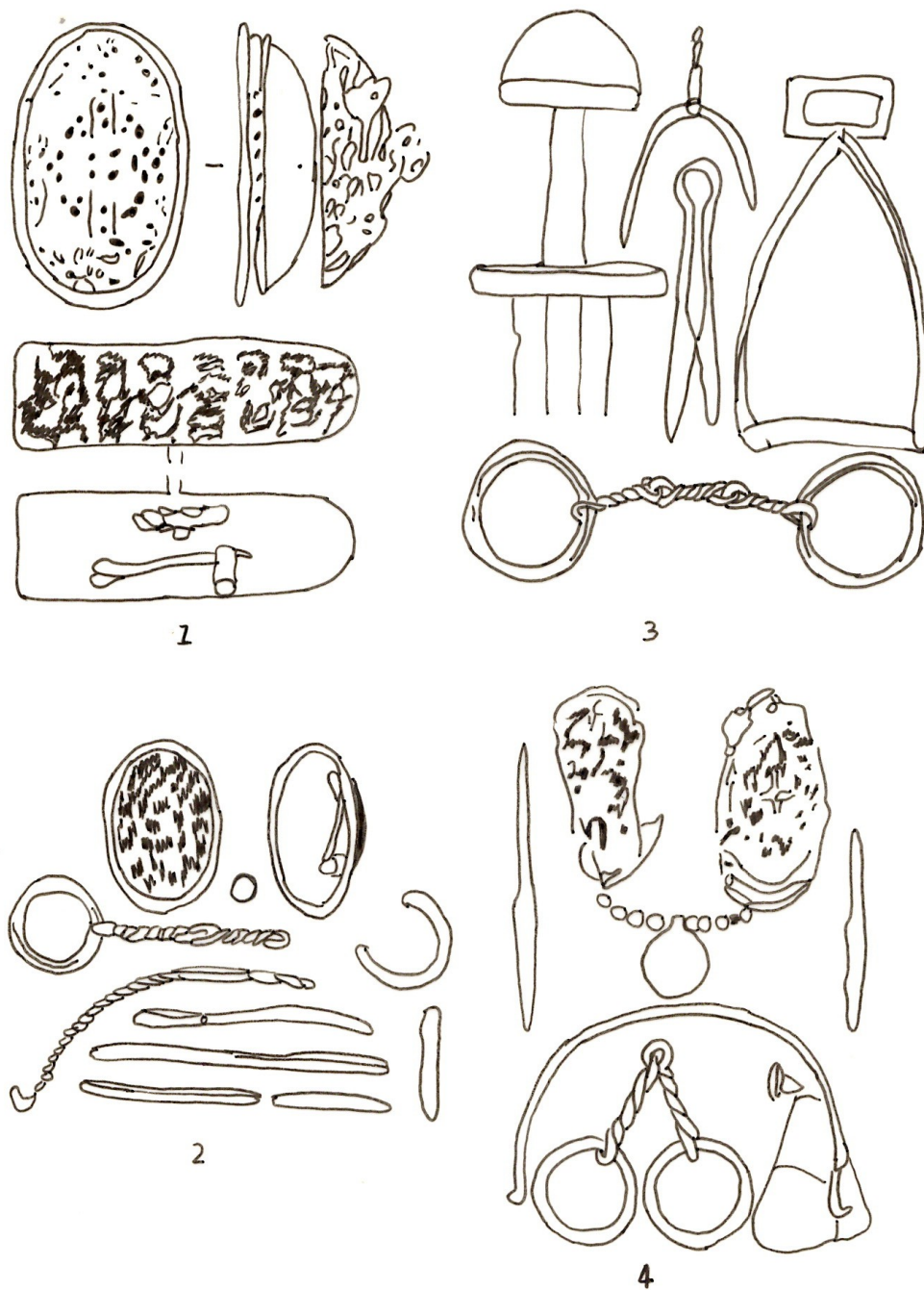

Ryc. 2: 1. stan. Malyj Kaup, grób nr K30, za: Kulakov 2010: 188-210, 2. stan. Malyj Kaup, grób nr K31, za: Kulakov 2010: 188-210, 3. stan. Malyj Kaup, grób nr K34, za: Kulakov 2010: 188-210, 4. stan. Malyj Kaup, grób nr K36, za: Kulakov 2010: 188-210, 5. stan. Malyj Kaup, grób nr K44, za: Kulakov 2010: 188-210.

Ryc. 3: 1. stan. Malyj Kaup, grób nr K44, za: Kulakov 2014: 99-102, 2. stan. Malyj Kaup, wyposażenie grobu, za: Kulakov 2012: 121-122, 3. stan. Malyj Kaup, wyposażenie grobu, za: Kulakov 2012: 125-126, 4. stan. Malyj Kaup, wyposażenie grobu, za: Kulakov 2012: 126.

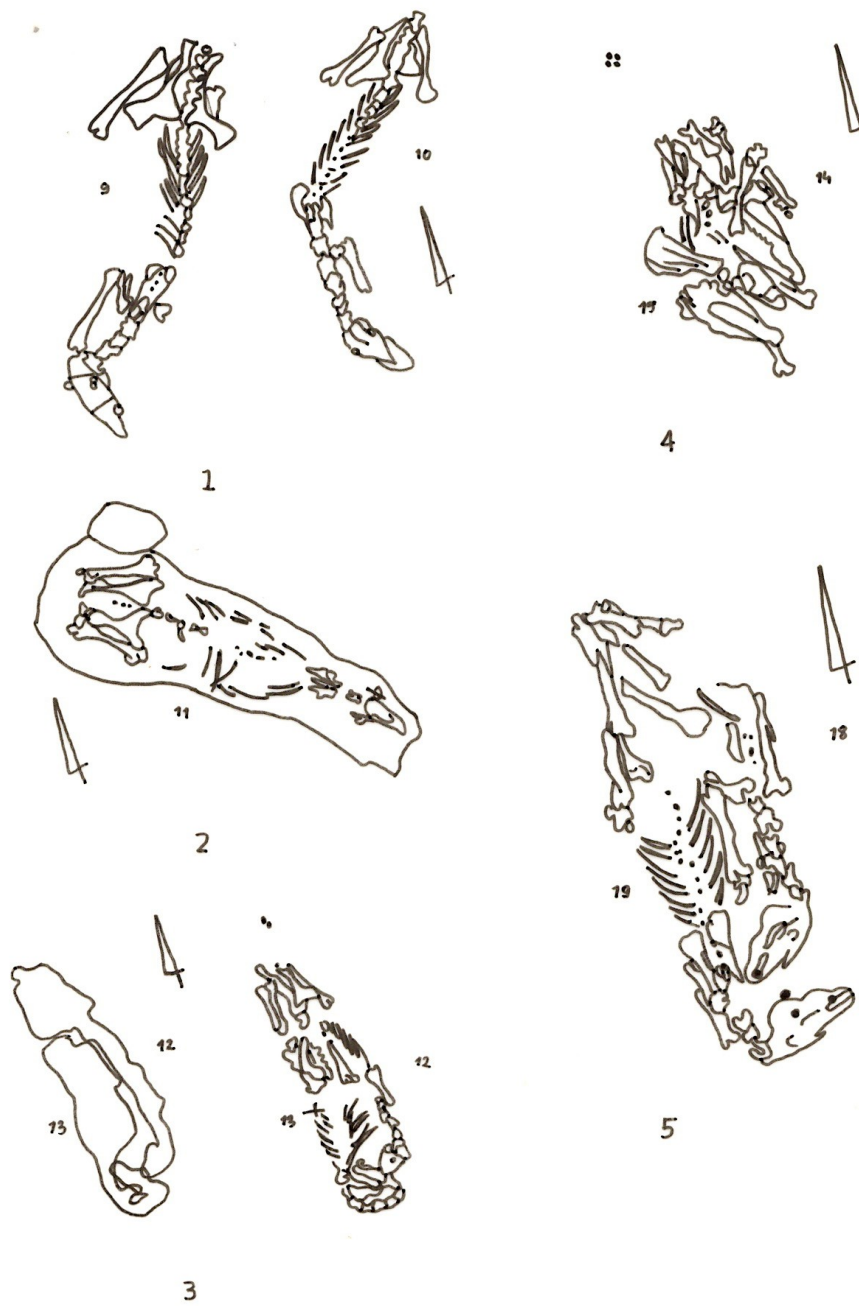

Ryc. 4: 1. stan. Malyj Kaup, kurhan nr K7, za: Kulakov 2012: 129, 2. stan. Malyj Kaup, kurhan K8, za: Kulakov 2012: 129, 3. stan. Malyj Kaup, kurhan K11, za: Kulakov 2012: 129-130, 4. stan. Malyj Kaup, wyposażenie grobu, za: Kulakov 2012: 130.

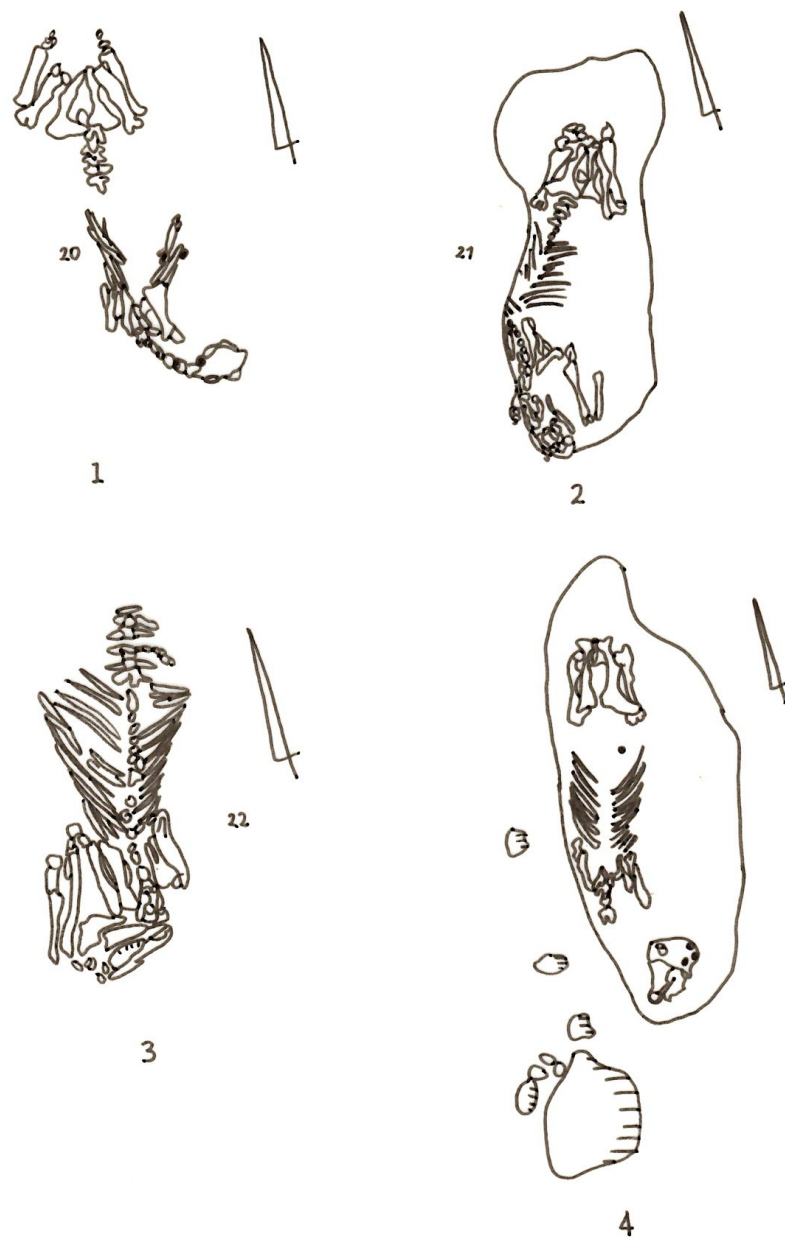

Ryc. 5: 1. stan. Tumiany, grób nr III, za: Karczewski 2011: 410, 2. stan. Tumiany, grób nr IV, za: Karczewski 2011: 410, 3. stan. Tumiany, grób nr V, za: Karczewski 2011: 411-412.

Ryc. 6: 1. stan. Tumiany, grób nr V, za: Karczewski 2011: 411-412, 2. stan. Tumiany, grób nr VI, za: Karczewski 2011: 412, 3. stan. Tumiany, grób nr VII, za: Karczewski 2011: 412, 4. stan. Tumiany, grób nr VIII, za: Karczewski 2011: 412-413, 5. stan. Tumiany, grób nr IX, za: Karczewski 2011: 414.

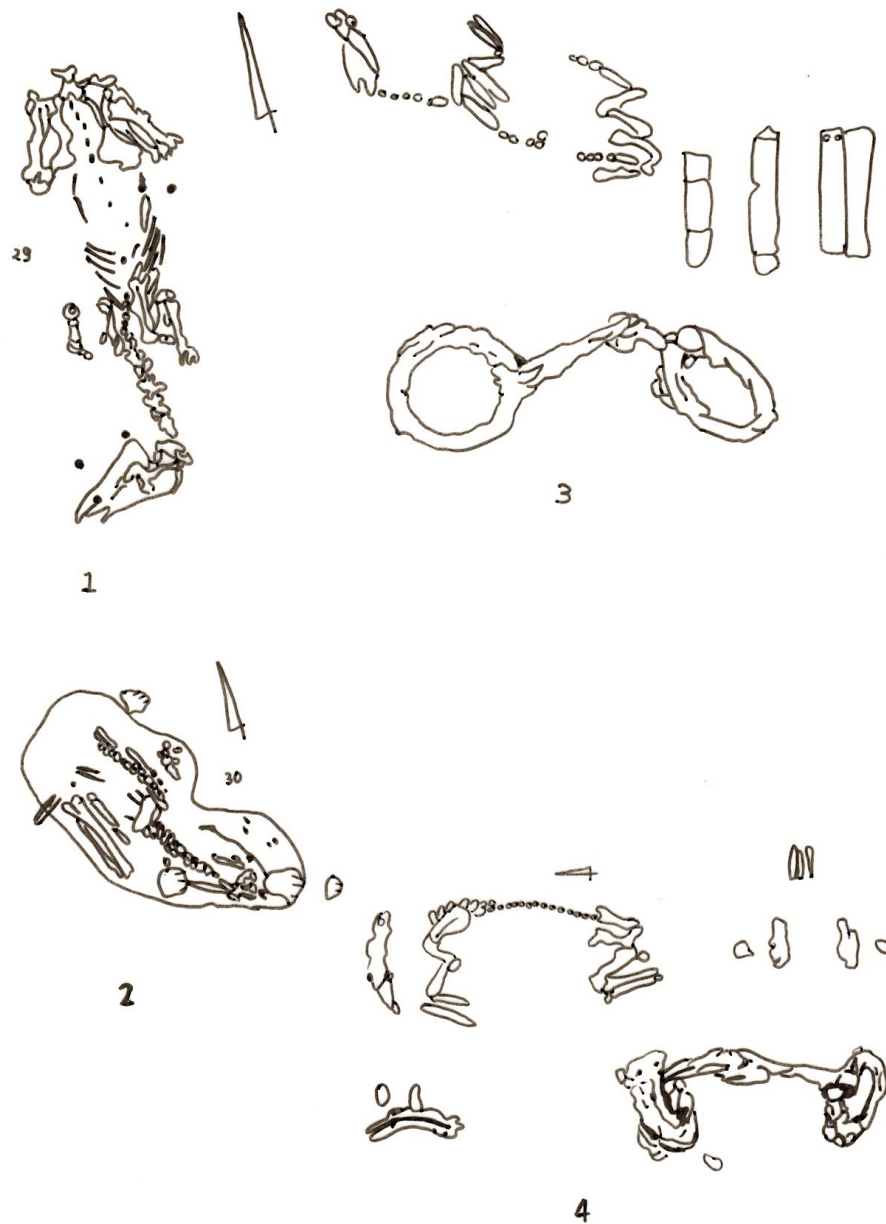

Ryc. 7: 1. stan. Tumiany, grób nr X, za: Karczewski 2011: 414, 2. stan. Tumiany, grób nr XI, za: Karczewski 2011: 415, 3. stan. Tumiany, grób nr XII, za: Karczewski 2011: 415, 4. stan. Tumiany, grób nr XIII, za: Baranowski 1996: 107-110; Karczewski 2011: 176.

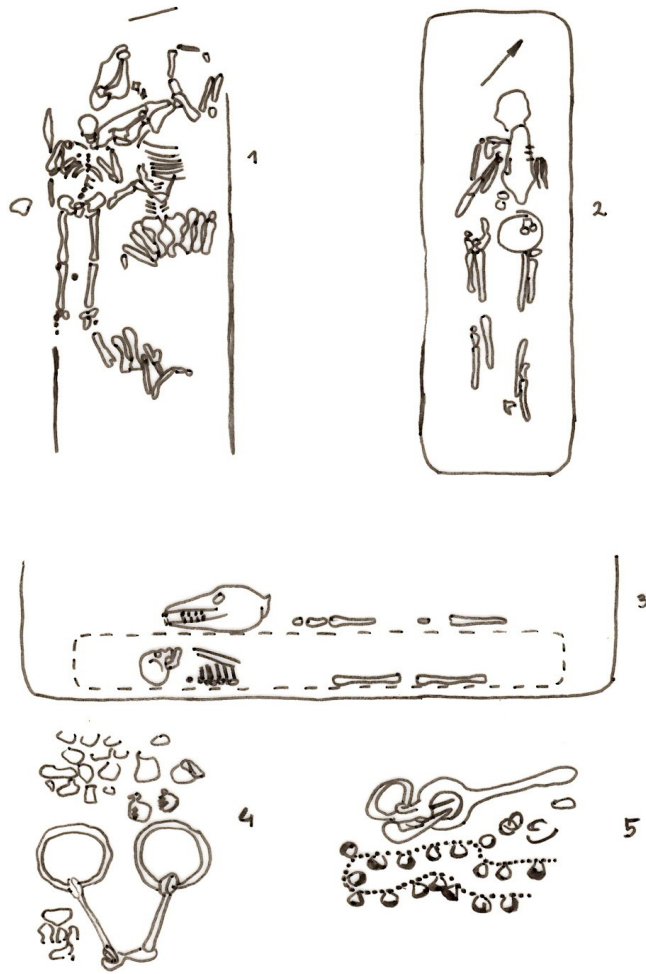

Ryc. 8: 1. stan. Tumiany, grób nr XIV, za: Karczewski 2011: 415-416, 2. stan. Tumiany, grob nr XV, za: Karczewski 2011: 176; 416, 3. stan. Tumiany, grób nr XVI, za: Karczewski 2011: 416-417, 4. stan. Tumiany, grób nr XVI, za: Karczewski 2011: 416-417.

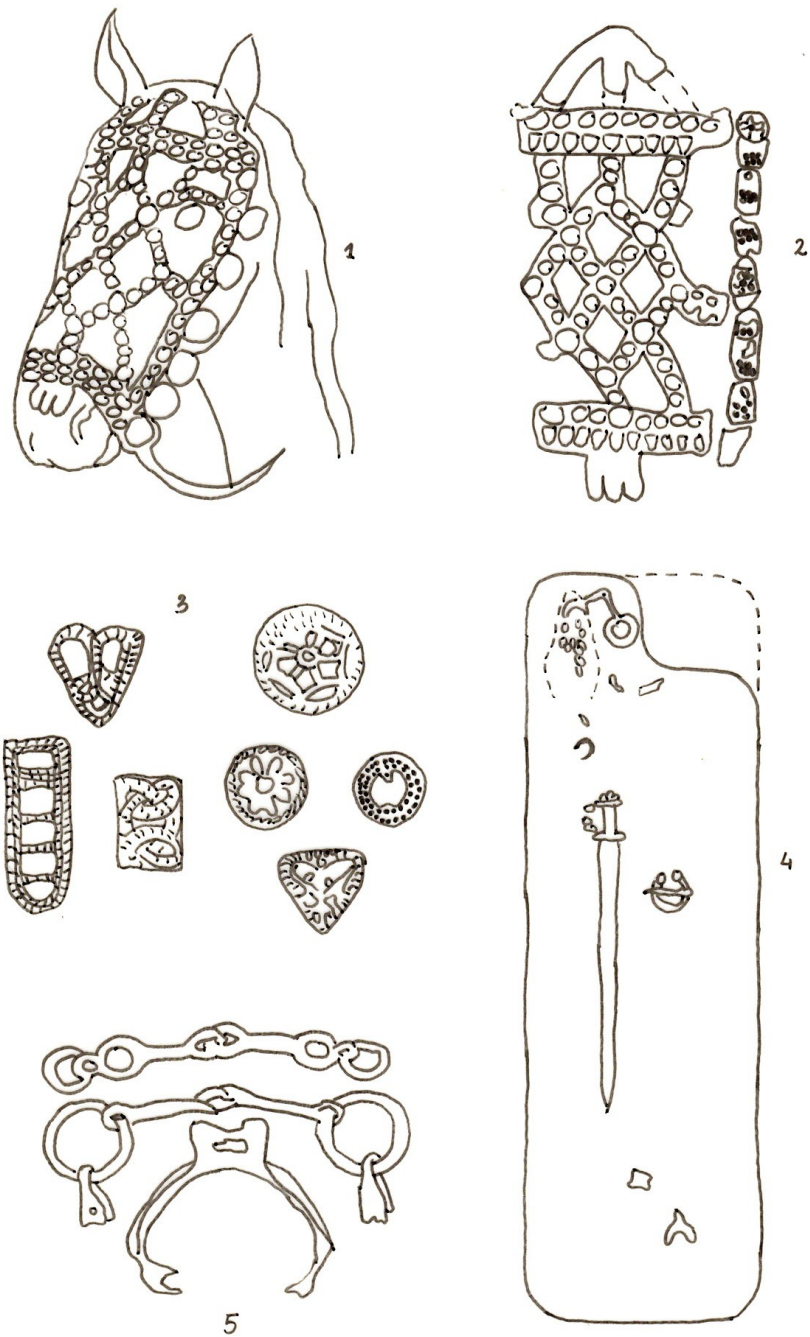

Ryc. 9: 1. stan. Tumiany, grób nr XVI, za: Karczewski 2011: 416-417, 2. stan. Tumiany, grób nr XVII, za: Karczewski 2011: 417, 3. stan. Nowinka, obiekt nr 8, za: Kontny, Okulicz-Kozaryn, Pietrzak 2011: 13-14, 4. stan. Nowinka, obiekt nr 45, za: Kontny, Okulicz-Kozaryn, Pietrzak 2011:26.

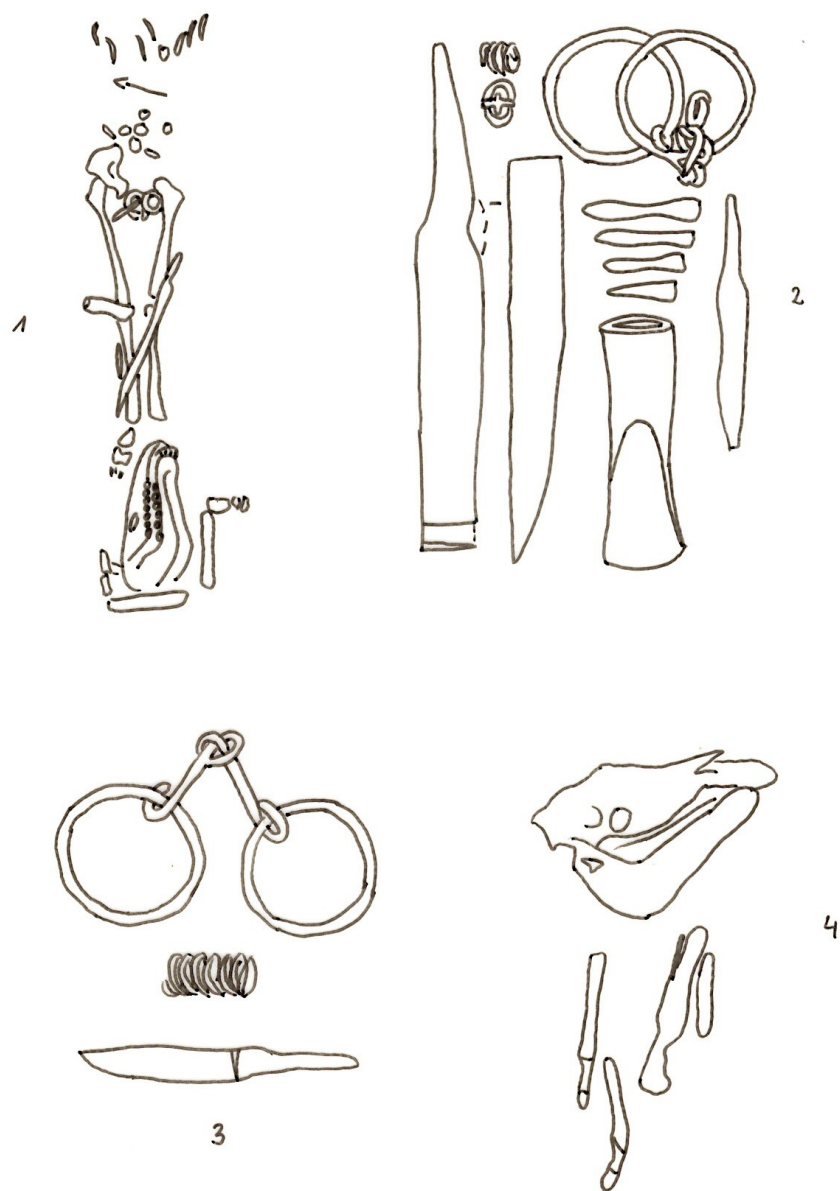
Tablice do rozdziału 2

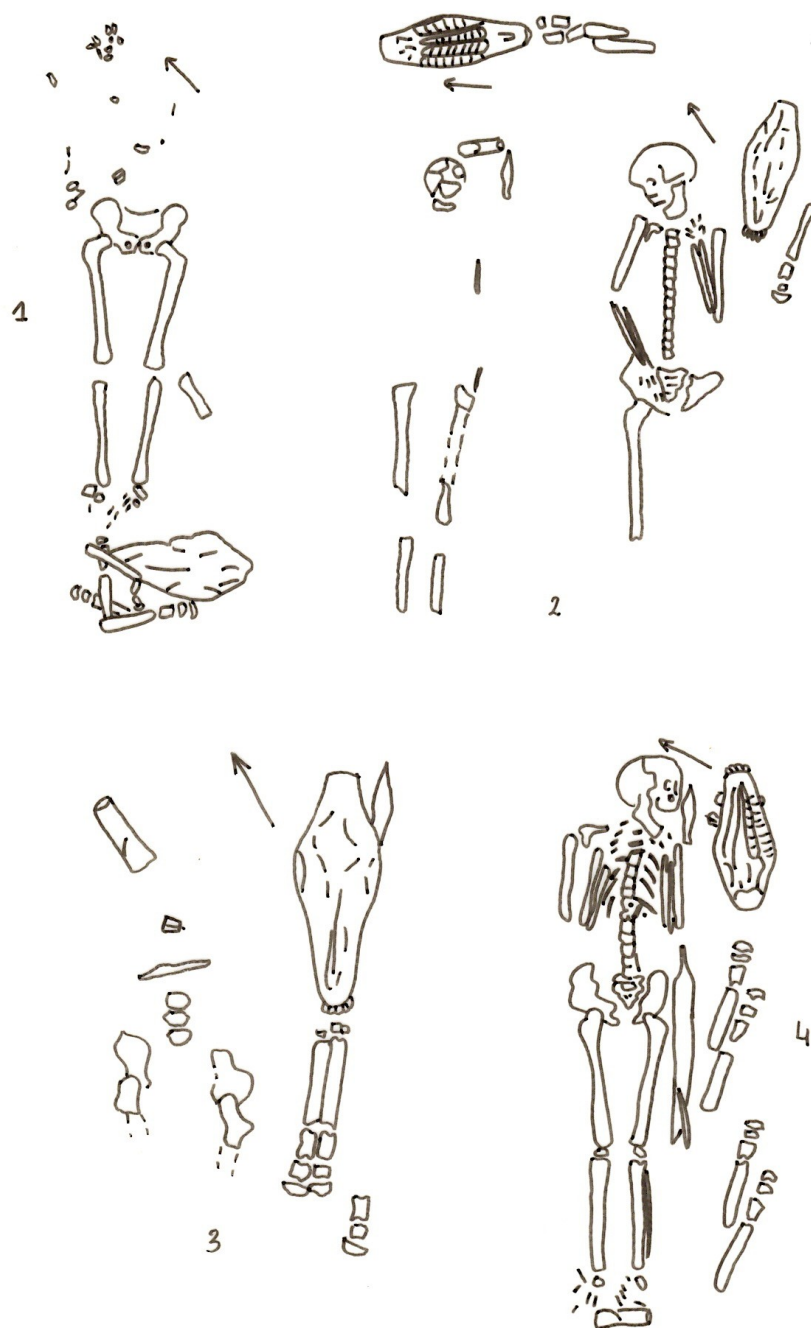
Ryc. 1: 1. stan. Kalniškiai, grób, za: Blijenė, Butkus 2009: 156, 2-3. stan. Žąsinas, grób nr 83, za: Vaitkunskienė 1981: 63, 4. stan. Barinė, grób nr 1, za: Petrulienė 1995: 50- 55; 59-60, 5. stan. Barinė, grób nr 2, za: Petrulienė 1995: 55-60.

Ryc. 2: 1-3. stan. Barinės, grób nr 3, za: Petrulienė 1995: 55-60, 4. stan. Bikavėnai, grób nr 86, za: Vaitkunskienė 1981: 62-63, 5. stan. Gintališkės, grób nr 24, za: Vaitkunskienė 1979: 44-75; Vaitkunskienė 1981: 61.

Ryc. 3: 1-2. stan. Pagrybis, grób nr 92, za: Vaitkunskienė 1995: 30-31, 3. stan. Pagrybis, grób nr 99, za: Vaitkunskienė 1995: 32, 4. stan. Pagrybis, grób nr 104, za: Vaitkunskiene 1995: 32.

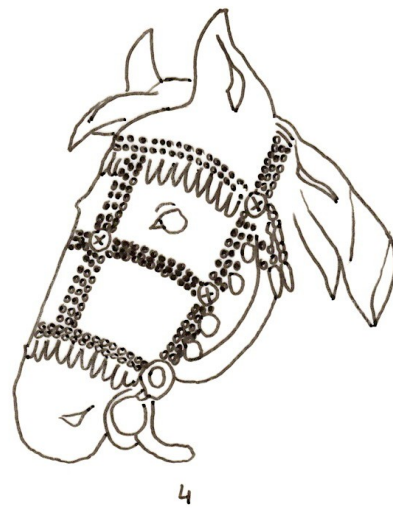
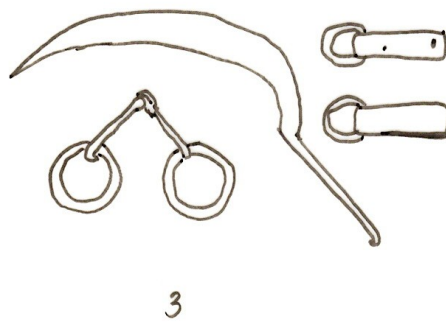
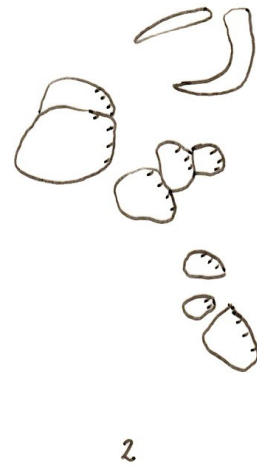
Ryc. 4: 1. stan. Pagrybis, grób nr 145, za: Vaitkunskienė 1995: 40, 2. stan. Pagrybis, grób nr 169 (3) i 173 (4), za: Vaitkunskienė 1995: 46-47, 3. stan. Pagrybis, grób nr 211, za: Vaitkunskienė 1995:51-52, 4. stan. Pagrybis, grób nr 193, za: Vaitkunskienė 1995: 56-57.

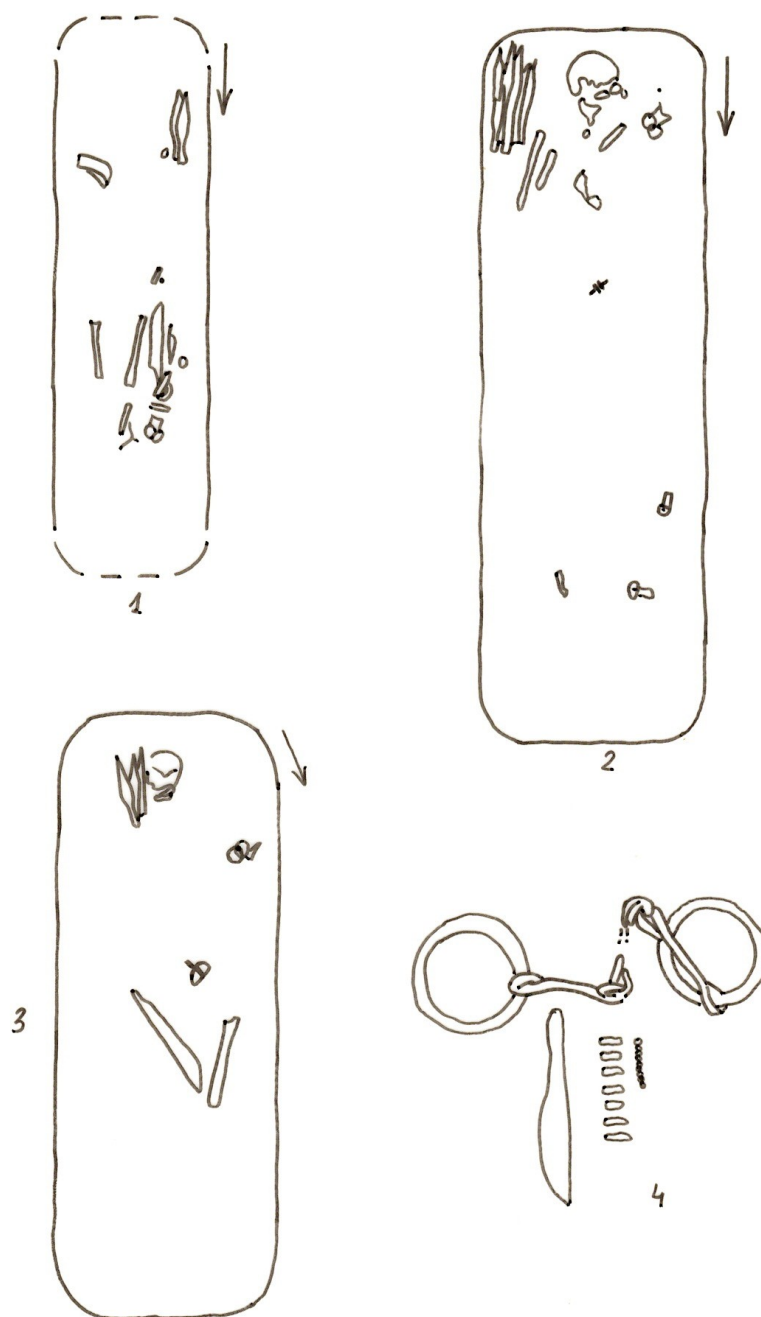

Ryc. 5: 1. stan. Pagrybis, grób nr 215, za: Vaitkunskienė 1995: 56-57, 2. stan. Požerės, grób nr 60, za: Tautavičius 1984: 99, 3. stan. Žąsinas, grób nr 187, za: Vaitkunskienė 1981: 66-67, 4. stan. Alinka, grób nr 13, za: Bliuienė 1992: 125-126, 5. stan. Alinka, grób nr 8, za: Bliuienė 1992: 125-126.

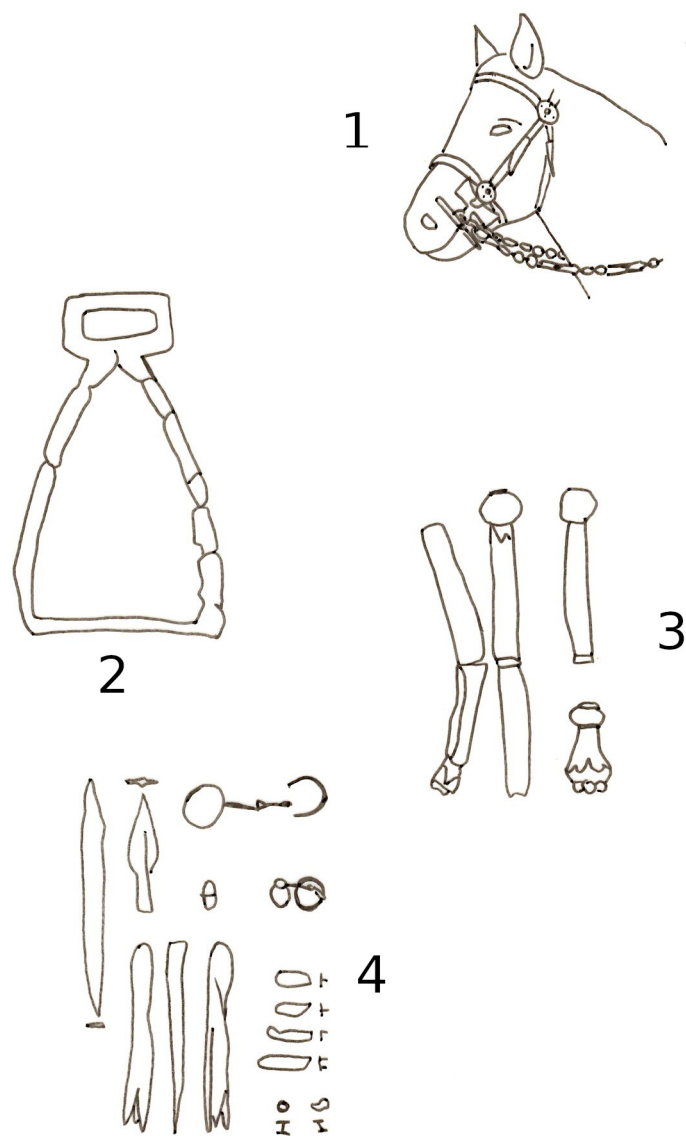

Ryc. 6: 1. stan. Tulpiakėmis, grób nr 6, za: Varnas 1995: 261, 2. stan. Alinka, grób nr 8, za: Bliuienė 1992: 125-126, 3. stan. Alinka, grób nr 6, za: Bliuienė 1992: 125-126, 4. stan. Maisteikių, grób nr 19, za: Varnas 1996: 138-139.

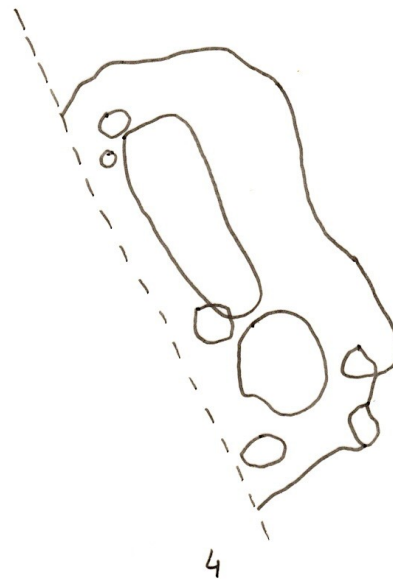
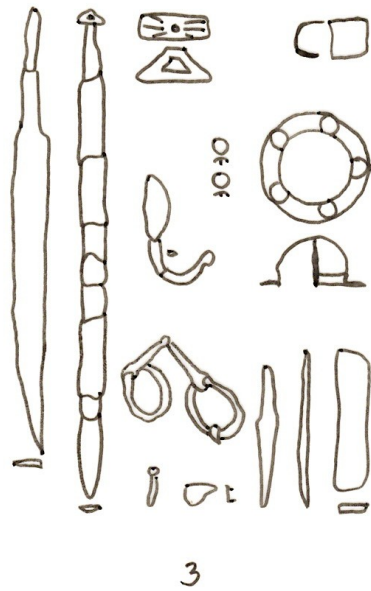
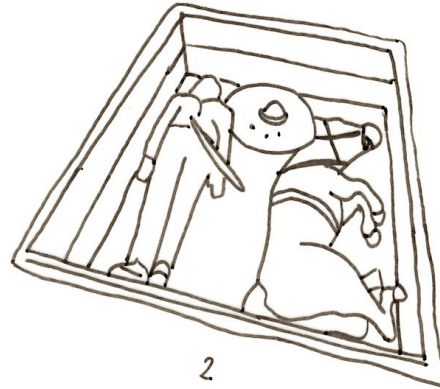
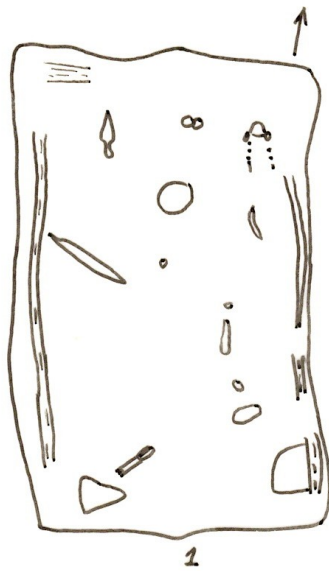

Ryc. 7: 1. stan. Šukionių, grób nr 54, za: Vaškevičiūtė 2000: 195-197, 2. stan. Šukionių, grób nr 69, za: Vaškevičiūtė 2000: 195-197, 3. stan. Šukionių, grób nr 73, za: Vaškevičiūtė 2000: 195-197, 4. stan. Šukionių, grób nr 77, za: Vaškevičiūtė 2000: 195-197.

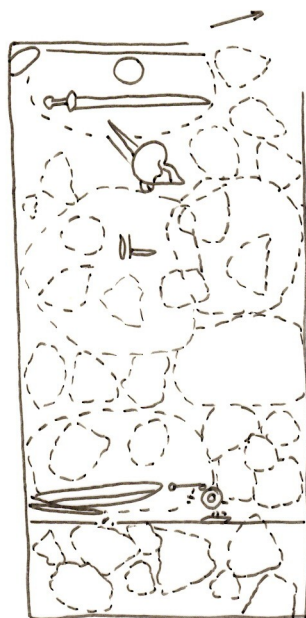
Tablice do rozdziału 3

Ryc. 1: 1-4. stan. Ladby, grób, za: Sørensen 2001: 58-124, 5. stan. Nørre Sandegård Vest, grób nr 7, za: Jørgensen, Nørgård Jørgensen 1997: 196.

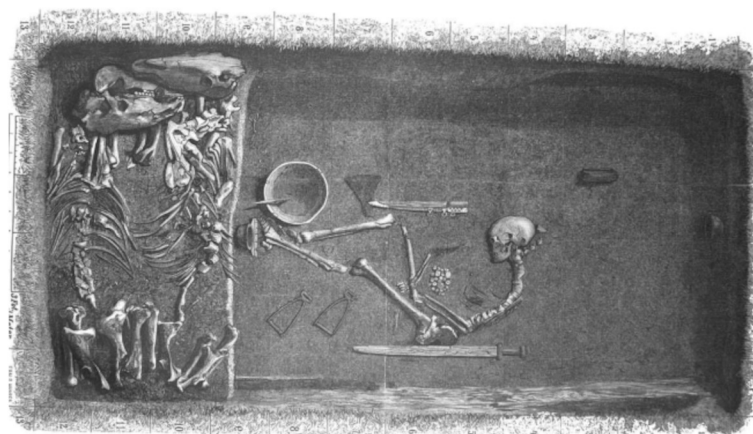
Ryc. 2: 1. stan. Nørre Sandegård Vest, grób nr 7, za: Jørgensen, Nørgård Jørgensen 1997: 196, 2-3. stan. Nørre Sandegård Vest, grób nr 30, za: Jørgensen, Nørgård Jørgensen 1997: 62, 207, 4. stan. Litlu-Núpar, grób nr II, za: Roberts, Hreiðarsdóttir 2013: 114-115.

1

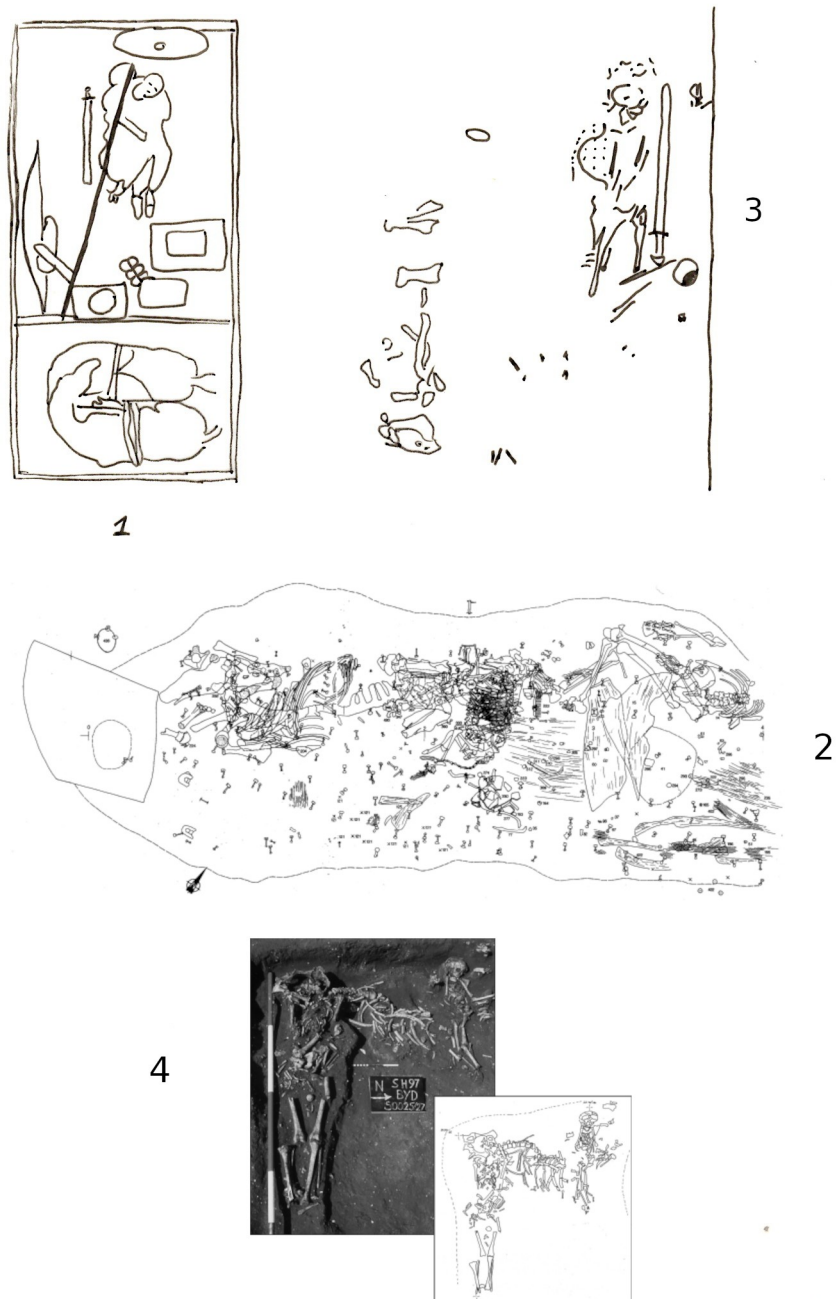

3

2

Ryc. 3: 1. stan. Birka, grób nr Bj496, za: Linderholm, Jonson, Svensk, Lidén 2008: 455-457, 2-3: stan. Birka, grób nr Bj581, za: Linderholm, Jonson, Svensk, Lidén 2008: 455-457.

Ryc. 4: 1. stan. Birka, grób nr Bj834, za: Linderholm, Jonson, Svensk, Lidén 2008: 457-458, 2. stan. Gamla Upsala, grób nr 1, za: Klevnäs 2007: 29-31, 3. stan. Rösta, grób M IV, za: Gräslund2002: 97-99, 4. stan. Sedgford, grób nr B1, za: Cross 2011:202-204.

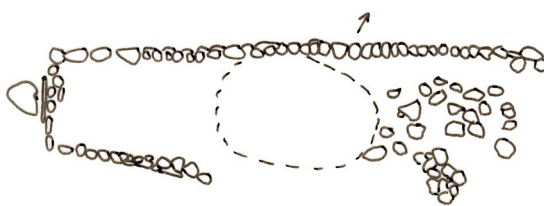

1

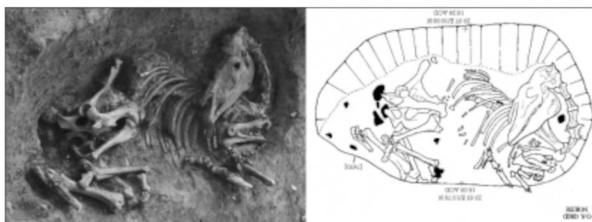
2

3

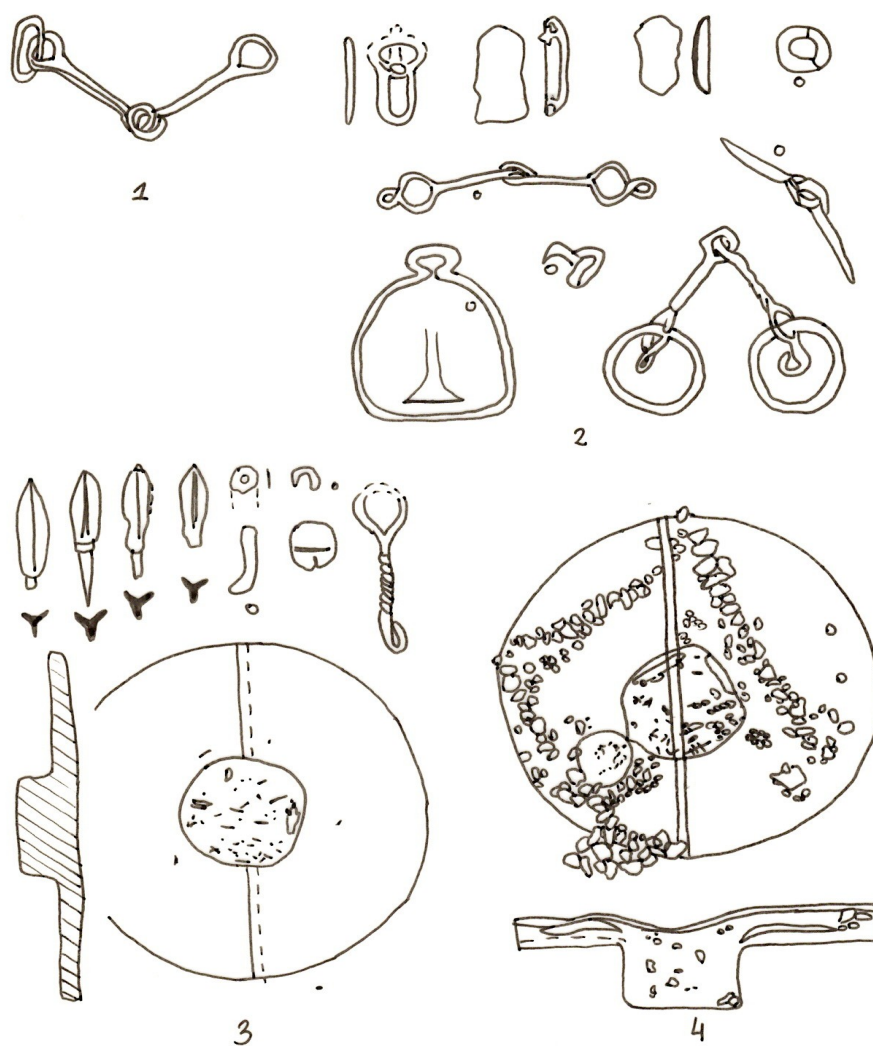
4

5

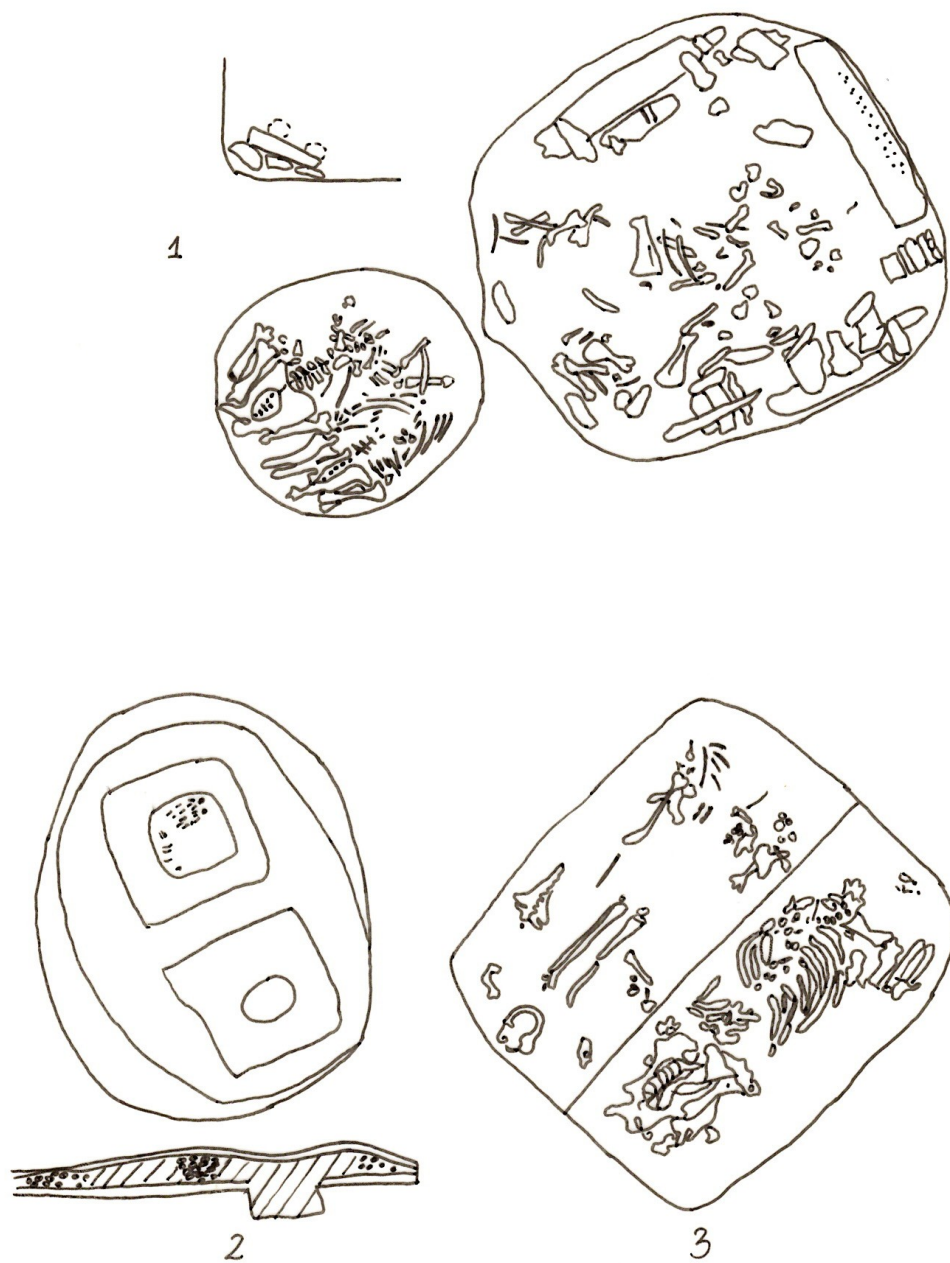
Ryc. 5: 1-2. stan. Grímsstaðir, Skútustaðahreppur, grób, za: Leifsson 2018: 172-174, 3. stan. Hrífunes, grób nr 1, za: Pétursdóttir 2009: 27-28; Zugaiar 2012: 149-150, 4. stan. Litlu-Núpar, grób nr VI, za: Roberts, Hreiðarsdóttir 2013: 122-123, 5. stan. Sedgford, grób B2, za: Cross 2011:202-204.

Tablice do rozdziału 4

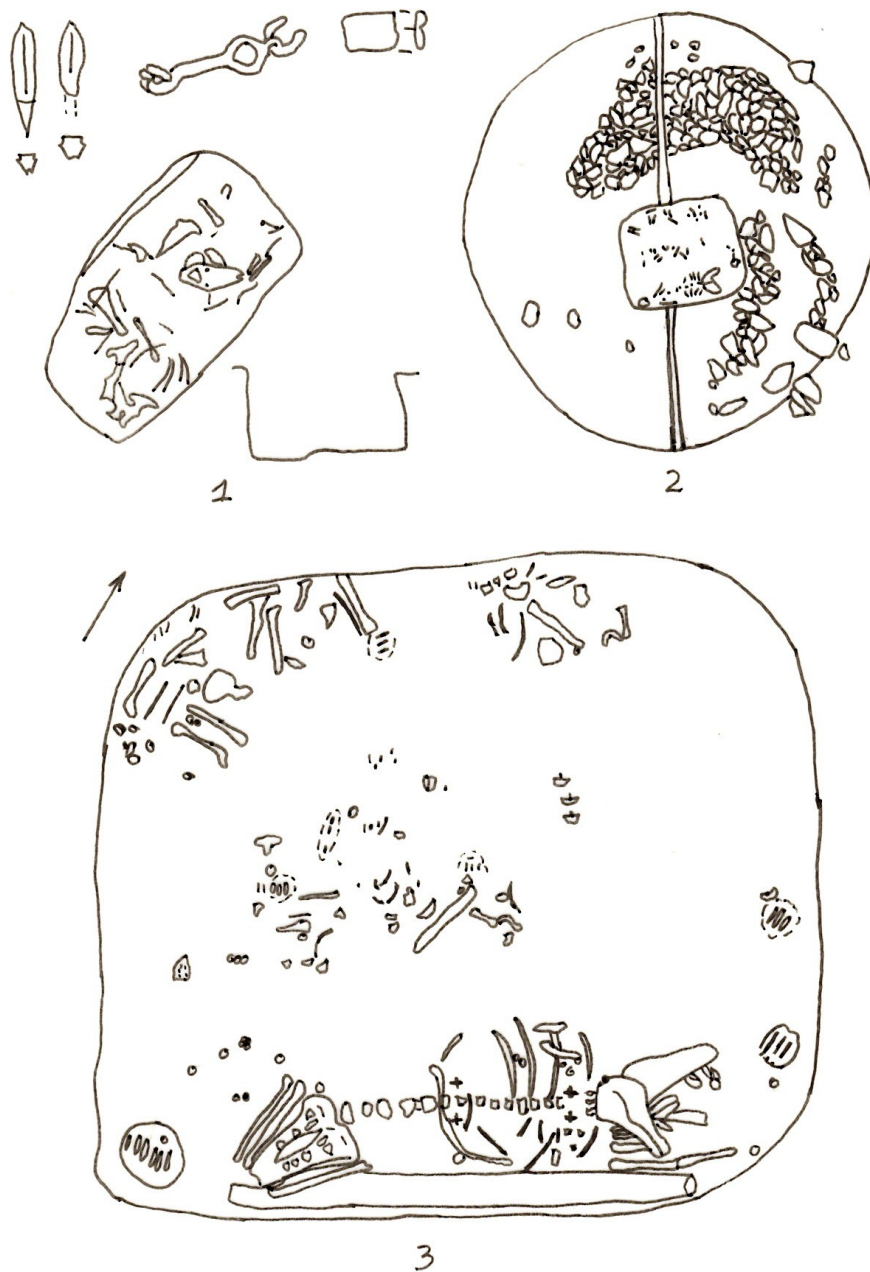

Ryc. 1: 1. stan. Berkuty, wędzidło, za: Botalov, Tairov, Lûbčanskij 2006: 43-45, 2. stan. Gilevo I, kurhan nr 2, za: Mogilnikov 2002: 9-11, 3. stan. Gilevo III, kurhan nr 5, za: Mogilnikov 2002: 13-14, 4. stan. Gilevo VI, kurhan nr 5, za: Mogilnikov 2002: 19-20.

Ryc. 2: 1. stan. Gilevo VI, kurhan nr 5, za: Mogilnikov 2002: 19-20, 2. stan. Gilevo VII, kurhan nr 4, grób nr 1, za: Mogilnikov 2002: 20-21, 3. stan. Gilevo VII, kurhan nr 6, za: Mogilnikov2002: 24.

Ryc. 3: 1. stan. Gilevo IX, kurhan nr 18, za: Mogilnikov 2002: 27-29, 2-3. stan. Gilevo XII, kurhan nr 2, za: Mogilnikov 2002: 31-33.

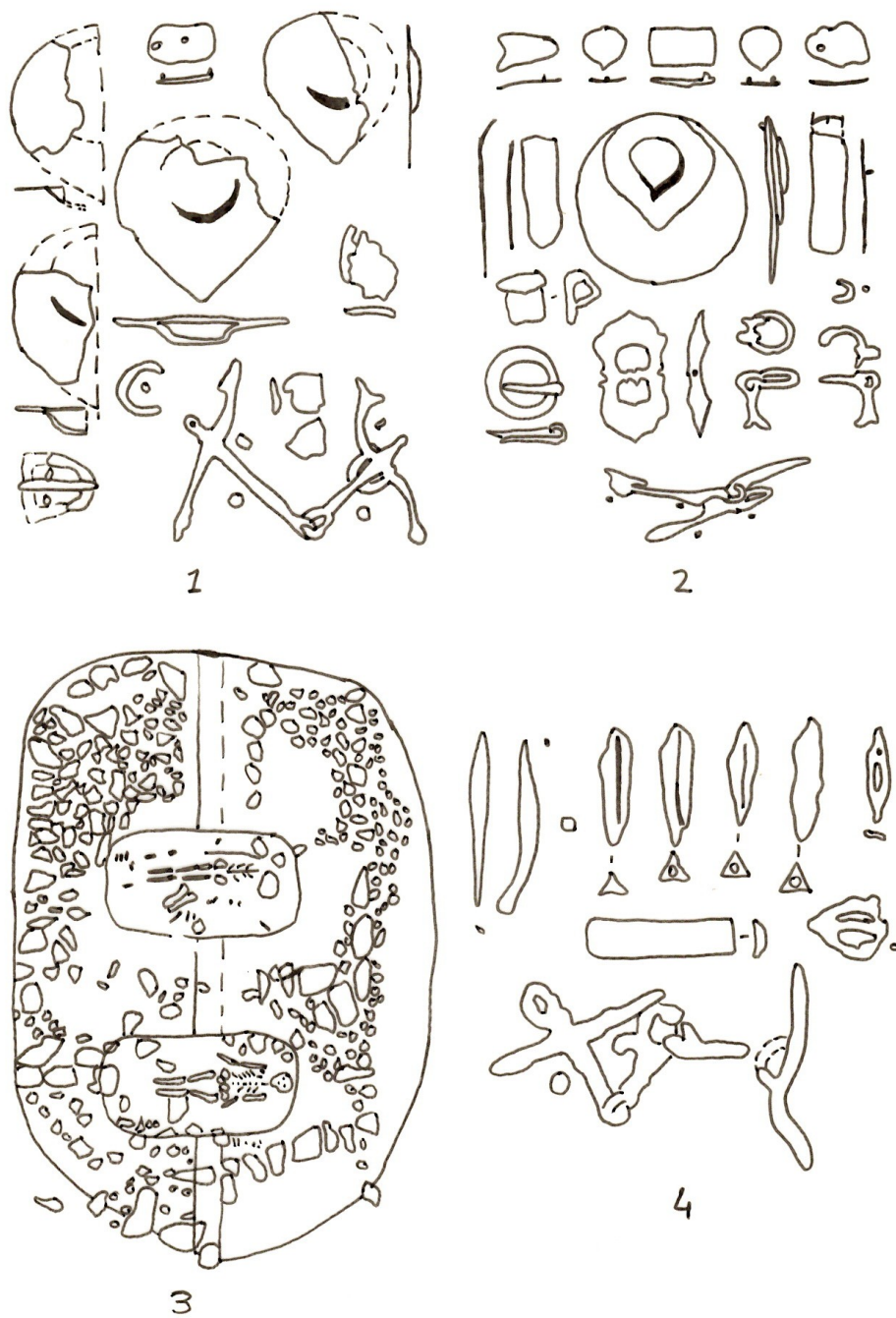
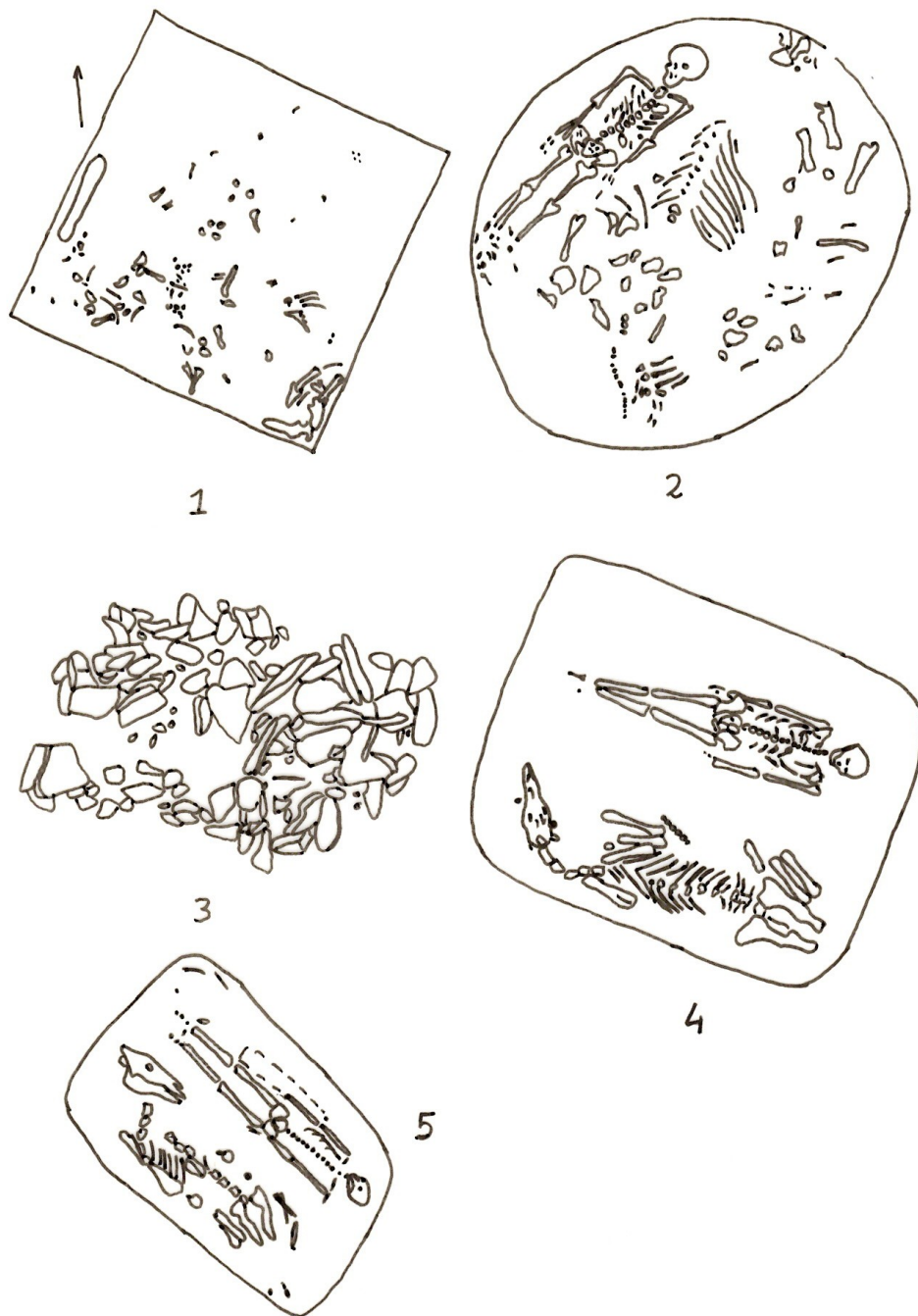
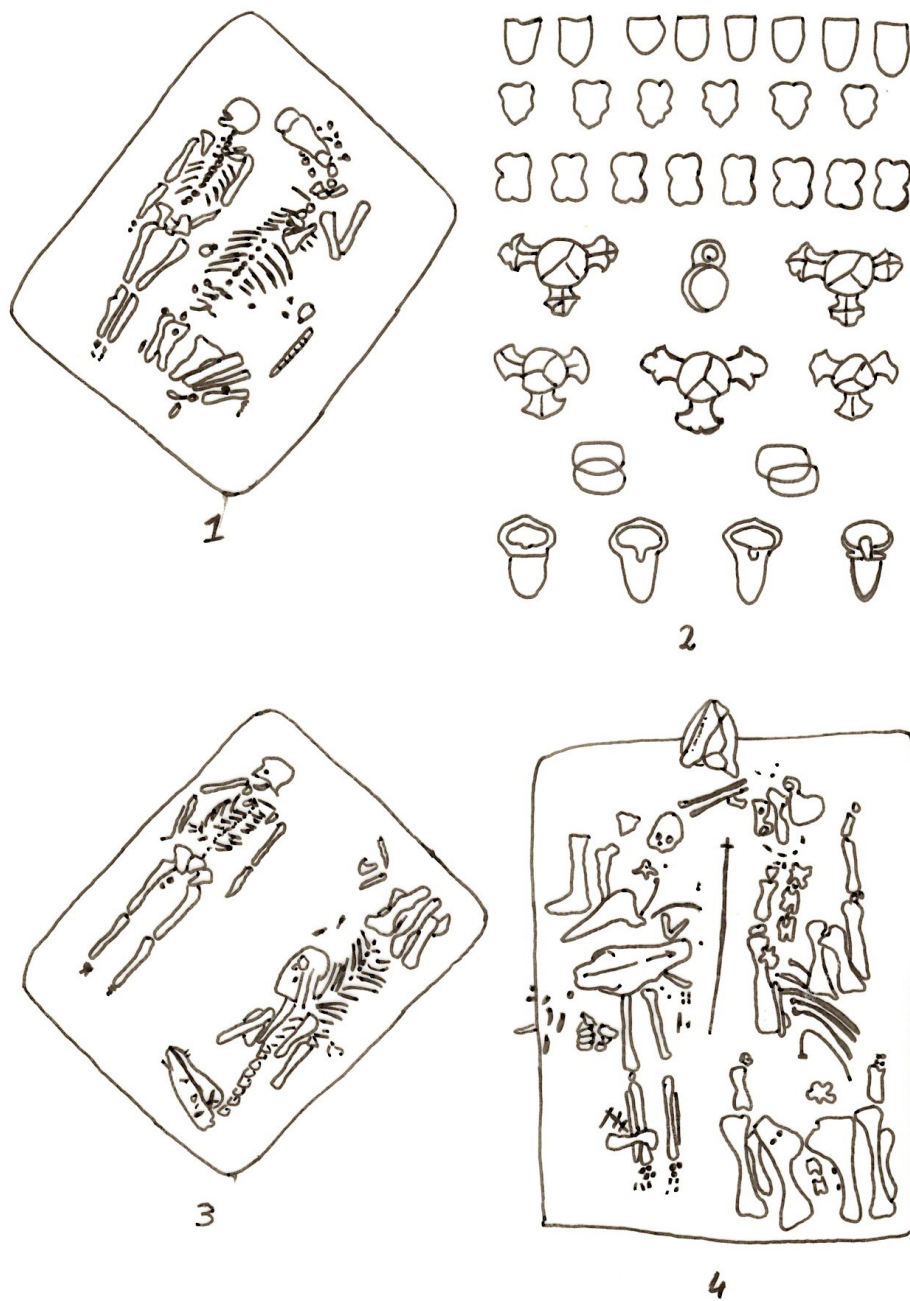

Рис. 4: 1-2. стан. Гилево XIII, курхан nr 5, за: Могилников 2002: 37-38, 3-4. стан. Гилево XIII, курхан nr 15, за: Могилников 2002: 39-40.

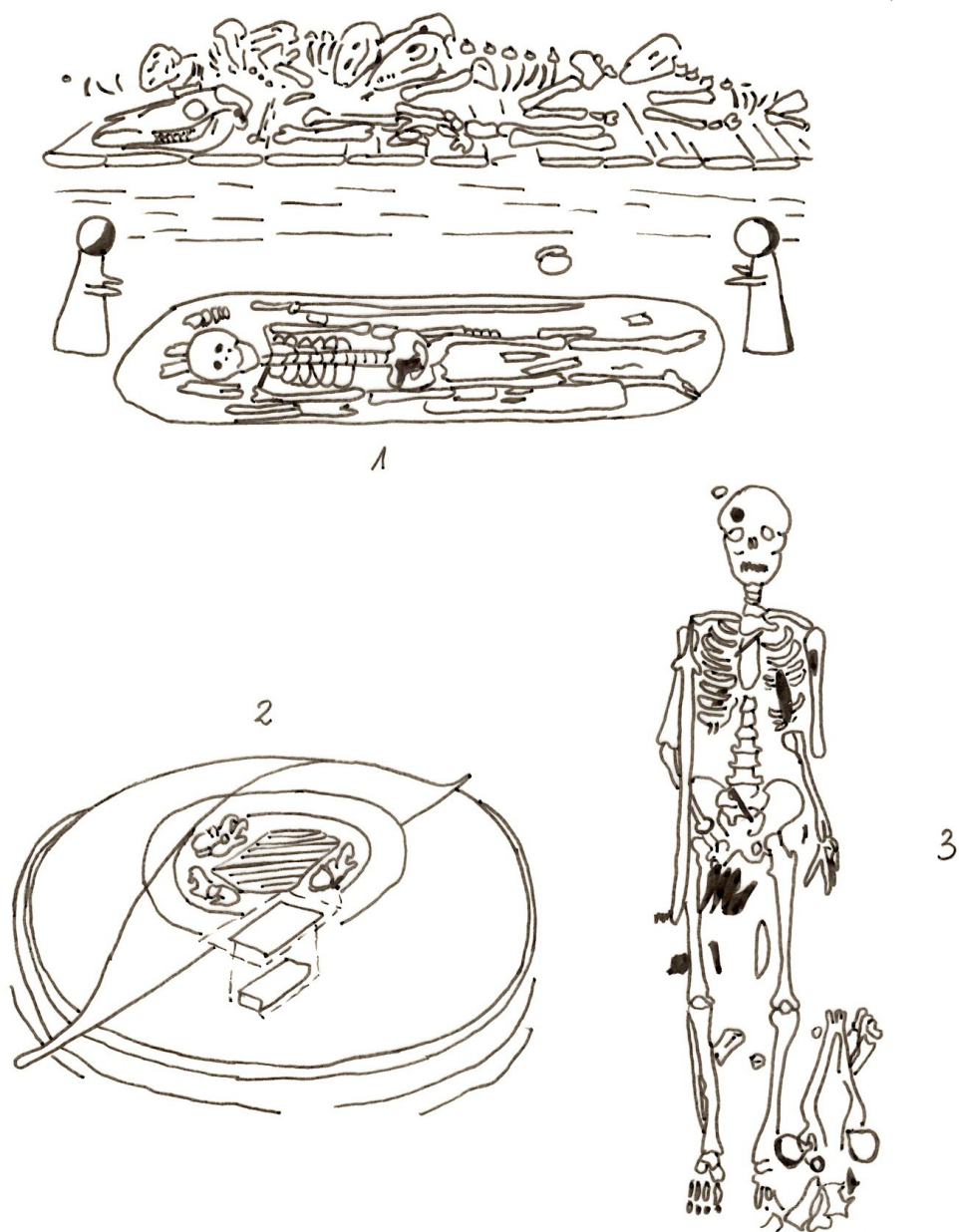

Ryc. 5: 1. stan. Gilevo XVI, kurhan nr 1, za: Mogilnikov 2002: 44-45, 2. stan. Gilevo XVI, kurhan nr 2, za: Mogilnikov 2002: 45, 3. stan. Ulug-Horum, grób nr 1, za: Konopackij, Hudâkov 1982: 156-158, 4. stan. Uzuntal, kurhan nr 3, za: Konopackij, Hudâkov 1982: 107, 4. stan. Uzuntal, kurhan nr 4, za: Konopackij, Hudâkov 1982: 109-110.

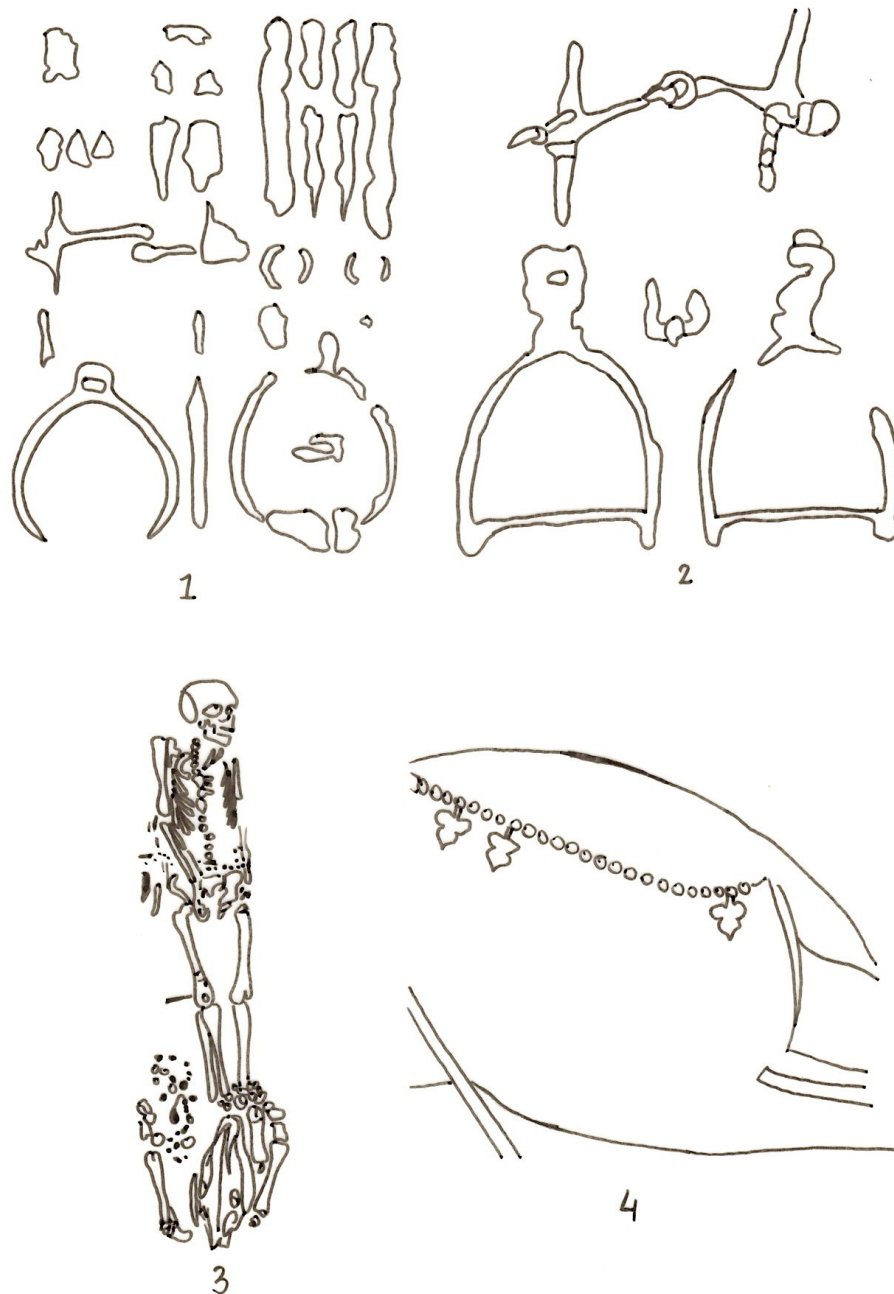

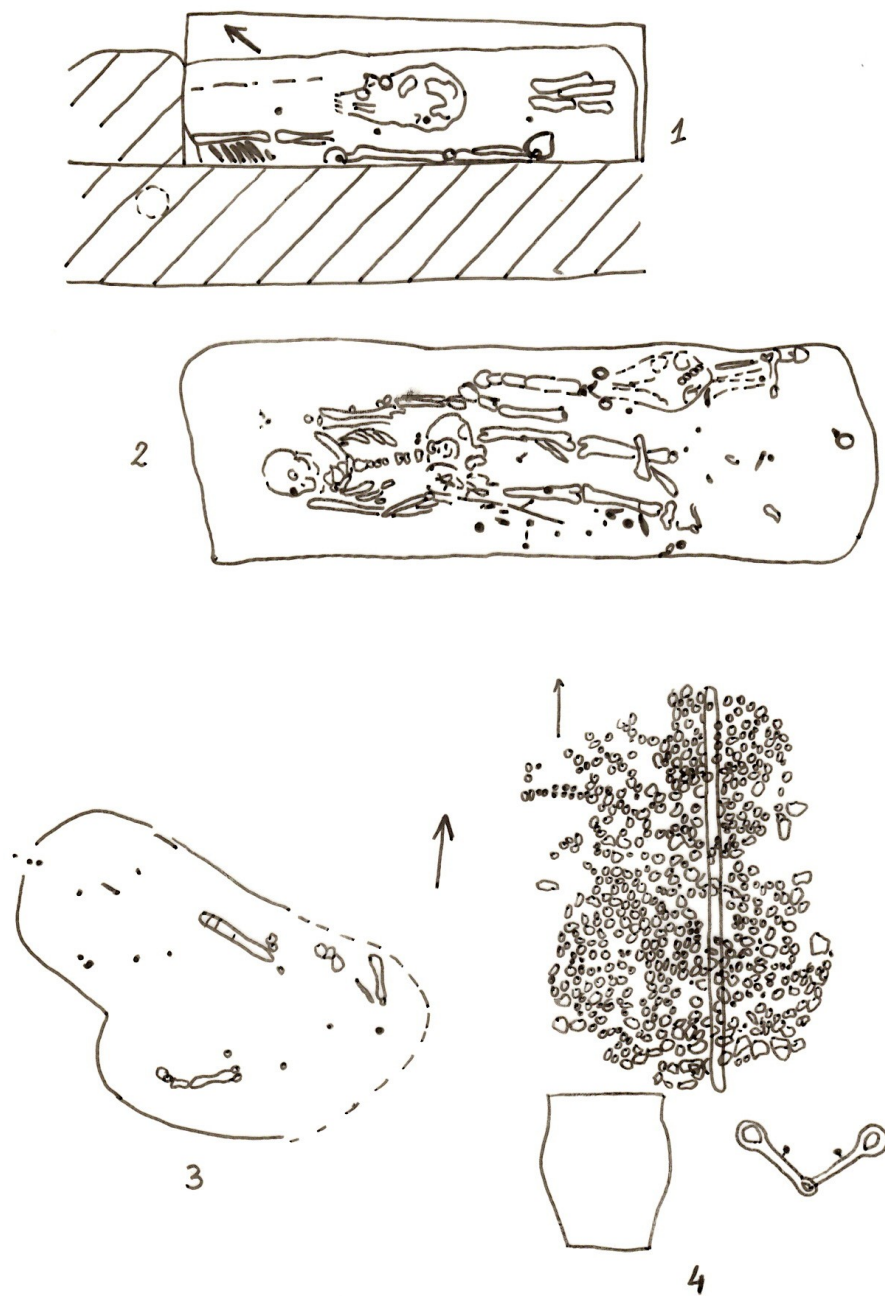
Ryc. 6: 1-2. stan. Uzuntal, kurhan nr 5, za: Konopackij, Hudâkov 1982: 110-111, 3. stan. Uzuntal, kurhan nr 6, za: Konopackij, Hudâkov 1982: 111-112, 4. stan. Komarno, grób nr 71, za: Chochorowski 1996: 154-155.

Ryc. 7: 1. Charkowski rejon, kurhan, za: Nagrodzka-Majchrzyk 1985: 137-138,
 2. stan. Zamożne, kurhan "Čingul's'kij chan", za: Chochorowski 1996: 101-103, 3. stan.
 Hajdúböszörmény-ErdősTanya, grób, za: Kovács 1981: 6-86.

Ryc. 8: 1. stan. Hajdúböszörmény-Erdős Tanya, grób, za: Kovács 1981: 6-86, 2. stan. Igar, grób nr 2, za: Fülöp 1988: 154-169, 3. stan. Karos, grób nr 29, za: Chochorowski 1996: 157, 4. stan. Szegvár-Sápoldel, grób, za: Bóna 1980: 55-62.

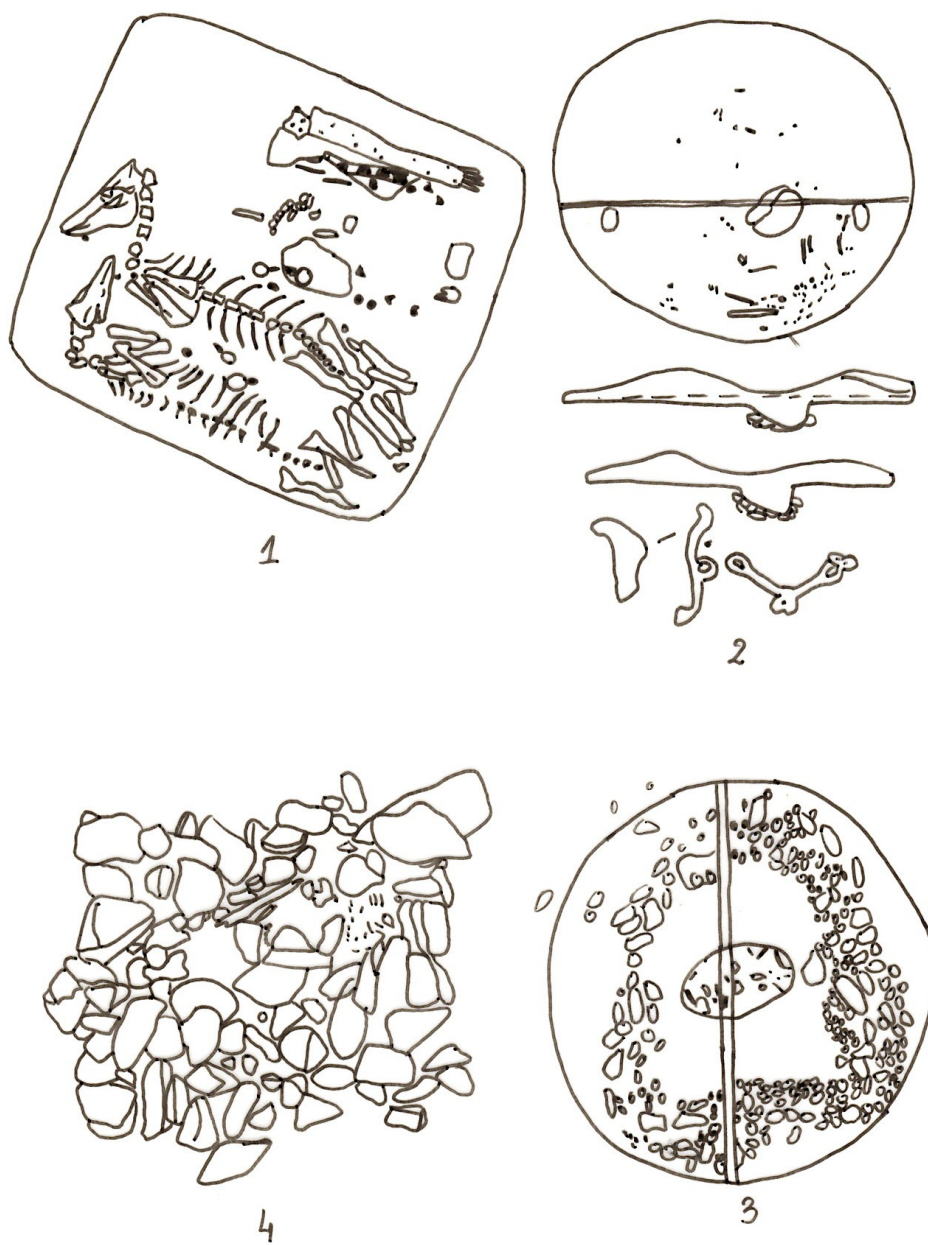

Ryc. 9: 1. stan. Przemyśl, grób nr 1, za: Świętosławski 2006: 67-69, 2. Przemyśl, grób nr 6, za: Świętosławski 2006: 67-69, 3. stan. Przemyśl, grób nr 13, za: Świętosławski 2006: 67-69, 4. stan. Gilevo IX, kurhan nr 19, za: Mogilnikov 2002: 29.

Ryc. 10: 1. stan. Gilevo XII, kurhan nr 6, za: Mogilnikov 2002: 34-35, 2-3. stan. Korboliha II, kurhan nr 1, za: Mogilnikov 2002: 46-47, 4. stan. Uzuntal, kurhan nr 1, za: Konopackij, Hudâkov 1982: 103.

Ryc. 11: 1. stan. Uzuntal, kurhan nr 2, za: Konopackij, Hudâkov 1982: 103-107, 2. stan. Gilevo XIV, za: Mogilnikov 2002: 41-42, 3. stan. Karboliha III, kurhan nr 1, za: Mogilnikov 2002: 49, 4. stan. Ulug-Horum, grób nr 3, za: Konopackij, Hudâkov 1982: 158.